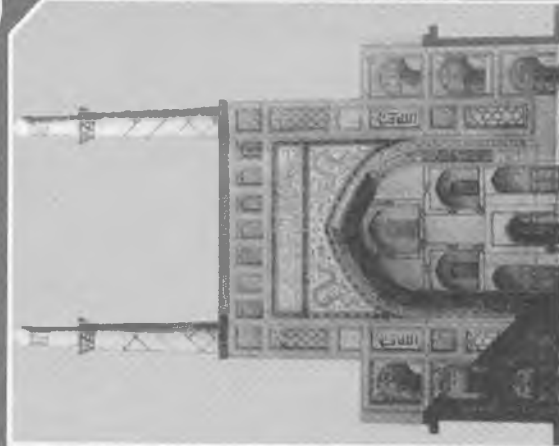
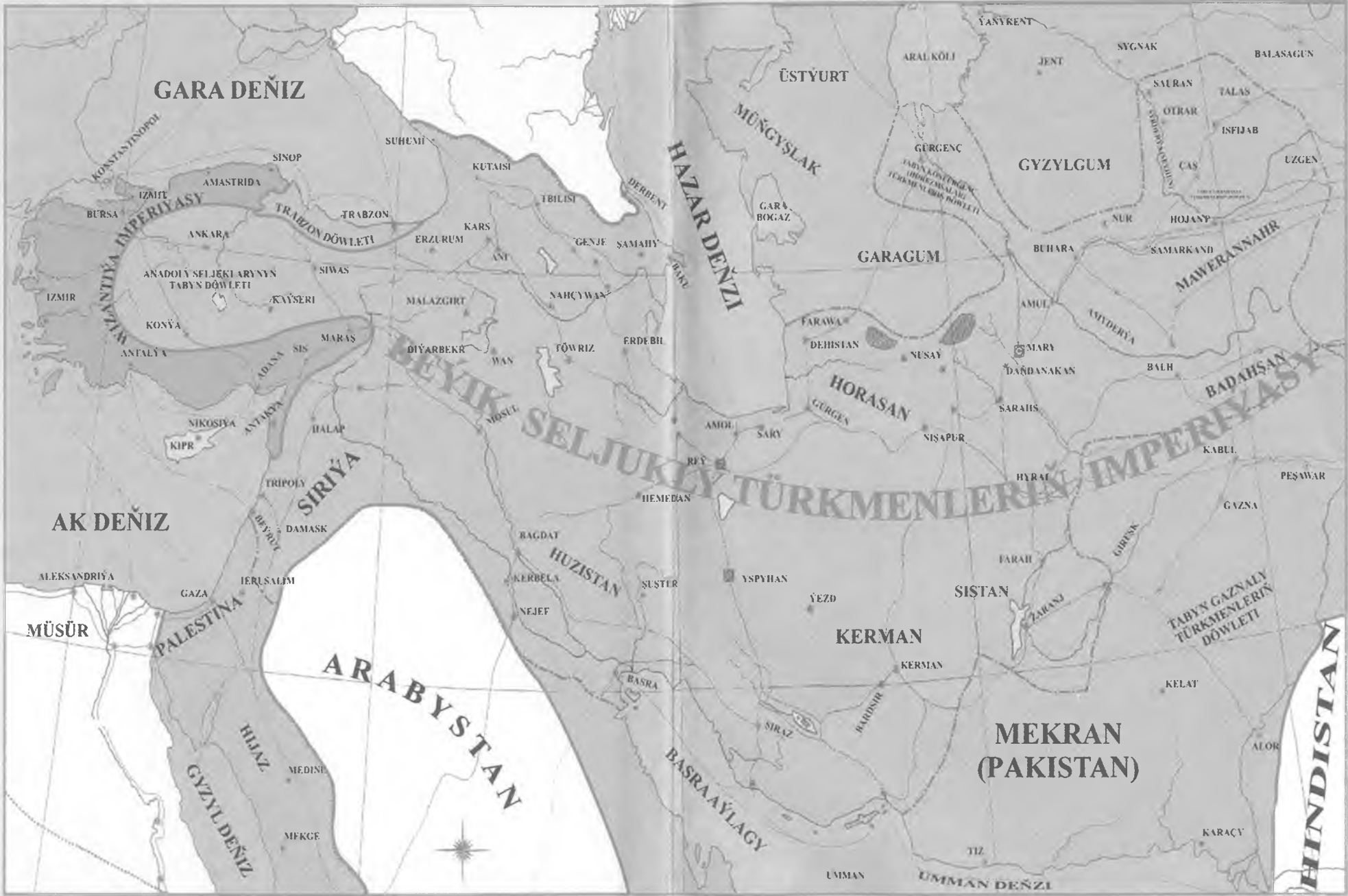

TÜRKMENISTANYŇ TARYHY

8

O. Ekäýew

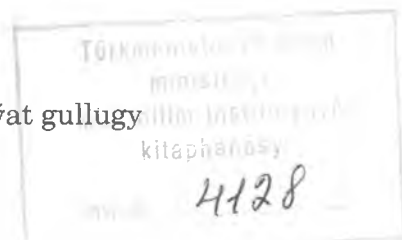
TÜRKMENISTANYŇ TARYHY (X–XVI ASYRLAR)

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň VIII synpy
üçin okuw kitaby

Täzeden işlenilen ikinji neşir

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2016

UOK 373:957.54

E 31

Ekäýew O.

E 31 Türkmenistanyň taryhy. Orta mekdepleriň VIII synpy üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.

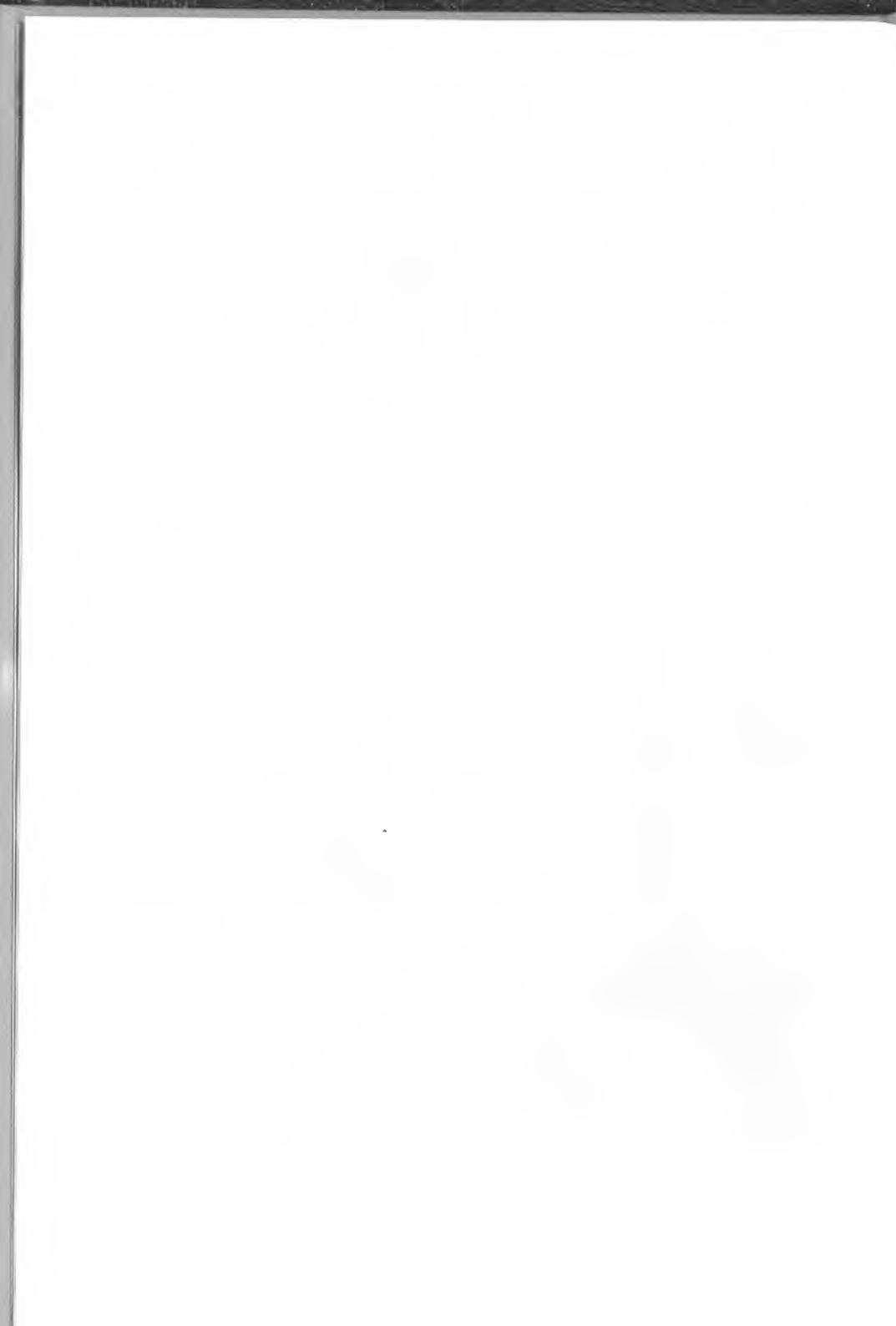
TDKP №, 208, 2016

KBK 63.3 (2 Tü) ýa 72

© O. Ekäýew, 2016.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Bäs müň ýyllyk taryhy bolan türkmen halky özüniň gadymy hem beýik milletdigini dünýä jemgyýetçiligine anyk aýan etdi. Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, ýurdumyz täze öwüşginler bilen gün-günden ösüp başlady. Aýratyn hem, Berkarar döwletiň bagtyýarlyk zamanýnda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň şahsy watansöýüjilik tagallasynyň her bir ugurdaky täsiri ylym-bilim pudagynda-da täze özgertmeler bilen öz beýanyny tapdy.

Türkmenleriň ata-babalary dünýäniň dürli ýerlerine ýaýrap, uly-uly döwletleri, hanlyklary, beglikleri, atabeglikleri döredip, Aziýanyň, Ýewropanyň we Demirgazyk Afrikanyň dürli ýerlerinde döwlet gurluşynda, medeniýetde, ylymda uly işler bitirip, adamzat taryhynda öçmejek yz galdyrypdyrlar. Halkymyzyň gadymy geçmişiniň anyk delilnamalar esasynda açylyp başlanmagy milli buýsanjymyzy artdyrdy, taryhymyza bolan garaşsyzlygy has-da belende göterdi. Bir söz bilen aýdylanda, türkmen halky öz geçmiş taryhyna bolan teňneligini arkaýyn gandyryp, geçmişi baradaky her bir buýsançly täzeligi bilip başlady.

Türkmenler, dogrudan-da, öz gadymy ata Watanynda ösüp-örňän we soňra dünýäniň dürli ýerlerine ýaýran halkdyr. Türkmenler gadymyýetde we orta asyrlarda edermen hem merdana millet hökmünde taryhy sahna çykyp, geçmişde şöhratly yz galdyrypdyrlar.

Bu okuw kitaby X – XVI asyrlary öz içine alýar. Kitapda şol eýýama degişli bolan türkmen döwletlerindäki beýik

soltanlaryň, şalaryň, hökümdarlaryň, hanlaryň, begleriň, atabegleriň, serkerdeleriň, alymlaryň bitiren işleri açylyp görkezilmäge çalşyldy.

Şol döwür türkmenler tarapyndan döredilen Garahanly, Beýik oguz türkmen, Gaznaly, Seljukly, Horezmşalar-Mamunylar, Horezmşalar-Anuşteginler, Osmanly, Memluk, Akgoýunly, Garagoýunly Sefewi türkmenleriniň döwletleriniň, Hindistandaky türkmen soltanlyklarynyň, beglikleriň, atabeglikleriň has gülläp ösen wagtydyr. Şol döwrüň beýik türkmen soltanlary, şalary, hökümdarlary döwlet gurluşynda örän wajyp tejribe toplapdyrlar. Gündoğarda «Döwlet gurjak bolsaň, türkmeni çagyr» diýen nakylyň dörandigi tötänden däldir.

X – XVI asyrlaryň taryhyny beýan edýän bu okuw kitaby üç bölümden ybaratdyr. Birinji bölüm «Türkmenleriň döwletleriniň orta asyrlar döwründe gülläp ösmegi» diýlip atlandyrylyp, ol dört bapdan ybarat. Birinji bap «Türkmenleriň döreden döwletleri» diýlip, Garahanly, Beýik oguz türkmen, Gaznaly türkmenleriň döwletleriniň taryhy beýan edilýär. Şolardan türkmenleriň Gaznaly döwleti – paýtagty Owganystanyň Gazna şäheri bolup, şol bir wagtda döwletiň ady-da Gazna şäheri bilen baglydyr. Bu döwlet Owganystanyň, Hindistanyň, Pakistanyň topragynda gurlan ilkinji türkmen döwletidir – imperiýasydyr.

Ikinji bölüm dünýä ýañ salan «Beýik seljukly türkmenleriň döwleti» diýlip, ol döwletiň gurluşy barada aýdylanda, onda köp muşakgatlary gören Seljuk beg Türkmeniň nebereleriniň Horasana gelişleri nygtalýar. Olar Daňdanakan söweşiniň netijesinde Gaznaly türkmenleriň döwletini ýeňip, Horasanda Seljukly türkmenleriň döwletini esaslandyryýarlar. Soňra olar güýçlenip, Günbatara garşy hereket edip, Kiçi Aziýada, Eýranda türkmen döwletlerini döredýärler. Soltan Togrul beg, soltan Alp Arslan, soltan Mälikşa türkmenleriň beýik imperiýasyny döretmekde ukyplylyk görkezen beýik soltanlardyr. Şol bir wagtda olar

Abbasy halyflygynyň goragyna çykyp, yslamy ýaýmak-da-da uly işleri bitiripdirler. Döwletiň çäklerini gitdigiče giňeldip, döwlet gurluşyny güýçlendiripdirler. Şeýle hem bu bapda soltan Mälikşanyň ölüminden soň, imperiýada durgunlyk döwrüniň başlanyşy, şazadalaryň tagt üstündäki göreşleri, imperiýanyň pese gaçyşy beýan edilýär. Şonuň bilen birlikde Sanjaryň ata Watanymyzda beýik Sol-tan bolup, imperiýanyň ikinji ösüş döwri we Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň synyşy barada maglumat berilýär. Şeýle hem bu bölümiň 3-nji baby Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň özbaşdak döwlet bolşunyň, gülläp ösüşiniň, synyşynyň taryhyna, Ýazyrlar döwletiniň taryhyna we X – XII asyrlarda Türkmenistanda ylym-bilimiň, medeniýetiň ösüşine bagyşlanandyr.

Ikinji bölümde türkmenleriň dünýä ýaýraýşy, olaryň döreden we dolandyran döwletleri: Türkmen atabeglikleri we beglikleri; Kiçi Aziýada, Eýranda, Kawkazda döran türkmen döwletleri; Hindistanda döredilen türkmen döwletleri; türkmenleriň döreden we dolandyran döwletlerinde medeniýetiň ösüşi barada maglumat berilýär.

Ol döwür türkmeniň dabarasynyň dag aşyp, beýik döwletleri döreden zamanasydyr. Türkmen beglikleridir atabeglikleriniň gurluşynda, kiçiräk hem bolsa, döwletiň gurluş alamatlary emele gelipdir. Olar begligi dikelden adamyň adyny beglige berip, özlerini «pylanogullary» atlandyryp, şol begligiň ogullary hasaplapdyrlar.

Köşklerde patyşalardyr han-begler ýaly barly adamlaryň çagalaryny terbiýeleýän, her ugurdan bilimli-sowatly, döwlet dolandyrmaga ukyply, söweş meýdanynda gylyç syrýp göreşýän gaýratly serkerde bolup bilýänlere atabegler, atalyklar diýlipdir. Olar aladasyz bolmak üçin köp halatda maşgala hem edinmän, patyşalaryň çagalaryny ýaşlykdan terbiýeläp başlapdyrlar. Atabegler çagalara dünýä dillerini, ylaýta-da, söweş we serkerdelik tilsimatlaryny öwredipdirler. Olar şazadalar bilen bilelikde belli welaýatlary edara

edipdirler, ýagny şol terbiýelenýänler wagtyň geçmegi bilen han, soltan, patyşa bolup ýetişen wagtlary hem bolupdyr. Güýçli döwletiň dargan wagty edenli atabegleriň öz döwletlerini döreden pursatlary hem bolupdyr.

Türkmen halky XIII–XVI asyrlarda ata Watanynda öz döwletini dürli sebäplere görä ýitirip, keseki basybalyjylaryň agalygynda agyr durmuşda ýaşamaly bolupdyr. Üçünji bölümde türkmenleriň mongollaryň, temirileriň, şeýbanylaryň, sefewileriň döwletleriniň, hanlyklarynyň düzüminde mejburi ýagdaýda bolmaly bolandygy beýan edilýär. Olar mahal-mahal erkinlik ugrunda basybalyjlara garşy gozgalan hem turzupdyrlar. Keseki basybalyjylar Türkmenistanyň yeriniň üstünde ençeme özara gandöküşikli uruşlary alyp barypdyrlar. Şol uruşlaryň netijesinde, XVI asyryň başynda Türkmenistanyň ýeri basybalyjylaryň arasynda 3 bölege bölünipdir. Netijede, türkmenler özleriniň bitewüligini, özbaşdaklygyny ýitiripdirler.

Şu bölümde türkmenleriň XIII – XVI asyrlardaky medeniýeti barada maglumat berilýär.

Kitapda, esasan, türkmen halkynyň döreden döwletleriniň dolandyrylyşyna aýratyn ähmiýet berildi. Bu okuw kitabynyň ýazmaga girişilmeği türkmen taryhynda ilkinji synanyşykdyr. Şu okuw kitabyny taýýarlamakda türkmen okyjysyna heniz mälim bolmadyk maglumatlardyr golýazmalardan, taryhy çeşmelerden, käbir daşary ýurtly alymlaryň ozal elýeterli bolmadyk işlerinden peýdalanyldy. Taryhy çeşmeleriň anyk maglumatlaryna esaslanyp, halkymyzyň geçmiş taryhyny içgin şöhlelendirmeklige çalşyldy.

Şu kitaby ýazmak üçin Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň nusgawy kitaplary usuly görkezme boldy. Şeýle hem Türkmenistanyň Bilim ministriliginiň «Türkmenistanda umumy orta bilimiň döwlet standarty» kitabyndaky «...okuwçylarda türkmen raýatlyk, öz halkyna, Türkmenistanyň Prezidentine, döwlet

nyşanlaryna (tugrasyna, baýdagyna, senasyna) bolan hormat, Watanyň öňündäki jogapkärçilik duýgulary, öz Watanyna, türkmen halkynyň geçmişine we şu gününe, onuň beýik geljegine bolan ynam bolmalydyr» diýen jümleler ýaly köp aýdylan sözler kitapda usulyýet görkeziji bolup hyzmat etdi.

1. Türkmenleriň ata-babalarynyň dünýäniň dürli ýerlerine ýaýrap bitiren işleri barada gürrüň beriň.
2. Türkmenleriň döreden imperiyalaryny atlandyryp, olar barada söhbet ediň.
3. Okuw kitaby türkmen taryhynyň haýsy asyrlaryny öz içine alýar?
4. Şu okuw kitabyňy ýazmakda nähili maglumatlar ulanylypdyr?

I BÖLÜM

TÜRKMENLERİN DÖWLETLERİNİN ORTA ASYRLAR DÖWRÜNDE GÜLLÄP ÖSMEGI

I BAP. TÜRKMENLERİN DÖREDEN DÖWLETLERİ

§1. Garahanly türkmenleriň döwleti

Türkmenler taryhda köp döwletleri döreden millettir. Taryhy çeşmelerde Garahanly türkmenleriň döwletiniň gurluşy, esasan, türkmenleriň üç taýpasy bolan garlyk, ýagma, çigil (jyky) taýpalary bilen baglanyşdyrylýar. Olaryň arasynda garlyklar esasy orun tutupdyr. Garlyklar XIII asyryň ortasyna çenli Günbatar Altaýda, Yrtyş derýasynyň boýlarynda mesgen tutupdyrlar. Olar san taýdan artyp, mallarynyň hem sany köpelip, Il, Talas, Çu¹ jülgerlerine ýaýrapdyrlar. Garlyk hanlygy (ýabgusy) 766-njy ýylda hanlygyň merkezi şäherini Çu derýasynyň boýundaky Suýab şäherine geçiripdir. Garlyklar 766-njy ýyldan 840-njy ýyla çenli Ýedisuwuň (Ýediderýanyň) kenarlaryndaky ýerlerde özleriniň hökmürowanlyklaryny ýöredipdirler. Olaryň ýurdundaky bol suwly derýalar ekerançylyk üçin örän amatly bolupdyr. Şonuň üçin hem oturymly durmuşa geçen obalardyr şäherleriň sany has köpelipdir. Olaryň ýaşan ýerlerinde altyn, kümüş, mis känleriniň köp bolmagy, garlyklaryň reňkli magdanlary gazyp almak işi bilen meşgullanmaklaryna sebäp bolupdyr. Ýurt ýuwaş-ýuwaşdan gülläp, ösüş basgançagyna aralaşypdyr.

Garahanly türkmenleriň döwletiniň ýaranlygyny düzýänleriň ikinjisi garlyklara kowumdaş çigil (jyky) taýpasy-

¹ Il, Çu jülgesi Günorta Gazagystanyň Gyrgyzstan bilen serhetleşýän ýeriniň golaýynda. Talas jülgesi we şäheri Demirgazyk-Günbatar Gazagystanda.

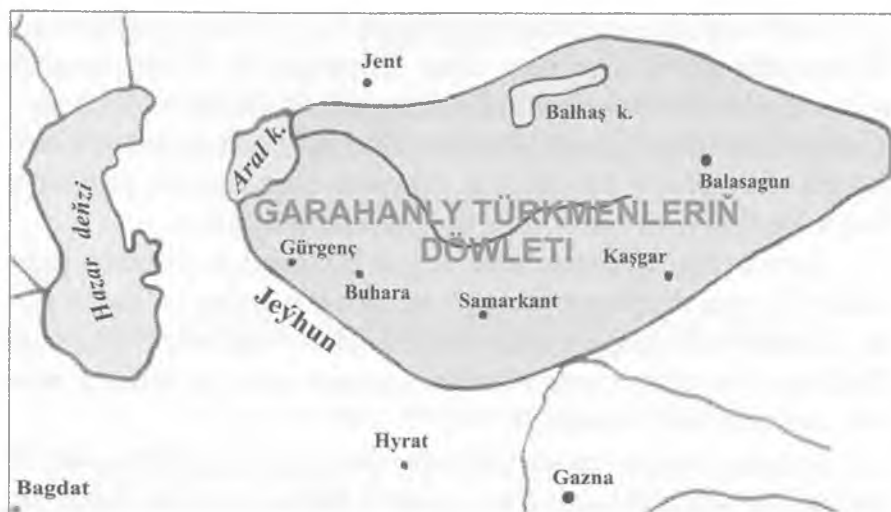
dyr. Çarwaçylyk durmuşynda ýaşan bu taýpa garlyklardan bölünendir diýýänler hem bar. Çarwaçylyk bilen meşgul bolan çigilleriň süri-süri goýunlary we iri şahly mallary bolupdyr. Barshan, Tom Sikul we Ýar ýaly şäherler çigillere degişli bolupdyr. Yssykölüň günorta kenarynda ýerleşen Ýar şäheri olaryň merkezi şäheri hasaplanypdyr.

Garahanly türkmenleriň taýpa birleşigini döreden ýagmalar Naran derýasynyň boýunda ýaşapdyrlar. Olaryň nesil daragty dokuzoguz türkmenleri bilen baglanyşdyrylýar. Maldarçylyk bilen meşgullanan ýagmalaryň gylýallary, ownuk mallary köp bolupdyr.

Taryhy ýazuw çeşmelerinde Garahanly türkmenleriň döwletinde görnükli hökümdarlaryň bolandygy ýatlanýlar. Olaryň ilkinjilerinden Bilge Kül Kadyr han hökümdarlyk edipdir. Onuň Bazar Arslan han atly uly ogly Balasagunyň hökümdary bolupdyr. Ikinji ogly Ogulçak Talasyň hany eken. Garahanly döwletiniň döwlet görnüşinde berkän döwri 840-njy ýyl hasaplanýar.

Şol döwletiň uly hökümdary Bilge Kül Kadyr döwletiň merkezini Kaşgar şäherine geçiripdir. Bilge Kül Kadyr han ýogalandan soň, ogly Bazar Arslan han tagta çykypdyr. Bazar Arslan hanyň ölüminden soňra Satuk Bugra 924-nji ýylda han bolandan soň, hanlygy yslam döwleti diýip yglan edipdir we ýurtda metjit-medreseler gurdurypdyr. Şol sebäpli hem Satuk Bugra han Abdulkerim diýen ady hem göteripdir. 950-nji ýylda Gündogar Türküstanda we Ýedisuwda türkmenlerden 200 müň öýli musulman bolupdyr.

Garahanly türkmenleriň döwleti ýeke-täk hökümdar tarapyndan dolandyrylmandyr. Olaryň merkezi döwlete boýun bolan wagtlary az bolupdyr we öz aralarynda oňuşmandyrlar. Şol sebäpli hem Garahanly türkmenleriň döwleti – Gündogar Garahanly türkmenleriň we Günbatar Garahanly türkmenleriň hanlyklaryna bölünipdir. Taryhçylar şol bölünişiň wagty, takmynan, 1042-nji ýylda 1046/47-nji ýyl diýip belleýärler.

Garahanly türkmenleriň döwleti (840 - 1212)

Gündogar Garahanly türkmenleriň hanlygynyň merkezi Balasagun bolup, onuň hanlygyna Isfijab, Talas, Çaş, Kaşgar we Fergananyň gündogar taraplary giripdir. Şol hanlykda Bugra hanyň nesilleri hasanlylar hanlyk edipdirler.

Günbatar Garahanly türkmenleriň hanlygynyň paýtagty Buhara şäheri bolup, bu ýeriň howasynyň hana ýaramanlygy sebäpli, köp wagt geçmän, merkezi Samarkanda geçirýär. Hanlyga Mawerannahr, Fergananyň günbatar taraplary bilen Hojente çenli bolan aralyk giripdir. Ol hanlyga-da Bugra hanyň nesillerinden bolan Aly ibn Musanyň nesilleri hökümdarlyk edipdirler. Onuň nesilleri-de öz aralarynda oňuşmandyrlar. Şonuň üçin hem XII asyryň ahyrynda – XIII asyryň başlarynda Günbatar Garahanly türkmenleriň hanlygy hem ikä bölünýär. Onuň biri Mawerannahr hanlygy bolup, paýtagty Samarkant şäheri bolýar. Beýlekisi Fergana hanlygy bolup, onuň merkezi Uzgent şäheri bolýar. Iki hanlygyň hökümdarlary – doganlar Nasyr we Dogan han Kaşgarly bir-birlerine bäsdeşlik edipdirler.

Seljukly türkmenleriň döwründe garahanly hany Şemsilmülk Nasyr han bilen Alp Arslanyň Toharystana hökümdarlyk eden ogly Aýazyň arasynda oňsuksyzlyk ýüze

çykypdyr. Çünki garahanly hökümdarynyň Türküstana ýöriş eden wagty Aýaz Buhara, Samarkant töwereklerine ýöriş edipdir. Söweşiň netijesinde Aýaz han ýeňlip, ele salynýar.

Şemsilmülk Nasyr han mülküne dolanandan soň, ele salnan Aýazy çöle sürgün edipdir. Nasyryň aýaly Alp Arslanyň gyzydy. Nasyr ony dogany Aýaza duýgudaşlyk etmekde aýyplap öldüripdir.

Gyzynyň ölümüne biçak gynanan soltan Alp Arslan 1072-nji ýylda 200 müň goşuny bilen Mawerannahra ýöriş edýär. Amyderýanyň kenaryndaky kiçijik Narzem galasynyň häkimi Ýusup Narzemi soltanyň ýanyna gelip, onuň elinden ogşajak bahanasy bilen duýdansyz ýagdaýda hanjar bilen Alp Arslany öldüripdir. Alp Arslanyň ölmezinden ön eden wesýetine görä, ogly Mälikşa soltan bolýar we goşuna ýolbaşçylyk edýär.

Mälikşanyň ýolbaşçylygynda seljuklylaryň goşuny Samarkandy eýeländen soň, garahanlylaryň weziriniň Nyzamymlükke eden haýyşy netijesinde ylalaşyk gazanylan hem bolsa, türkmen hökümdarlarynyň arasyndaky gatnaşyklar gowulaşmandyr. Olaryň arasyndaky dartgynlyk barha ýitileşipdir.

Hökümdarlaryň özara oňsuksyzlyklaryndan peýdalanan musulman bolmadyk garahytaýlylar (kidanlar) Gündogar Garahanly hanlygynyň ýerini eýeläpdirdiler. Şol zamanda Günbatar Garahanly hanlygy Seljukly türkmenleriň imperiýasynyň garamagyndady. Onuň hany Mahmytdy. 1137-nji ýylda garahytaýlylar Günbatar Garahanly türkmenleriň döwletiniň ýerine ýöriş edip, Hojentiň golaýynda garahanlylara berk zarba urupdyrlar. Şonlukda Ýedisuwy we Gündogar Türküstany özlere tabyn edipdirler. Çünki şol wagtlar Soltan Sanjar bilen oňa tabyn horezmşalaryň arasy dartgynly ýagdaýdady. Şol sebäpli hem şol söweşde beýik soltan Sanjar Mahmyt hana goşun iberip bilmändir.

Öňler garahanlylaryň goşunynyň esasy bölegi garlyk türkmenleridi. Ýöne olar Mahmyt handan närazy bolup, gozgalaň turuzýarlar we garahytaýlylara kömek berýärler.

Şonuň üçin hem Garahanly türkmenleriň goşunlary söweşde ýenilýärler. Soltan Sanjar garlyklary bagyşlamaýar. Onuň gatnaşmagynda Katwan söweşinden soň, Garahanly türkmenleriň döwleti Garahytaýlylaryň güýçli Lýao döwletine birikdirilipdir. Samarkandyň häkimligine garahanly Muhammet Arslan hanyň ogly Ybraýym Tamgaç han bellenipdir. Emma oňa uzak wagt hökümdarlyk etmek miýesser etmändir, ol garlyklar tarapyndan öldürilipdir. Garahanly türkmenleriň täze hökümdary Osman ilki garahytaýlylar bilen garyndaşlyk açmak niýeti bilen hanyň gyzyna öýlenmek isläpdir. Onuň islegi başa barmansoň, ol Horezmşah Alaeddin Muhammet II-ä (1200 – 1220) ýaran bolup, onuň gyzyna öýlenipdir. Şeýlelikde, Günbatar Garahanly türkmenleriň döwleti gysga wagtlaýyn Horezmşahlar döwletiniň garamagynda bolupdyr. Şeýle ýagdaýdan närazy bolan Samarkandyň ilaty baknalykdan çykmak üçin Osmanyň duýgudaşlygy esasynda 1212-nji ýylda gozgalaň turzupdyr. Oňa Muhammet II-niň gahary gelip, ägirt goşun bilen Samarkanda gelip, iň soňky garahanly hökümdary, giýewsi Osmany öldüripdir. Şeýlelikde, Garahanly türkmenleriň döwleti dargapdyr.

Garahanly türkmenleriň hanlarynyň göterýän unwanlary, lakamlary, adalgalary, esasan, türkmen diline mahsus bolan sözlerdir. Olar öz patyşalaryny «ýabgu», «han», «tegin», «ilig», «ileg» ýaly atlandyrypdyrlar. Garahanly döwletiniň adynyň birinji bölegi – «gara» sözünüň bolsa türkmeniň nusgawy edebiyatynda «gaýratly», «edermen», «owadan» diýen manylary bolupdyr.

1. Garahanly türkmenleriň döwletini esaslandyrmaga türkmenleriň haýsy taýpalary gatnaşypdyr?
2. Haýsy hanyň döwründe Garahanly türkmen döwleti yslam döwleti diýlip yglan edilýär?
3. Garahanly türkmenleriň döwleti haçan ikä bölünipdir?
4. Garahanly-Seljukly gapma-garşylyklarynyň netijesi nähili gutarypdyr?
5. Garahanly döwletiniň ýykylmagynyň sebäplerini aýdyp beriň.

§2. Beýik oguz türkmen döwleti

Oguz türkmen döwleti Günbatar türkmen hanlygyndan bölünip, aýratyn döwlet hökmünde VIII asyrdan döredilýär. Beýik oguz türkmen döwletiniň eýelän meýdany Hazar deňziniň gündogar kenarlaryndan başlap, Balhaş kölüne çenli bolan aralyklarydyr.

Käbir taryhy maglumatlarda oguzlaryň Gara deňziň gündogar kenarlaryndan başlap, Beýik Hytaý diwarynyň aralyklarynda ýaşandyklary hem nygtalýar.

Oguzlaryň durmuşyna degişli ok-ýaý tapyndylarynyň Bagabat, Altyndepe, Täk gala (Durun), Ary jülgesi, Margiana, Gürgeç taraplarynda üstüniň açylmagy, döwletiň taryhy ýerleşşi hakda düýpli pikirleriň döremegine esas berýär. Oguz hanyň hökümdarlyk süren ýeri Oguz ýurdy diýlip atlandyrylypdyr. Bu eýýam orta asyrlarda «Hududul älem» ýaly ygtybarly taryhy arap çeşmelerine anyk maglumat hökmünde giripdir. Oguz ýurdunyň Köpetdagiň etegindäki Täk galadan, Nusaydan, Änewden hem Altyndepe-den uzalyp, tutuş Maryny, Gürgenji, Seýhun bilen Jeýhun arasyny öz içine alyp, bir tarapyňyň Itil (Wolga) derýasyna çenli aralykda bolandygyny gadymy çeşmeler tassyklaýar. Oguz iliniň ynanjy Gök bolupdyr, Taňry diýip Göge düşünişdiler, şonuň üçin Taňry diýmegiň bir manysy Gökdür. Olar göktaňry dinine, ýeke taňrylyga ynanypdylar. Dili gadymy türkmen dilidir diýilýär.

Oguz döwletiniň adynyň zyznda «ýabgu», «ýabgy» sözleri durýar, ol «beýik» diýen türkmen sözünü aňladyp, döwletiň uly hanlyk derejesini görkezýän alamat hökmünde häsiýetlendirilýär. Ilki bu Oguz türkmen döwletini emele getiren oguzlar Göktürkmenler döwletiniň hökmürowanlygynda Barlyk derýasynyň kenarynda Dokuzoguz hanlygyny döredipdiler.

Ýarym çarwa, ýarys-da oturymly durmuşda ýaşayan Oguz türkmen döwletiniň Ýaňkent, Jent, Isfjab, Balaj, Urdu, Sygnak, Karnak, Sauran, Süýt kent, Garajyk, Beruket we Barçynlykent atlary bilen tanalýan birnäçe şäherleri-de bolupdyr.

Hormatly «ýabgu» adyny göterýän Oguz hökümdary Syrderýanyň (Seýhunýň) Aral kölüne guýýan ýerinde ýerleşýän merkezi şäher – Ýaňkentde oturdyr. Şol ýer oguzlaryň gýşyna oturýan mesgenleri bolupdyr. Ol döwletde esasy iki sany ýokary wezipe bolup, birinjisi ýabgunyň wekili (weziri) – «kölerkin», ikinjisi bolsa goşun başlygy – «subaşy» diýlip atlandyrylypdyr.

Ýabgularyň möhürlerini we permanlaryny «tugrag» («tugra») diýip atlandyrypdyrlar.

Döwlet işlerini oguzlar ýygnaklar geçirip, geňeş arkaly çözüpdiler. Oguz türkmenleri özleriniň süri-süri goýun, at, düýe ýaly mallaryny Merkezi Aziýa sähralyklarynda bakypdyrlar. Oguz goýunlary guýrukman, örän semiz bolupdyr. Şonuň bilen birlikde olar bagana almak üçin garaköli goýunlaryny hem saklapdyrlar. Olaryň bir we iki örküçli düýe sürüleri hem-de ýerli ýagdaýa çydamly gylýallary bolupdyr. Şäherlerde, obalarda ýaşayan oturymly ilat iri şahly mallary hem saklapdyr. Oturymly ilaty «ýatyk» diýip atlandyrypdyrlar. Olar ekerançylyk, balyk tutmak bilen birlikde senetçiligiň dürli görnüşleri bilen hem meşgul bolupdyrlar. Oguzlar, esasan, ýüň önümlerini ýokary hilde taýýarlapdyrlar. Türkmenleriň öndürýän ak keçeleri, halylary, kilimleri dünýä belli bolupdyr. Oguzlar keçeden, gaýyşdan ädik tikipdirler. Olaryň dokan ýüň matalaryna bolan isleg dünýä bazarynda has artypdyr. Oguz türkmenleri zergärçilik bilen hem meşgul bolupdyrlar.

Oguz türkmenleriniň durmuşynda söwda esasy meseleleriň biri bolupdyr. Oguz serkerdeleriniň goňşy ýurtlar bilen dartgynly ýagdaýda bolmagyna garamazdan, Ýedisuwuň boýunda ýaşayan garlyk türkmenleri we Horezmiň, Mawerannahryň ilaty bilen söwda gatnaşyklary bolupdyr. Horezmden oguzlaryň paýtagty Ýaňkentde gämi bilen galla getirilipdir.

X asyrdaky oguzlar bilen söwda edilýän esasy söwda merkezleriniň biri Syrderýanyň orta akymynda ýerleşýän Sauran şäheri bolupdyr. Ol ýere dürli ýurtlardan täjirler ge-

lipdirler. Türkmenler bilen söwda etmek üçin Balaj, Isfijap, Beruket ýaly şäherler söwda merkezi bolupdyr. Ýedisuwda ýerleşýän Isfijap şäherine gündogar musulman ýurtlarynyň hemmesinden diýen ýaly täjirler öz harytlaryny söwda etmek üçin getiripdirler. Ol ýerden bolsa türkmenleriň ýüň önümlerini, goýun, geçi, et we başga dürli maldarçylyk önümlerini äkidipdirler.

Oguz türkmenleriniň harytlary Mawerannahryň üsti bilen Hytaýa, Hindistana, Horezmiň üsti bilen bolsa Eýrana, Kiçi Aziýa äkidilipdir. Oguz türkmenleri söwdany haryt çalşygy we pul görnüşlerinde edipdirler. Oguzlar özleriniň jemgyýetçilik guruluşlary boýunça 24 taýpadan (boýdan) ybarat bolup, döwleti taýpa birleşigi boýunça edara edipdirler. Atlandyrylan taýpalar hem ikä bölünip, sag ganatynda 12 taýpa bolup, olara «bozok», çep ganatynda hem 12 taýpa bolup, olara «uçok» diýlipdir. Her taýpanyň ýolbaşçysy «beg» derejesini göteripdir. Döwleti edara etmäge emeldarlar şol taýpalaryň asylzadalaryndan seçilip alnypdyr.

Beýik oguz türkmen döwletiniň ýabgularynyň, emeldarlarynyň kimler bolandygy barada taryhy maglumatlar ýetmezçilik edýär. Beýik oguz türkmen döwleti içki we daşky garşylyklar sebäpli, X asyryň ahyrynda XI asyryň başynda synyp, öz möwritini ötüripdir.

?

1. Beýik oguz türkmen döwletiniň döreýşi barada gürrüň beriň.
2. Döwlet işlerini oguzlar näme esasynda çözüpdiler?
3. Oguzlaryň döwletinde maldarçylygyň haýsy görnüşleri agdyklyk edipdir?
4. Oguz döwletiniň söwdagärleri haýsy döwletler bilen söwda aragatnaşygyny alyp barypdylar?

§3. Gaznaly türkmenleriň döwleti

Oguz hanyň Gaýy agtygynyň neslinden bolan Alp tegin Samanylar döwletinde täsirli goşunbaşylardan biri bolupdyr. Duşmanlarynyň onuň garşysyna dildüwşük gurmak-

lary esasynda Alp tegin özüniň tarapdarlary bilen 963-nji ýylyň ýanwarynda Gazna şäherini eýeleýär. Şol ýerde hem Alp tegin Gaznaly türkmenleriň döwletiniň ilkinji düýbünü tutujy bolup taryha girýär. Alp tegin Gazna welaýatyny, Owganystanyň günortasyndaky welaýatlary, Hindistanyň demirgazygyndaky welaýatlary eýeleýär. Şeýlelik bilen, Samanylar döwletinden garaşsyz özbaşdak döwlet gurmak üçin çalyşýar. Emma uzak wagt geçmänkä, Alp tegin 963-nji ýylyň sentýabrynda aradan çykýar. Onuň ornuna ogly Abu Yshak (963 – 966) geçýär. Abu Yshagyň döwründe Samanylar döwleti bilen Gaznaly türkmenleriň döwletiniň patyşalarynyň arasynda gowy gatnaşyklar bolupdyr. Samanylar döwletiniň patyşasy Gaznaly türkmenleriň döwletini ykrar edipdir. Abu Yshagyň zyznda döwleti dolandyrar ýaly mirasdüşer galmandyr. Tagta Bilge tegin çykýar. Ol bolsa 972-nji ýylda Gardiz şäherini gabanda wepat bolýar. Bilge tegin ýogalansoň, Alp teginiň agtyklaryndan Böri (ýa-da Piri tegin) hökümdar bolýar. Döwleti dolandyrmakda başarnyksyzlygy sebäpli, ol hökümdarlykdan daşlaşdyrylýar. 977-nji ýylda Alp teginiň giýewsi Söbük tegin (977 – 997) döwlet başyna geçýär. Söbük tegin türkmenleriň gaýy taýpasyndan bolup, Yssykölüň töweregindäki Barshan ülkesinde eneden bolupdyr. Ol goşunda uly abraýdan peýdalanylýdyr. Söbük tegin Samanylar döwletiniň emiri Nuh II bilen ylalaşyp, Horasanda pitneçilere garşy hem uruş alyp barypdyr.

Gaznaly türkmenleriň döwletine hökümdar saýlanylmaly dalaşgärleriň hersinden bir kemçilik tapylsada, Söbük teginden hiç hili kemçilik tapylmaýar. Seljukly türkmen döwletiniň weziri Nyzamylmülk özüniň meşhur «Syýasatnama» işinde Söbük tegine akyl-paýhas, batyrlyk, geçirimlilik, sahatlylyk, takwalyk, gulluga wepalylyk, hoşzybanlyk babatda-da taý gelip biljek adamyň bolmandygyny belleýär.

Söbük tegin Gaznaly türkmenleriň döwletine soltan bolandan soň, ol Bulujystany, Gury, Zabulystany, Toharystany, Kábili, Peşawary eýeläp, döwletiniň çäkleri-

ni has-da giňeldipdir. Demirgazyk Hindistanyň ilatynyň arasynda yslam dinini ýaýmak maksady bilen ol Penjaba, Sind derýasynyň ýokary düzlüğine ýöriş gurapdyr. Şol ýeriň hökümdary Jaýpal dessine Söbük tegin bilen parahatçylykly ylalaşyk gazanýar.

Söbük teginiň döwletiniň kuwwaty gün-günden güýçlenip, özüniň bolsa abraýy artypdyr. Hatda öňler Gaznaly döwletiniň soltanlaryna duşmançylykly garaýyşda bolan Samanylar döwletiniň emiri Nuh II (976–977) oňa duýgudaşlyk bildiripdir. Özüniň Horasandaky pitne turzan dikmesi Abu Aly Simjuriň hem-de Balhdaky dikmesi Faigiň garşysyna bilelikde çykyş etmegi Söbük tegine teklip edipdir.

Söbük tegin Nuh II-niň haýyşyny kabul edenden soň, Samanylar döwletiniň emiri ägirt goşun bilen 994-nji ýylda Mawerannahrdan Demirgazyk Owganystandaky türkmenleriň ýaşayan ýeri bolan Juzjan welaýatyna gelýär. Şol ýerde birleşen Gaznaly, Samany goşunlary pitneçileri ýeňlişe sezewar edýärler. Şol wakadan soň, Horasan Gaznaly döwletiniň düzümine girizilipdir. Söbük teginiň ogly Mahmyt Horasanyň dikmeligine bellenipdir.

998-nji ýylyň martynda Söbük teginiň 27 ýaşly uly ogly Mahmyt (998–1030) Gaznaly türkmenleriň döwletiniň tagtyna geçýär. 999-njy ýylyň maýynda Samanylar döwletiniň emiri Nuh II ýogalýar, onuň ornuna ogly Abdylmälilik geçýär we soltan Mahmydyň garşysyna uruş alyp barýar. Şol söweşde soltan Mahmyt uly ýeňiş gazanýar. Samany döwletiniň emiri Abdylmäligiň şol söweşde 2 müň esgeri gyrlyp, 2 müň baş ýüz esgeri bolsa ýesir düşüpdür. Şeýlelik bilen, soltan Mahmyt baý we amatly welaýat bolan Horasany ymykly golastyna geçirýär. Horasanyň häkimligine dogany Nasry belleýär.

999-njy ýylda Bagdat halyfy Al Kadyr Billäh (991 – 1031) soltan Mahmyda «Ýemineddöwle we eminemille» (Döwletiň sag eli we milletiň ynamdary) diýen hormatly at dakypdyr. Şol wagta çenli beýle mertebäni, şeýle sylagy köp hökümdarlar tama eden hem bolsalar, hiç mahal şol derejä mynasyp

bolmandyrlar. Şondan soň Mahmyt Gaznalynyň adynyň öňünden «Soltan Ýemineddöwle» lakamy getirilipdir. Gaznaly döwletiniň ähli ýerlerinde halyf Al Kadyr Billähiň adyna hutba¹ okalypdyr. Soltan Mahmyt bolsa şol sylaglary, lakamlary alandan soňra, her ýyl Hindistana sapar etmegi wada edipdir. Şol sebäpli hem ol 16 gezek Hindistana ýöriş geçiripdir. Şol ýörişleriň netijesinde Demirgazyk Hindistanyň ilaty yslam dinini kabul edipdir. Mahmyt Hindistandan köp baýlyk top lapdyr, döwlet hazynasyny baýlaşdyrypdyr. Paýtagt şäher bolan Gaznada köpsanly kaşaň ymaratlar gurdurypdyr.

Gaznaly we Garahanly döwletleriň özara gatnaşyklarynda dartgynly ýagdaýlar döräpdir. Soltan Mahmyt üçünji sapar Hindistana ýöriş edende (1006 ý.), Garahanly türkmenleriň döwletiniň hökümdary Ilek han soltanyň ýoklugyndan peýdalanylýp, Horasany talamak üçin Subaşy teginiň ýolbaşçylygynda Hyradyň üstüne goşun ugradýar. Ikinji goşun bolsa Japar teginiň serkerdeliginde Balha iberilýär. Ol habary eşiden soltan Mahmyt ägirt uly goşun bilen yzyna dolanýar. Ilek hanyň Horasana iberen goşun toparlary aýry-aýrylykda soltanyň goşuny tarapyndan yzarlanylýp, çölüň içinde çykgynsyz ýagdaýa düşürilýär. Olar goşunlarynyň aglabasyny ýitirip, Mawerannahra dolanýarlar. Soltan Mahmydyň kowga iberen adamlary Subaşynyň 700 adamsyny ýesir alyp, Gazna getirýärler. Olar Gaznada jezalandyrylyp öldürilýär.

Soltan Mahmyt döwletiniň güýçlenip, onuň durmuş ýagdaýynyň gowulanyp, gülläp ösen döwründe türkmenleriň Horezmşalar-Mamunylar döwletine-de öz täsirini ýetirmegi maksat edinipdir. Ol güýç ulanylýp, Horezmi öz döwletine birikdirmekden çekinýär. Sebäbi ol yslam äleminde «Gaza-wat» urşuny alyp baryjy, yslamlaşdyryjy diýlip tanalýardy. Şonuň üçin hem Horezmiň musulman ilatynyň üstüne sebäpsiz goşun çekmek yslam äleminde onuň abraýyna zeper ýetirjekdi. Şol sebäpli hem ol öz aýal doganlarynyň ikisini,

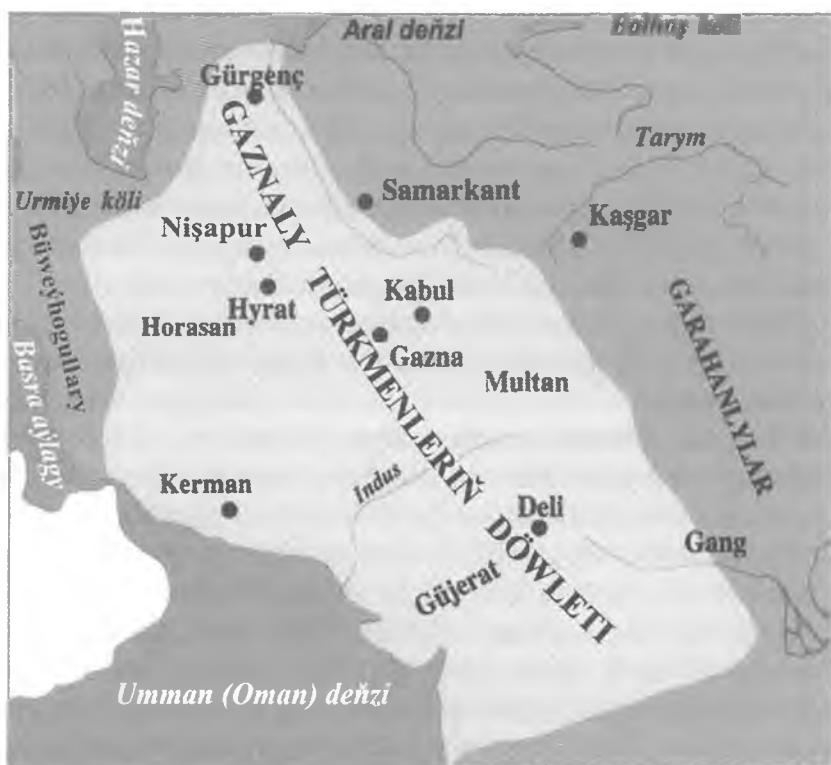
¹ Hutba – Allany, Muhammet pygamberi, ýaranlaryny (dört çaryýarlary) ykrarlap, halyfyň dini ýolbaşçylygyny öz üstlerinden tanap, juma metjidinde münberden wagyz etmek.

garyndaşlyk gatnaşygyny ýola goýmak maksady bilen, merkezi Gürgeň bolan Horezmşalar-Mamunylar döwletiniň patyşasy Mamunyň ogullary Aly ibn Mamuna we Mamun II ibn Mamuna durmuşa çykarypdyr. Şeýlelik bilen, soltan Mahmyt Horezmşalar-Mamunylar döwletini Gaznaly türkmenleriň döwletine bagly edýär. Bu ýagdaý horezmli serdarlara ýaramaýar. Şolaryň ýolbaşçylygynda 1017-nji ýylda Horezmşa garşy gozgalaň başlanýar. Şol ýylyň mart aýynda ol öldürilip, köşgi otlanýar. Tagta Aly ibn Mamunyň 18 ýaşly ogly Abul Harys Muhammet geçýär. Döwleti ýaşşanyň adyndan wezir Ahmet Tugan dolandyryýar.

Horezmde bolýan ýagdaýdan habardar bolan soltan Mahmyt 1017-nji ýylda goşun bilen Gürgeňje gelip, Mamun ibn Mamunyň öldürilmeginde günäkär hasaplanýanlary jezalandyryýar. Ol serkerdelerinden Altyndaşa (1017–1032) «Horezmşa» lakamyny berip, Horezme şa edip belleýär. Şonuň bilen birlikde bu şalyk Gaznaly döwletine tabyn edilýär.

Oguz hanyň ogly Deňiz hanyň gynyk taýpasyndan bolan seljuklylar XI asyryň birinji çäryeginde Buhara sebitlerindäki sähralyklarda ýaşaýardylar. Olar soltan Mahmytdan Mawerannahrdan Horasana göçmäge rugsat sorapdyrlar. Soltan Mahmydyň rugsady netijesinde, serdarlary Ýagmyr, Buka, Gökdaş, Gyzyl begleriň ýolbaşçylygynda 4 müň seljukly öýlüsi mal-garasy bilen Sarahs, Abiwerd, Paraw töwe-reklerinde ýerleşdirdiler. Ýöne 1028-nji ýylda Nusaýyň, Abiwerdiň, Ferawanyň ilaty seljuklylaryň üstünden şikayat edipdir. Mahmyt Gaznaly Soltan Arslan Jazyby goşun bilen seljuklylaryň üstüne iberýär. Arslan Jazyp birnäçe gezek seljukly türkmenler bilen söweşen hem bolsa, üstünlik gazanyp bilmändir. Şol sebäpli hem soltan özüniň syrkawlygyna garamazdan, şol ýyl seljuklylaryň üstüne ýöriş edýär. Gaznaly türkmenleriň goşuny Ferawa söweşinde seljukly türkmenleri agyr ýeňlişe sezewar edýär. Bu söweşde seljukly türkmenlerden 4 müň adam gyrylýar. Olaryň bir bölegi Dehistana, Balkan daglaryna, beýleki bölegi bolsa Kermana tarap gaçýarlar. Soltan Mahmydyň agyr sütemine çydamadyk seljuklylaryň bir

bölegi Häzirbegjana, beýleki bölegi bolsa Balkan daglaryna tarap gidýärler. Soltan Mahmyt dirikä seljuklylar onuň garamagyndaky ýerlere aýak basyp bilmeýärler.

Gaznaly türkmenleriň döwleti (963 – 1186)

Soltan Mahmydyň döwründe Gaznaly döwleti Günbata Házirbegjan serhetlerinden, Gündogarda Hindistanyň Ýokary Gangu deresine, Orta Aziýada Horezmden Hind ummanynyň kenarlaryna çenli aralykda ýerleşen giň meýdany öz içine alypdyr.

Soltan Mahmyt ömrüniň köp bölegini söweş meýdanında geçiripdir. Hindistana eden ýörişleri ony örän ýadadypdyr, syrkawlamagyna sebäp bolupdyr. Tebipleriň sözlerine gulak gabartmandyr.

Soltan Mahmyt 1029–1030-njy ýylyň gýşyny Balhda geçirýär. Ýöne şäher howasy oňa ýaramaz täsir edipdir. Şol

sebäpli hem ol haýdan-haý Gazna gelyär. Ol ýerde hem 1030-njy ýylyň 22-nji aprelinde, elli dokuz ýaşynda aradan çykýar.

Masut Gaznalynyň soltan bolmagy. Soltan Mahmyt diri wagtynda Gazna, Horasan, Balh we Demirgazyk Hindistan ýerlerini ogly Muhammede, Reýi, Yspyhany, Jybaly bolsa uly ogly Masuda beripdir. Ogullarynyň ikisine-de şol bölünişige uýmagy wada etdiripdir. Soltan Mahmydyň uly ogly Masuda bolan ynamy üýtgän bolmaly. Çünki ilkibaşda Masut mirasdüşer hasaplanýardy. Hatda Bagdat halyfy hem Masudy soltan Mahmytdan soň mirasdüşer hökmünde bilýärdi. Soltan Mahmydyň öldi habaryny Masut 1030-njy ýylyň maýynda eşidip, inisiniň soltan bolmagyny islemändir. Şol sebäpli hem ol Muhammedi döwlet tagtyndan düşürmek üçin taýýarlyk görüp başlaýar. Horasandaky serdarlar Masudy goldaýarlar. Masut 1030-njy ýylyň sentýabrynda goşun bilen Nişapurdan aýrylyp, doganynyň üstüne ýöriş edýär.

Muhammet soltan bolanyndan dört aý soňra, Masudyň üstüne hereket etmegi karar edýär. Muhammet Tekinabat diýen ýere gelende, goşunyň serdarlarynyň hemmesi Masuda boýundyklaryny bildirýärler. Soltan Muhammet bolsa soltanlykdan aýrylyp, Tekinabadyň Kuthiz galasynda bendi edilýär. Soňra soltan Masut ony Mendiş galasyna iberdip, tussaglykda sakladýar.

Şondan soň Tekinabatda Masut (1030–1041) soltan diýlip yglan edilýär.

1031-nji ýylda soltan Masut Gazna gelyär. Şäher ilaty soltany uly joşgun bilen garşylaýar. Gaznanyň bazarlary bezelip, gije-gündiz köçelerinde şatlykly gezelençler bolupdyr.

Soltan Mahmytdan miras galan ägirt imperiýany Muhammetden uly bir kynçylyksyz eýelän hem bolsa, soltan Masuda kakasynyň döwründäki ýaly soltanlyk etmek başartmandyr.

Onuň döwletiniň düzümindäki tabyn döwletler özbaşdaklyga başlaýarlar.

1034-nji ýylyň baharynda Harun soltan Masudyň köşgünde girew hökmünde saklanýan agasy Satynyň öldürilmegini bahanalap, hökümdara garşy çykyş edip başlaýar. Onuň edýän hereketlerinde özbaşdak, tabyn däl döwletiň alamatlary görnüp başlaýar. Ol soltan Masudyň ganymlary bilen Aly tegin bilen ylalaşyga gelyär. Baglaşylan ylalaşyga görä, Aly tegin Termezi, Balhy, Harun bolsa Maryny eýelemelidiler. Harun seljukly türkmenler bilen ylalaşyga gelyär. Soltan Masut 1034-nji ýylyň 29-njy iýulynda bu habary eşidýär. Ol Haruna köşeşdiriji nesihatlar beriji birnäçe hatlary iberýär. Emma soltan Masudyň nesihatlaryndan hiç hili netije çykmaýar. Harun awgust aýynda tabyn döwletiň özbaşdaklygyny yglan edýär.

Soltan Masudyň özi-de ýalňyş üstüne ýalňyşlyk goýberýär. Horasany seljuklylardan goramagyň deregine, agyr goşuny bilen Gürgen sebitlerine baryp, ol ýeriň ilatyndan mümkin bolmadyk agyr salgyt ýygnamaga girişipdir.

Soltan Masudyň Horasany goragsyz goýup, Gürgene gitmeginiň ýalňyşdygyna onuň weziri hoja Abdussamat gowy düşünişdir. Ol hökümdara näçe düşündirjek bolsa-da, hökümdar ony diňlemändir. Soltanyň esgerleri şäher ilatyny isledigiçe talapdyr.

1035-nji ýylda soltan Masudyň weziriniň satyn alan adamlary tarapyndan Horezmiň şasy Harunyň öldürilmegi sebäpli, seljukly türkmenler indi Horezmda galyp biljek dældiler. Şeýle ýagdaýda seljukly türkmenleriň Horasana aşmaktan başga alaçlary galmandyr. Şol maksat bilen Seljuk begiň oğly Musa ýabgunyň we agtyklary Dawut Çagry begiň, Muhammet Togrul begiň ýolbaşçylyklarynda türkmenler 1035-nji ýylyň birinji çäryeginde 900 türkmen atlysy bilen Horasana, ýagny häzirki Günorta Türkmenistana gelipdirler. Şol wagt Gaznaly soltan Masut Gürgende ýörişdedi. Seljuklylar soltan Masuda hat ýazyp, özleriniň Buharada, Horezmda ýaşandyklary, indi bolsa ol ýerde galmaga mümkinçilikleriniň ýokdugyny, bialaç Horasana gelendiklerini duýdurypdyrlar. Paraw, Nusaý welaýatlary

berilse, soltanyň mülküne kast etmek üçin Jeýhundan ýekeje-de adam geçirmejekdikleri barada wada edipdirler. Şeýle mazmunly hat Nişapura iberilipdir. Nişapuryň häkimi Sury bolsa seljukly türkmenleriň hatyny soltana ýetiripdir.

Soltan Masut seljuklylaryň Horasana gelen habaryny eşiden dessine, goşuny bilen Horasana ugraýar. Ýolda soltan 15 müň atly goşuny, özüniň-de şahsyýetini gorayanlardan 2 müň gulamy taýýarlap, 10 sany serdary-da ýolbaşçy edip, serkerde Begdogdyny-da hemmesine serdar edip, 1035-nji ýylyň iýunynda Nusaya ugradýar. Soltanyň özi Nişapurda galýar.

Nusaýyň etegindäki söweşde seljuklylar soltan Masudyň goşunundan üstün çykýarlar. Netijede, seljukly türkmenler bilen Gaznaly döwletiniň arasynda ylalaşyk gazanylypdyr. 1035-nji ýylyň güzünde baglaşylan şertnama laýyklykda, Çagry bege Dehistan, Musa ýabguwa Paraw, Togrul bege bolsa Nusay töwerekleri berlipdir.

Seljukly türkmenler özlerine berlen ýerler bilen oňmandyrlar. Olaryň mallary köpelip, täze öri ýerler gerek bolupdyr. Olary horezmliler, garahanlylar ýeňişleri bilen gutlapdyrlar. Täze ýeňişlere meçew beripdirler. Seljuklylar Balha we başga şäherlere talaň edip başlapdyrlar. 1036-1038-nji ýyllarda seljuklylar bilen Gaznaly döwletiniň goşunynyň arasynda ençeme gezek söweş bolupdyr. Seljuklylar bilen gaznalylaryň arasyndaky aýgytlaýjy söweş 1040-njy ýylyň maýynda Daňdanakan galasynyň ýanynda bolýar. Bu söweşde seljukly türkmenler ýeňiş gazanýarlar.

Daňdanakan söweşinde ýeňlenden soň, soltan Masut dogany Abdurraşyt, ogly Maudud we ýanyndaky az sanly gulamlary bilen Gazna tarap gaçýar. Ol 1040-njy ýylyň iýunynda Gazna gelip, goşunbaşlyklary Subaşyny, Begdogdyny we Aly Daýäni dönüklükde aýyplap jezalandyrýar. Soňra bolsa olaryň ähli baýlyklaryny döwletiň haýryna geçirýär. Ony seljuklylar Gazna geler diýen gorky gurşap alýar. Ol wezir-wekilleriniň, goşun başlyklarynyň beren dogry maslahatlaryna gulak gabartman, hazynasyny we özüniň bendi eden dogany Muhammedi ogullary bilen Nagar galasyndan

getirdip, olar bilen 1040-njy ýylyň ahyrynda Hindistana tarap ýola düşýär. Ýolda soltanyň goşuny onuň hazynasyna göz gyzdyryp, alanlaryny alyp, hökümdaryň özüni-de tussag edýärler. Masudyň dogany Muhammet soltan diýlip yglan edilýär. Soltan Muhammet agasyna gowy seredilmegini nygtasa-da, onuň ogly Ahmet Masudy Giri galasyna iberip bendi etdirýär. Uzak wagt geçmän, 1041-nji ýylyň ýanwarynda Ahmediň buýrugy boýunça soltan Masut öldürilýär.

Soltan Masudyň öldürilen wagty, onuň ogly Maudud Balhda seljuklylara garşy söweşen goşunyň ýanyndady. Ol kakasy baradaky habary eşidip, gyssanmaç Gazna bilen Sint derýasynyň arasynda ýerleşýän häzirkiki Owganystanyň Nangarhar welaýatynda soltan Muhammet bilen söweşýär. Maudud soltan Muhammediň goşunyny ýeňlişe sezewar edip, özüni, ogullaryny we ony goldan begleri bilen öldürdýär. Şol wakadan soň Maudud 1041-nji ýylyň aprelinde Gazna gelip, Gaznaly türkmenleriň döwletiniň tagtynda oturýar.

Gaznaly imperiýasynyň in soňky hökümdary Hysrow Mälik (1160 – 1186) bolupdyr. 1173-nji ýylda Gaznany basyp alan Gurly Muizeddin Muhammet 1186-njy ýylda Hindistana eden bir ýörişinde Hysrow Mäligi şertnama baglaşmak üçin Lahordan ýanyna çagyryp tutduryp, Gur welaýatyna iberýär. Şonluk bilen hem Söbük teginiň döwletiniň in soňky hökümdary-da tagtyny ýitirýär.

1. Gaznaly türkmenleriň döwletini döredenler barada aýdyp beriň.
2. Soltan Mahmyt yslam dinini ýaýratmak üçin haýsy döwlete we näçe gezek ýöriş geçiripdir?
3. Soltan Mahmyt seljuklylara garşy nähili işler geçirýär?
4. Soltan Mahmyt öz tagtyny kime miras goýupdyr?
5. Mahmyt Gaznalynyň ogullarynyň arasynda Gaznaly döwletiniň soltany bolmak ugrundaky göreşler barada gürrüň beriň.
6. Masut Gaznaly haçan Gazna gelip, tagta çykypdyr?
7. Gaznaly türkmenleriň döwletiniň ýyklyşy barada gürrüň beriň.

II BAP. BEÝIK SELJUKLY TÜRKMENLERIŇ DÖWLETI

§4. Seljuklylaryň nesil daragty

Seljukly döwletini döredenler – Togrul beg bilen Çagry begiň atasy bolan Dukak Oguz türkmen döwletinde gaýduwsyz, ugurtapyjy, abraýly, sözi diňlenilýän, buýrugy ýerine ýetirilýän serdardy.

Dukak Oguz hanyň Gynyk agtygynyň neberesindedir. Taryhçylar Dukagyň adyny anykklanlarynda, ony «Täze ýaý», «Demir ýaý» atlary bilen teswirleýärler. Şonuň üçin hem oňa Demir ýaýly Dukak hem diýlipdir.

Dukagyň ogly Seljuk, takmynan, 900-nji ýylda dogulýar. Dukak ölende ol 17-18 ýaşlarynda eken. Birnäçe wagtdan soň, hökümdar ony goşun başlygy wezipesine belleýär.

Başarnyksyz hökümdaryň ýerine geçmek üçin hem-de öz abraýyny galdyrmak üçin Seljuk beg goşunda tertip-düzgüni gowulaşdyryp, birnäçe özgertmeler girizýär. Soňra ol niýetini aç-açan durmuşa geçirip başlaýar. Seljugyň özbaşdak hereket etmegi hökümdara we döwletiň beýleki emeldarlaryna ýaramandyr.

Ýagdaýyň hatarlydygyny duýan Seljuk Ýañykentden gaýdyp, takmynan, 930–935-nji ýyllarda 100 atlysy bilen Jent şäherine gelýär. Bu ýerde Seljuk begiň maşgalasy we ýanyndakylar yslam dinini kabul edip, musulman bolýarlar.

Seljuk begiň Mikaýyl, Arslan (Ysraýyl), Ýunus we Musa diýen 4 ogly bolupdyr. Mikaýyldan Dawut Çagry beg we Muhammet Togrul beg atly 2 ogul galýar. Olary Seljuk beg terbiýeläpdir.

Seljuk beg 1007-nji ýylda, takmynan, 107 ýaşynda Jentde ýogalýar. Ol şol ýerde hem jaýlanýar. Şondan soň, Arslan seljuklylar maşgalasynyň başyna geçýär we ýabgu diýlip yglan edilýär. Uzak wagt geçmänkä, seljuklylar Jendi terk edip, Mawerannahra gelýärler.

999-njy ýylda Samanylar döwleti synýar. Garahanly döwletiniň goşunyň Mawerannahry eýelemegi seljuk-

Seljuk beg Dukak
(900 – 1007)

lylary kyn ýagdaýa düşüripdir. Syrderýa, Talas, Çu taraplaryndaky türkmenler bilen seljuklylaryň gatnaşygy gowy däl. Çünki olar seljukly türkmenleri samanylara hyzmat etmekde aýyplapdyrlar.

Mawerannahra gelen gaznaly soltany Mahmyt dürli wadalar berip, Arslan ýabguny ýanyna çagyryar. Soltan beren wadasyna wepalydyr öýden Arslan ýabgu 300 sany saýlama atly we ogly Gutulmyş bilen Samarkanda soltanyň huzuryna gelýär. Soltan Mahmyt onuň bilen duşuşyp, onuň goşunynyň köpdügi barada maglumat alýar, özüne uly bir garşydaş bolar öýdüp, ony Hindistana iberýär. Şol ýerde hem 1025-nji ýylda soltan Arslany Kalanjer galasynda bendi edýär. Ýedi ýyl geçenden soň, 1032-nji ýylda Arslan bendilikde ýogalýar.

Arslany halas etmek üçin seljuklylar hiç hili hereket etmändirler. Ýöne ogly Gutulmyş kakasyny halas etmek maksady bilen, özüni tanatman, ençeme ýyllar galanyň töwereginde aýlanypdyr. Kakasynyň ölendigini bilenden soň, ol-da maşgalasynyň arasyna gelipdir.

Mawerannahryň häkimi Ilek Nasr Buharadan 20 farsahlykda¹ ýer tutan seljuklylaryň gün-günden kuwwatlanýandyklaryndan howatrylanypdyr. Şonuň üçin hem ol 1015-1016-njy ýyllarda seljuklylary Mawerannahrdan çykarmak kararyna gelipdir. Şol sebäpli hem ol köpsanly, kuwwatly goşun jemläpdir. Onuň hyýalyny duýan doganlar Çagry beg bilen Togrul beg Ilek hanyň ýerinden uzaklaşyp, Günbatar Garahanly hökümdary Bugra hanyň ülkesine gip, onuň ýanyna ilçi iberipdirler.

¹ Farsah – ölçeg birligi. 1 farsah 6 km-e barabar.

Garahanly hökümdar seljuklylaryň öz ýurduna gelmeklerine garşy bolýar. Doganlary ele salyp, olardan dynmak isleýär. Ýöne onuň artykmaç güýji ýokdy. Şol sebäpli hem Bugra han ilçä: «Mundan beýläk soltanlyk işi biziň bilen seljuk ogullarynyň arasynda bilelikde dolandyrylar» diýipdir.

Seljuklylar hanyň aýdan sözlerinden netije çykaryp, oňa şübhelenipdirler. Şol sebäpli hem Togrul begiň ýolbaşçylygynda türkmenler maşgalalaryny, sürülerini aman saklamak üçin howpsuz ýere gitmeli diýip maslahatlaşýarlar. Çagry begiň esasy maksady 3 müň atly esger bilen Kiçi Aziýa ýöriş geçirip, seljuklylaryň topary ýerleşer ýaly amatly ýer tapmakdy. 1016-njy ýylda Çagry beg rugsat alman, soltan Mahmydyň hökümdarlyk eden ýerlerinden geçip, Anadola barýar. Ol ýerde Wizantiýa imperiýasynyň goşun bölekleri bilen çaknyşyp, olary derbi-dagyn edýär. Emma Wizantiýa imperiýasyna tabynlykda bolan ermeni knýazlygynyň goşuny bilen bolan söweşde ýeňiş gazanyp bilmändir.

Çagry beg yzyna gaýdanda hilegärlige ýüz urupdyr. Ol Horasana girende goşunyndaky esgerleri saga, çepe dagadypdyr. Özi bolsa tüçjar baý eşigine girip, 1021-nji ýylda Mawerannahra gelipdir.

Arslan ýabgu ýesir alnandan soň, Çagry beg we Togrul beg seljukly maşgalasynyň başyna geçýärler. Arslan soltanyň garamagyndaky serkerdeler öňki ýagdaýlarynyň bolmajakdygyny duýan wagtlarynda, 4 müň öýli adamlary bilen Gaznaly döwletiniň ýerine gidipdirler.

Doganlaryň seljukly maşgalasynyň başyna geçmeklerini öňki ýaranlary bolan Aly tegin islemändir. Ol Çagry bilen Togrul begi tutmak üçin dürli hilelere baş urupdyr. Olary aýry-aýrylykda, yzly-yzyna ýanyna çagyrypdyr. Bilelikde Samarkanda ýöriş geçirmegi tekli edipdir. Çagry beg we Togrul beg Aly teginiň asyl maksadyny bilýändikleri üçin, onuň ähli tekliplerini ret edipdirler. Etjek bolýan piri başa barmanson, Aly tegin başga bir hilä ýüz urupdyr. Seljukly maşgalasynyň serdarlaryny bir-birleri-

ne garşy goýmak niýeti bilen Musanyň ogly Ýusuby ýanyna çagyryp, häkimlik edýän ýerlerindäki ähli türkmenleriň başlyklygyny oňa beripdir. Şondan başga-da ony ýabgu diýip yglan edipdir.

Ýusubyň Aly teginden ýabgulygy kabul etmegine Togrul begiň gahary gelip, onuň üstüne ýöriş etmek isläpdir. Emma Çagry beg oňa ýol bermändir. Ýusup hem doganlaryň garşysyna hiç hili duşmançylyk etmändir. Öňki ýaly ähli işler Çagry beg bilen Togrul begiň elinde bolupdyr.

Aly tegin gizlin pirimleriniň ýol almandygy sebäpli, goşun başlyklaryndan Alp Garanyň kömegi bilen Ýusup ýabguny öldürdipdir. Çagry beg bilen Togrul beg Aly teginden ar almak üçin goşun ýygnaýarlar. Garşydaşlaryň urşy netijesinde, Aly teginiň goşuny ýeňlişe sezewar edilýär. Alp Gara bolsa öldürilýär.

Ýusup ýabgu öldürilenden soň, ýabgu unwany onuň kakasy Musa berilýär.

1. Dukak – Demir ýaýlynyň we Seljuk begiň şahsyýetlerini häsiýetlendiriiň.
2. Ýabgu bilen Seljuk begiň aralarynyň bozulmagynyň sebäbi näme?
3. Seljuklylaryň Jende gelmegi we musulman dinini kabul etmekleri barada gürrüň beriň.
4. Seljuk beg ýogalandan soň, onuň ogullarynyň ýagdaýlary nähili bolupdyr?
5. Seljuk begiň agtyklary Dawut Çagry begiň we Muhammet Togrul begiň seljukly maşgalasynyň başyna geçişleri hakynda aýdyp beriň.

§5. Seljukly türkmenleriň Horasana aralaşmaklary. Seljukly-gaznaly gatnaşyklarynda ilkinji çaknyşyklar

1034-nji ýylda Horezmşah Harun hem özüniň özbaşdaklygyny yglan edýär. Soltan Masuda garşy ýöriş etmek üçin seljuklylara we Aly tegine ýaranlyk teklip edipdir. Şeýlelikde, üçleriň ýaranlygy döräpdir.

Seljuklylar Horezmde özleri üçin niýetlenen ýere gelip ýerleşipdirler. Diňe Musa ýabgu we onuň garamagyndaky bir bölek adamlar Mawerannahrda galypdyrlar. Köp wagt geçmänkä, Aly teginiň ölüminden soň, ol hem ýanyndakylar bilen Horezme gidipdir.

Soltan Masut seljuklylaryň duşmany, türkmenleriň baranly taýpasyndan bolan Şamäligi olaryň üstüne küşgürripdir. 1034-nji ýylyň oktýabr - noýabr aýlarynda Şamälik duýdansyz ýagdaýda seljuklylaryň üstüne dökülip, 6 müň 800 adamy öldürip, köpüsini-de ýesir alypdyr. Seljuklylar şol wagta çenli şeýle ýitgä sezewar bolmandyrlar. Şeýle ýagdaý olary halys ruhdan düşürripdir. Bolan hadysany eşiden Horezmşah Harun ýagdaýa örän gynanypdyr. Bir ilçini seljuklylaryň ýanyna iberip, ýaranlyga ygtybarlydygyny aýdyp, olara at, ýarag kömegini beripdir. Şol bir wagtda hem olary Darganata sebitlerinde ýerleşdiripdir.

Ýaranlaryň meýilleşdirişlerine görä, seljuklylaryň 3-4 müň atly goşuny önürti Mara ýöriş etmelidi. Olaryň zýy bilen bolsa, Harun Horasana esasy goşun bilen gelmelidi. Şol wagt hem Aly teginiň ogullary Çaganyýany, Termezi talap, Kubadýan ýoly bilen Andhoýa (Antguýa) gelmelidi we şol ýerde hem Harun bilen birleşmelidi.

1035-nji ýylyň aprelinde Harun Horezmden Horasana tarap goşun çekip ugranda, gaznalylaryň jansyzlary tarapyndan öldürilýär. Serdarsyz galan goşun Horezme dolanýar.

Şeýle ýagdaýda seljuklylar Horasana gidip, şol ýerde ýerleşmegi maksat edinýärler. Olar 900 atly bolup, Gaznaly döwletiniň hökümdaryndan rugsat almazdan, Amyderýadan geçip, Gaznaly döwletiniň garamagyndaky ýerlere giripdirler. Olar 1035-nji ýylda Amula gelip, soňra Mara, Nusaýa tarap hereket edip, ol şäherleriň töwereklerinde ýerleşipdirler.

Musa ýabgu, Çagry beg we Togrul beg Nusaýa gelen wagtlarynda, olardan öň Horasana gelen türkmenler hem olara goşulypdyrlar. Şeýlelikde, seljuklylaryň goşuny 900 atlydan 10 müň atla ýetipdir. Öldürilen Horezmşah Harunyň

goşunynyň bir bölegi hem olara goşulypdyr. Netijede, seljukly türkmenler Horasanda uly bir güýje öwrülipdirler.

Şeýle uly güýçden heder eden soltan Masut seljukly türkmenleriň üstüne ençeme gezek goşun iberip, ýeňlişe sezewar bolupdyr. Seljuklylar Gaznaly türkmenleriň döwletiniň hökümdaryna uly alada bolupdyr. Soltan 1035-nji ýylyň iýun aýynyň 19-ynda Begdogdy türkmeniň ýolbaşçylygynda 17 müň atlyny seljukly türkmenleriň üstüne ýollapdyr. Begdogdynyň goşuny ilki ýeňiş gazanyp, 7 müň 800 adamy öldüren hem bolsa, masgaraçylykly ýeňlişe sezewar bolýar. Şol ýeňiş seljuklylary diýseň gylawlandyrýar. Olar soltan bilen şertnama baglaşanlarynda, öz talaplaryny öňe sürüpdirler.

Seljuklylar gaznaly goşunyndan üstün çykanlaryndan soň, olaryň syýasy hereketleri düýbünden üýtgäpdir. Ilki Horasana gelen döwürlerinde, diňe janpena we sürülerini otladar ýaly ýer gözläp, soltanyň döwletiniň serhetlerini goramaga-da taýýardylar. Indi bolsa olar haýdan-haý gurultaý geçirip, Togrul begi özlerine hökümdar saýlapdyrlar. Togrul beg Musa ýabguny Mara, Çagry begi Sarahsa iberipdir. Togrul beg Gazna bilen Horasanyň ähli ýollarynda öz adamlaryny goýup, soltan Masudyň Horasan bilen aragatnaşygyny kesmäge çalşypdyr. Şol wagt Horasanyň merkezi hasaplanýan Nişapura Ybraýym Ýynaly öňçi hökmünde iberipdir. Ol ygtyýaryndaky 2 müň 300 atlysy bilen 1038-nji ýylyň maýynda Nişapura gelip, şähre ilçi iberipdir. Ybraýym Ýynal şäher ilatynyň seljuklylaryň häkimiýetini söweşsiz kabul eden ýagdaýynda, Togrul begiň adyna hutba okatjakdygyny aýdypdyr, teklip kabul edilmedik ýagdaýynda, yzyna öwrülip, köp goşunly geljekdigini ýañzydypdyr. Şäheriň emeldarlary özlerini talatmajak bolup, razylyk beripdirler.

Şeýlelikde, Togrul bege «Beýik soltan» («Soltanul Muazzam») ady berlipdir. Şondan 10 gün soňra, Togrul beg demir sowutly 3 müň atlysy bilen Nişapura gelip, soltan Masudyň tagtyna çykypdyr.

Ilkinji gezek guruljak Seljuklylar döwletine wagtlaýynça Nişapury paýtagt seçipdirler. Olar Nişapura aýak basan günlerinden, her hili ýagdaýda-da talaňçylyk etmändirler, raýatlaryň ynamlaryny, söýgülerini gazanypdyrlar. Seljuklylaryň Gaznaly türkmenleriň döwletinden garaşsyz döwlet bolmagy hut şol günden başlanypdyr.

Seljuklylaryň şertnamany bozandyklary baradaky habar soltan Masuda ýetirilýär. Ol uly goşun bilen Horasana gelýär. Ilki Sarahsa gelip, Daňdanakana tarap hereket edip başlaýar.

1. Seljuklylar bilen Jendiň häkimi Şamäligiň duşmançylygy barada gürrüň beriň.
2. Horezmşah Harun kim tarapyndan öldürilipdir?
3. Soltan Masudyň goşun serkerdesi Begdogdy kimleriň goşunyndan ýeňlipdir?
4. Togrul begiň adyna Nişapurda hutba okalyşy we onuň soltan Masudyň tagtyna çykyşy barada gürrüň beriň.

§6. Daňdanakan söweşi, onuň sebäpleri we netijeleri.

Seljukly türkmenleriň döwletiniň döremegi

Daňdanakanda boljak söweş üçin seljuklylaryň arasynda maslahat bolýar. Togrul begiň ýaranlary maslahatda, beg näme karara gelse, şony hem goldajakdyklaryny aýdypdyrlar. Togrul beg boljak söweşden howatyrlyk hem durmandyr. Şonuň üçin hem ol Dehistana, Gürgene gitmegi we soňra bolsa Reýi, Jibaly, Ysphyany eýelemegi isläpdir. Ol özüniň şol pikirini soltanyň agyr goşun bilen olary yzarlamajakdygy bilen delillendiripdir. Onuň pikirini Dawut Çagry begden başga hemmeler goldapdyr. Çagry beg: «Siziň aýdanlaryňyz we gelen kararyňyz gowy çykalga däl. Başdan patyşa bilen bu oýny etmeli däldeňiz. Biz onuň birnäçe welaýatlaryny eýeledik. Şonuň üçin hem biz «Ölmeli ýa-da ýaşamaly» diýen pähime eýermeli. Eger biz ýeňiş gazansak, dünýä elimiz ýeter, ýeňlen ýagdaýymyzda gaçmaga

wagt taparys. Bala-çagaly, ýükli ulaglarymyzy bolsa, atly esgerler maşgalalaryndan arkaýyn bolar ýaly bizden uzakda saklamaly. Bilip goýuň, eger biz hiç zat etmän gitsek, patyşa bize gorkup gaçdy diýer. Bizi yzarlap başlar, hat ýazyp ähli welaýatlaryň häkimlerini biziň garşymyza galdyrar. Elbetde, şu günki dostlarymyz bize duşman bolar. Şu günki bizde bar açlyk, gelip goşan takyk maglumata görä, olarda hem bar. Biziň adamlarymyz, atlarymyz dynç aldylar, iýmitleri bar. Olar bolsa gumuň içi bilen gelyärler, diýmek, güýçden gaçandyrlar» diýipdir. Olar uruşmaly diýen karara gelipdirler. Maşgalalaryny, ýükli arabalaryny 2 müň atly bilen uzaklara ugradypdyrlar. Seljukly türkmenleriň goşunynda söweşe girmek üçin 16 müň atly esger taýýar edilipdir.

Netijede, seljukly türkmenlere ykbal oýanyp, 1035–1040-njy ýyllar içinde ençeme gezek dowam eden Gaznaly türkmenleriň döwletiniň goşuny bilen bolan uruş, garaşylmadyk ýagdaýda seljuklylaryň peýdasyna gutarypdyr. Olar 1040-njy ýylyň 24-nji maýynda Marydan 60 km günortada ýerleşýän Daňdanakan galasyna (Daşrabat) gelyär.

**Muhammet Togrul beg
Türkmen (993 – 1063)**

Şol ýerde bolan aldym-berdimli söweşde seljukly serkerdeler eserdeňlik, parasatlylyk, gahrymançylyk görkezipdirler. Maý aýynyň ahrynda Daňdanakanda Togrul begi tagta çykaryp, patyşa diýip yglan edipdirler.

Daňdanakan ýeňşinden soň, Togrul begiň 1 müň atly bilen Nişapura gitmegini, Musa ýabgunyň ýynallylar bilen bilelikde Maryda oturmagyny, Çagry begiň bolsa Balhy, Toharystany eýelemegini karar edipdirler.

Togrul beg Horasanyň merkezi we seljuklylaryň paýtagty Nişapura gelyär. Ol gelmänkä

şäherde talaňçylaryň sany köpelipdir. Olar ilatyň baýlygyny talamagy, adamlary öldürmegi, aýal-gyzlary kemsitmegi hiç zatça görmändirler. Togrul begiň şähere girmegi bilen, olaryň bidüzgünçilikleriniň soňuna çykylypdyr. Şondan soňra şäher ilaty asuda, arkaýyn ýaşapdyr.

Seljukly serdarlary ýurduň ähli ýerlerine ýaýrapdyrlar. Beýgu Hyrada ýöriş edip, ony eýeläpdir. Dawut Çagry beg bolsa, Balha ýöriş edipdir. Balhda soltan Masudyň dikmesi Hajyp Altyntak häkimdi. Çagry beg Altyntagyň ýanyna bir adam iberip, onuň seljuklylaryň goşunyna garşy durardan ejizdigini ýatladypdyr. Şonuň üçin hem şähəri söweşsiz tabşyrmagy talap edipdir. Altyntak ilçileri zyndana salypdyr. Çagry beg şäheriň eteginde ýerleşip, soňra Balhy gabapdyr. Altyntak Çagry begiň Balhy gabandygy baradaky habary ýetirmek üçin soltan Masudyň ýanyna çapar iberipdir. Gaznaly hökümdary ogly Maududyň ýolbaşçylygynda Balha goşun iberipdir. Söweşde gaznalylar ýeňlişe sezewar edilipdir. Şondan soň şäher Çagry bege tabşyrylypdyr.

Şeýlelikde, Horasana bosgun bolup gelen seljukly türkmenleriň ykbaly oýanyp, sergezdanlyk durmuşyndan soltanlyk derejesine ýetipdirler. Dünýä kartasynda Seljukly türkmenleriň döwleti emele gelipdir.

Daňdanakan ýeňşinden soň, seljukly türkmenleriň täze döwleti gurmak we dolandyrmak meselesi orta çykdy. Olar bada-bat Maryda (1040) gurultaý geçirýärler. Gurultaýa gatnaşanlar Togrul, Çagry begler, Musa ýabgu, maşgala agzalary, serkerdeler, neberäniň kethudalarydy. Gurultaýda Togrul beg başlyklyk edipdir. Şonda garalan mesele döwleti nähili gurmak we dolandyrmak, onuň agzybirligini we bitewüligini saklamak barada bolupdyr.

Gurultaýda gelnen ilkinji karar, Bagdatda Abbasy halyfy Kaýym bi-Emrillaha (1031–1075) hat ýazmak bolupdyr. Hatda özleriniň halyfa boýundyklaryny ýazyypdyrlar. Şonuň bilen birlikde, hatda soltan Mahmydyň hiç bir sebäpsiz Arslan ýabguny tutduryp bendi etdirendigi, soltan ölenden soň hem ogy soltan Masudyň halka zulum edendi-

gi ýazylypdyr. Şonuň üçin hem soltan Masuda garşy çykyp, seljukly türkmenleriň guran döwletini halyfyň ykrar etmegini isläpdirler.

Şol zamanyň dessuryňa görä, seljuklylar Türküstanyň hökümdarlaryna, Buharanyň merhum häkimi Aly teginiň ogullaryna we goňşy ölkelere ýeňiş haty iberipdirler. Şondan soň seljuklylar ölkeleri öz aralarynda bölüşipdirler.

Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň ilkinji weziri Abulkasym Buzjany bolupdyr. Ol döwletiň raýat dolanyşygynyň düzgünini düzüpdir. Togrul begiň adyna ilkinji pul 1040-1041-nji ýyllarda Nişapurda ziklenenidir.

Seljukly hökümdarlar ölkeleri basyp alan hem bolsalar, olar ýerli halk köpçüligini öz taraplaryna çekmek üçin çalşypdyrlar. Daňdanakan wakasyndan soň, Togrul beg ilaty agyr salgyt tölemekden boşadypdyr.

Daňdanakan ýeňşinden soň hem, Horasanda seljuklylar bilen gaznalylaryň arasynda gapma-garşylyklar bolupdyr. Soltan Masut öldürilenden soň, onuň ýerine geçen ogly Maudud weziriniň maslahatyna eýerip, seljuklylaryň ganym duşmany Şamälik Baranlyny (1038–1039) Horezmiň häkimligine belläpdir.

1042-nji ýylyň güýzünde Dawut Çagry beg atly goşun bilen Horezme gelip, Kät¹ şäherinde Şamäligi gabapdyr. Emma ol zabt edip galany alyp bilmändir. Çagry begiň Horezme eden ýörişi netijesiz gutarypdyr. Hatda seljukly taryhçysy Ibni Esiriň maglumatyna görä, Şamälik Çagry begi ýeňlişe sezewar edipdir.

Çagry begiň Horezmi bir özünüň eýeläp bilmejegine gözi ýetip, Togrul begi kömege çagyrypdyr. Togrul beg Nişapuryň ýykylan hojalygyny düzgünleşdireden soň, 1041-1042-nji ýyllarda Jürjany, Tabarystany eýeleýär. Şondan soň Çagry begiň çakylygyny alýar. 1043-nji ýylyň bahar paslynyň başynda Togrul beg bilen Çagry beg ikisi bilelikde Ho-

¹ Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän şäher we gala. Horezmiň gadymy merkezi şäheri. Häzir Kät Garagalpagystanda Biruny adynda-ki etrap merkezi.

rezmi basyp alypdyrlar. Şeýlelik bilen, Horezm seljukly türkmenleriň tabynlygyna giripdir. Togrul beg 1043-nji ýylda Ybraýym Ýynaly Reýe¹ iberip, özi bolsa onuň zyndan ol ýere gelipdir we Reý şäherini düzgünleşdirip, öz döwletine paýtagt edinipdir.

Daňdanakan söweşinde bolan agyr ýitgilerden soň özüni dürsän Gaznaly hökümdary Maudud Horasany gaýdyp almakçy bolupdyr. Onuň goşuny 1043-nji ýylda Çagry begiň garamagyndaky Badgysy, Busty² we Musa ýabgunyň elinden Hyrady alypdyr. Çagry beg ogly Alp Arslany mirasdüşer belläpdir. Öz saglygynyň ýaramazlygy sebäpli, Gaznaly türkmen döwletiniň üstüne goşun bilen Alp Arslany iberipdir. Alp Arslan şol wagt 14 ýaşynda eken. Ýaşlygyna garamazdan, ol gaznalylaryň goşunyny ýeňlişe sezewar edip, garşydaşlarynyň ygtyýaryndaky Termez, Kubadýan³ ýaly welaýatlary basyp alypdyr.

Maudud Horasanyň elinden gidenine ahmyr çekip, 1049-njy ýylda Horasana ýoriş etmek üçin ägirt goşun ýygnaýar. Emma arzuwy hasyl bolman, hökümdar tarpa-taýyn ýogalypdyr. Şondan soň gaznaly şazadalaryň arasynda tagt üstünde özara çaknyşyklar häli-şindi bolup durupdyr.

Köp ýyllaryň çaknyşyklaryndan soň, 1060-njy ýylda Horasanyň hökümdary Çagry beg bilen Gaznaly döwletiniň soltany Ybraýymyň (1059–1099) arasynda parahatçylykly şertnama baglaşylypdyr. Şertnama görä, mundan beýläk ýer üstündäki jedeller togtadylypdyr. Taraplaryň ikisi-de öz ygtyýarlyklaryndaky ýerler bilen oňmaly bolupdyrlar. Iki döwletiň arasyndaky serhet Demirgazyk we Günbatar Owganystan bolupdyr. Hyrat, Balh⁴, Toharystan⁵, Termez,

¹ Reý – Eýranda şäher we welaýat.

² Badgys, Bust – Demirgazyk Owganystanda welaýat merkezi we şäher ady.

³ Termez, Kubadýan – Özbekistanda welaýat merkezi we şäher ady.

⁴ Hyrat, Balh – Owganystanda welaýat merkezleri.

⁵ Toharystan – Orta asyrlarda Kabuldan başlap Günorta Owganystan we Pakistanyň bir bölegi şeýle at bilen tanalypdyr.

Kubadyan, Wahş¹, Gunduz² seljuklylaryň ygtyýarlygyna geçipdir. Şeýlelikde, Daňdanakan söweşinden soň, Horasanyň paýtagty Mary şäheri bolup, Seljukly türkmen döwleti döräpdir we berkäpdir. Onuň hökümdary Çagry beg bolupdyr. Togrul beg bolsa Günbatara tarap hereket edip, Seljukly türkmenleriň imperiýasyny döretmäge çalşypdyr. 1048-nji ýylyň iýunyndan 1049-njy ýylyň iýunyňa çenli Ybraýym Ýynal türkmen goşuny bilen Ruma çozýar we ýüzugra Malazgirde, Erzuruma, Kalygala baryp, Trabzona ýetende, olaryň öňünden 50 müň esgerden ybarat Rum we Abhaz goşuny çykýar. Gazaply söweş netijesinde türkmenler ýeňiş gazanypdyrlar. Olaryň eline rumlularyň köp esgerleri we abhaz patyşasy Karyty ýesir düşüpdür. Abhaz patyşasy özüni ýesirlikden boşatsalar, 300 müň dinar pul bilen 100 müň sany gymmatbaha sowgat beriljegini wada edipdir. Olar onuň teklibini kabul etmän, Konstantinopola 15 günlük menzil galýança eýeläpdirlir. 100 müňden gowrak adamy ýesir alyp, ummasyz baýlyk, olja alypdyrlar.

Togrul beg uly goşun bilen 1055-nji ýylyň dekabrynda Bagdada gelip, iki asyrlap dowam eden büweýhileriň döwletini dargadýar. Togrul beg Bagdatda halyf tarapyndan gowy garşylanýar. Çünki olar Togrul begiň Abbasy halyfyny we onuň alyp barýan yslam sünnüçilik ýoluny daşarky we içerki howplardan gorap biljek güýçdügine göz ýetiripdir. Halyf Togrul bege henizler hiç kime mynasyp görülmedik, yslam taryhynda ilkinji gezek «Maşrygyň we Magrybyň» ýa-da «Ýedi yklymyň soltany» diýen derejäni beripdir.

Müsüriň şaýy-fatymy halyfy, seljuklylary bir-birlerine garşy goýup, Abbasy sünni halyfgygyny-da ýykmak niýeti bilen, Ybraýym Ýynala «Soltan» derejesini berýär. Togrul begden öň Anadola gelip, oňa garşy duran oguz türkmenleriniň meçew we kömek bermekleri sebäpli, Ybraýym Ýynal 1059-njy ýylda Togrul bege garşy pitne turuzýar. Şol habary eşiden Togrul beg goşunynyň bir bölegini halyfy goramaga

¹ Wahş – Täjigistanda ýerleşýär.

² Gunduz – Demirgazyk Owganystanda welaýat merkezi.

goýup, howlukmaç Hemedana gelyär. Ybraýym Ýynal bolsa, 30 müň goşun bilen Togrul begi Hemedanda gabaýar. Togrul begiň gabawdadygy barada habar gelen dessine, Çagry beg Alp Arslanyň ýolbaşçylygynda ogullary Gurdy (Gara Arslan), Ýakudy goşun bilen Togrul bege kömege iberýär. Reýiň golaýynda bolan gazaply söweşde Ybraýym Ýynal ýeňlişe sezewar edilyär. Özi bolsa öň hem birnäçe gezek pitne turzanlygy sebäpli ýesir alynýar. Togrul beg ony bagyşlaman, jezalandyrypdyr.

Iki doganyň arasynda bolan ilkinji gyançly hadysa şundan ybaratdyr. Ybraýym Ýynal «Ýynally» diýen oguz türkmenleriniň başynda bolup, Seljukly türkmenleriň döwletiniň gurulmagyna köp zähmet siňdiren adamdyr. Ol Togrul begiň Günbatardaky ýeňişlerinde möhüm işleri bitiren seljukly şazadadyr.

Iki doganyň arasynda söweş gidýänliginden peýdalanan Arslan Besasiri, 1060-njy ýylyň ýanwar aýynda soltan Togrul begiň Bagdatdan uzakdadygyndan peýdalanyň, ýanyndaky beýleki türk dilli milletler, araplar bilen Bagdada gelyär. Halyfyň köşgüni talaňa salýar. Halyfy tutup, çöle äkitdirýär. Bagdatda we onuň töwereginde müsürli fatymy halyfyň adyna hutba okatdyrýar.

Agasy Çagry begiň aradan çykmagy sebäpli, Togrul beg onuň ogullarynyň arasynda ýüze çykan meseleleri çözüpdir. Soňra ol 1060-njy ýylyň martynda Bagdada gelip, halyfy ýesirlikden boşadyp, öz ýerinde oturdýar. Döwletiň dünýewi dolandyrylyşy seljukly soltanlygynyň eline geçipdir. Halyf bolsa dini işler bilen meşgul bolmaly bolupdyr.

Fatymylaryň islegi boýunça Abbaslara garşy çykan Besasiri bolsa, 1060-njy ýylyň başynda bolan söweş netijesinde, soltanyň serkerdeleri tarapyndan ýesir alnyp jezalandyrylýar.

Seljuklylaryň häkimiýeti Siriýanyň serhedine çenli barypdyr. Togrul begiň Müsür bilen meşgul bolmaga mümkinçiligi bolmandyr. Siriýadaky, hatda ýokarky Mesopotamiýadaky ýerli döwletler käwagt Fatymy häkimligini, käwagt bolsa seljuklaryň häkimligini ykrar edipdirler.

1060-njy ýylda Togrul begiň söýgüli aýaly Altynjan ýogalýar. Bu akyllý aýal ýüregi bilen Togrul bege berlen zenan bolupdyr. Döwlet işlerinde-de Togrul bege kömek beripdir. Togrul beg aýalynyň ölümine örän gynanyp, ýas tutupdyr. 1063-nji ýylyň sentýabrynda Togrul beg 70 ýaşynda ýogalýar. Ol Reý şäherine getirilip jaýlanýar.

Taryhçylar Togrul begi akyllý, parasatly, edenli, dogry sözli, ak ýürekli, ýumşak häsiýetli, mert, merhemetli, batyr adam hökmünde häsiýetlendiripdirler.

1. Seljukly türkmenleriň döwletiniň Maryda geçiren gurultaýyna kim ýolbaşçylyk edipdir?
2. Daňdanakan söweşindäki ýeňişden soň, gurultaýda kime hat ýazmaklyk karar edilýär?
3. Çagry begiň Balhy eýeleýşi barada aýdyp beriň.
4. Seljuklylar Horezmde kim bilen söweşipdirler?
5. Daňdanakan söweşiniň netijeleri barada gürrüň beriň.
6. Kimiň ýolbaşçylygynda türkmenleriň goşuny Ruma çozupdyr?
7. Bagdat halyfy Al Kaýym Biýemrillahyň Togrul begiň ýanyna ilçi ibermeginiň sebäbi näme?
8. Togrul beg näçenji ýylda Bagdada girýär?
9. Togrul begiň hökümdarlygynyň soňy barada gürrüň beriň.

§7. Malazgirt söweşi we onuň netijeleri

Togrul beg ýogalandan soň, onuň zürýady bolmanlygy sebäpli, hökümdaryň wesýetine görä, wezir doganynyň ogly Süleýman tagta çykarylypdyr we ony soltan diýip atlandyrypdyrlar. Şondan uzak wagt geçmän, serkerdelerdir esgerleriň islegleri boýunça tagty 1029-njy ýylda doglan Çagry begiň ogly Alp Arslan eýelemeli bolupdyr. Şondan soň Çagry begiň Horasandaky döwleti bilen, Togrul begiň döwleti bir soltanyň hökümdarlygyna geçip, Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasyna öwrülipdir.

1064-nji ýylyň aprel aýynyň 27-sine halyf Kaýym Biýemrillah Bagdatda soltan Alp Arslany ykrar edipdir. Soňra bolsa oňa derejeler berlen perman bilen, iberilen sol-

tanlyk haladyny geýmek, gyljyny dakmak üçin bir ilçini Alp Arslanyň ýanyna iberipdir. İlçi soltanyň ýanyna Nahçy-wanda ýörişde wagtynda gelipdir. Şol ýerde-de Alp Arslan halyfyň iberen haladyny dabaraly ýagdaýda geýipdir.

Togrul beg ömrüniň ahyrynda Anadolynyň, Kawkazyň ilatyny yslam dinine çagyrmak üçin, edermen serdarlaryny şol ýerlere iberipdir. Hatda özi-de Malazgirde çenli barýar. Alp Arslan hem şol başlangyjy dowam etdirmek üçin, 1064-nji ýylyň baharynda Häzirbegjana tarap hereket edýär.

Şol ýerde Tug tegin diýen bir türkmen serkerdesi Alp Arslanyň ýanyna gelýär. Öz ýanyndaky türkmen ýigitleri bilen Alp Arslana kömekçi boljakdygyny aýdýar. Ol ýola beletdigini aýdyp, Alp Arslany Ruma gitmäge yrýar. Soltan şol ýerden Nahçywana baryp, Loride ermeni şazadasy Dawut ogly Georg bilen ylalaşyga gelýär. Şazada ýyllyk salgyt tölemeli, seljuklylar bolsa olary Wizantiýanyň imperatorynyň goşunynyň çapawulçylygyndan goramaly diýen karara gelipdirler.

Gürjüstanyň ýerinde Alp Arslan Kura derýasyna çenli gidipdir. Ol köp galalary basyp alýar, Gürjüstanyň şazadasy Bagrat IV özüniň boýun bolýandygyny, ýyllyk salgyt tölemäge razylygyny aýdýar.

Şol döwürde «synmaz gala» hasaplanýan, Wizantiýa goşuny tarapyndan berk goralýan Ani şäherini soltan Alp Arslan gabapdyr. Şäher örän berk, mäkäm hasaplanylýardy. Onuň dörtten üç bölegi Araz çayy tarapyndan gurşalandy. Alp Arslanyň goşuny Ani galasyna giripdir, rumlular ýeňlişe sezewar edilipdir.

Alp Arslan Türkmen
(1064 – 1072)

Şol ýeňişli habar bütin musulman ülkelerine ýaýrapdyr. Soltan Alp Arslanyň iberen ýeňiş haty Bagdatda halyfyň huzurynda okalypdyr. Ol bolsa öz gezeginde soltana öwgi we dogalar ýazylan haty iberipdir.

Seljukly türkmenleriň soltany eýelän ýerlerinde häkimler belläp, yzyna dolanyppdyr. Şondan soň ol Ysphyhana, soň bolsa Ysphyhandan Kermana gelýär. Ol ýerden hem Mara gelip, şol ýerde ogly Mälikşany Mawerannahryň hökümdary Garahanly Ybraýym Tamgaç hanyň gyzy Terken Hatyna öýlendiripdir. Beýleki Arslan şa atly ogluny bolsa Gaznaly türkmenleriň döwletiniň hökümdary Ybraýymyň gyzyna öýeripdir. Öz gyzyny soltan Ybraýymyň ogluna beripdir. Şeýlelik bilen, soltan Alp Arslan Garahanly we Gaznaly türkmenleriň döwletleriniň hökümdarlary bilen parahatçylykda ýaşamagy umyt edipdir diýen netijä gelinýär.

Çagry begiň Gurt (Gara Arslan) ogly dogany Alp Arslanyň hökümdar bolmagy bilen ylalaşyp bilmeýärdi. Şonuň üçin hem ol 1065-nji ýylda agasyna garşy gozgalaň turuzýar. Alp Arslan bu habary eşidip, Gurduň üstüne goşun çekýär. Gurt doganyndan gorkusyna bir galada gizlenip, soltandan özüni bagyşlamagyny sorayar.

Soltan Alp Arslan 1066-njy ýylda Müňgyşlaga ýöriş edýär. Şol wagtlar Müňgyşlak bilen Aral kölüniň arasynda ýaşayan ilatyň Çaryk atly serdary bolupdyr. Onuň 30 müňe golaý esgeri bar eken. Şol ýerde olar Horezm-Itil (Wolga) arasyndaky söwda ýollaryndaky kerwenleri talaýan ekenler. Alp Arslanyň maksady bolsa, talaňçylygy goýduryp, söwda ýoluny düzgünleşdirmekçidi. Soltan Gürgençden çykyp, Çarygyň bolýan ýerine gelýär. Çaryk goşunyna buýsanyp, soltana garşy durmakçy bolýar, yöne başarmayar. Ilkinji çaknyşykda onuň goşuny soltanyň esgerleri tarapyndan derbi-dagyn edilýär. Şol ýerdäki türkmenler ähli zatlaryny taşlap, Müňgyşlaga gaçýar. Müňgyşlagyň Gowşut atly begi Alp Arslanyň ilçisini örän arzyly garşylaýar we özüniň soltana boýundygyny bildirýär. Şol sebäpli hem soltan onuň

begligine girmän, Horezme yzyna dolanýar. Soltanyň maksady atasy Seljugyň mazaryna zyýarat etmekdi. Şol sebäpli hem ol Jende gelýär. Jendiň häkimi Alp Arslana özüniň tabyndygyny bildirýär.

Soltan Alp Arslan atasynyň mazaryna zyýarat edenden soň Horezme, ol ýerden hem Horasana gidýär. Soltanyň bu sapary alty aýa çekýär. Alp Arslan Horasana gelenden soň, Mälikşany mirasdüşer diýip yglan edýär.

XI asyryň ikinji ýarymynda, fatymy mezhebiniň merkezinde – Müsürde ykdysadyýet pese gaçypdy. Ilatyň hal-ýagdaýy gowy däldi. Gapma-garşylyklar güýjeýärdi. Sünni älemine öz täsirini ýetiren fatymy halyflygynyň öňküligi ýokdy. Şol sebäpli hem halyfyň weziri Alp Arslanyň üstüne ilçi ibe-rip, fatymy halyflygynyň ýerine sünni halyflygyny döretme-gi haýyş edýär.

Müsüri öz döwletine birikdirmek üçin, Alp Arslan uly goşun bilen ýola düşüpdür. Ýüzugra ol Erjişi¹, Malazgirdi we başga-da birnäçe şäherleri eýeläp, Halaba² gelýär. Halaby boýun egdirip, öňki häkimini ýerinde goýýar. Soltan şol ýerden Damaska (Şama) ugraýar. Bir günlük ýoly geçenden soň, Wizantiýanyň hökümdary Roman Diogen rumlulardan, ýewropalylardan, ruslardan, peçeneglerden, gürgülerden we şol tarapdaky başga milletlerden toplan 200 müňlük uly goşuny bilen soltanyň üstüne ýöriş edýär. Soltan şol söweşe garaşmandy, şonuň üçin hem esgerleriniň köpüsi uzakda eken. Ol esgerlerini ýygnap ýetişmejegine gözi ýetip, ýanyndakylar bilen Wizantiýanyň imperatorynyň garşysyna söweşmegi makul bilýär. Soltan ýanyndaky goş-golamlaryny, aýalyny Nyzamylmülk bilen Hemedana iberýär. Alp Arslan Wizantiýa imperatoryna birnäçe gezek parahatçylykly şertnama baglaşmagy teklipl edýär. Imperator diňe boýun bolnan ýagdaýynda, Ysphyhanda ýa-da Reýde şertnama baglaşyljakdygyny nygtap jogap gaýtarýar. Ibn

¹ Erjiş – Yrakda bir şäher ady.

² Halap – Siriýada bir şäheriň ady.

Esiriň bellemegine görä, soltanyň ýanynda diňe 15 müň esgeri bar eken. Roman Diogeniň bolsa 200 müň esgeri bolupdyr. Başga taryhy çeşmelerde Alp Arslanyň 40-50 müň esgerden ybarat goşunynyň bardygy, Roman Diogeniň bolsa 200 müňden 600 müňe çenli adamdan ybarat goşunynyň bardygy nygtalýar.

Alp Arslan öz ygtyýarynda bar bolan esgerleri bilen söweşe girmäge mejbur bolýar. Söweşe girmezinden öň esgerlerine ýüzlenip: «Gitmek isleýänler gitsin, bu ýerde ne emir berýän, ne-de gadagan edýän hökümdar bar! Men Allanyň razyçylygy üçin sabyr bilen söweşjek, eger sag galsam, bu Allanyň keremidir. Eger şehit bolsam, oglum Mälikşa sazadadyr (soltan bolmalydyr)» diýip, 1071-nji ýylyň awgust aýynyň 26-synda söweşe giripdir.

Alp Arslan Malazgirtde birleşen Wizantiýa goşunyny ýeňlişe sezewar edýär. Söweşiň gyzyşan wagtynda Wizantiýa goşunynyň düzümindäki peçenegler we isaýy dini-ne uýýan, heniz musulmançylygy kabul etmedik oguzlar öz kowumdaşlarynyň garşysyna uruşmak islemändirler. Olarda milli duýgy oýanyp, Alp Arslanyň tarapyna geçip, Wizantiýanyň goşunynyň ýeňilmegini tizleşdiripdirler.

Alp Arslanyň ýigitleri Wizantiýanyň imperatoryny-da ýesir alýar. Soltan imperator bilen şertnama baglaşýar. Şertnama görä, imperator halas bolmak üçin, Alp Arslana bir million baş ýüz müň dinar pul tölemeli edilýär. Imperator Alp Arslanyň ähli şertleri bilen ylalaşmaly bolýar.

Malazgirt söweşi Anadolynyň türkmenler tarapyndan eýelenmegini üpjün edipdir. Anadoly şol söweşden soň, oguz türkmenleriniň ýurduna öwrülipdir.

Alp Arslanyň asyl ady Muhammet bolup, Alp Arslan onuň hormatlanyp tutulýan adydyr. Alp Arslan «Adyl Soltan» lakamyny-da göteripdir. Onda aňrybaş ynsanlara mahsus bolan beýik häsiýetlerden başga-da, öz kowumynyň oňat gylyk-häsiýetlerini özünde jemläň, akylyly-paýhasly bir ynsandygy taryhy çeşmelerde şöhlendirilipdir.

1. Togrul beg ölen wagtynda Alp Arslan niräniň hökümdary eken?
2. Ani galasynyň Alp Arslan tarapyndan zabt edilip alynmagy barada gürrüň beriň.
3. Soltan Alp Arslanyň Müsüre eden saparynyň başa barmazlygyna nämeler sebäp bolupdyr?
4. Malazgirt söweşi barada gürrüň beriň.

§8. Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasy

Seljukly türkmenleriň hökümdarlaryndan iň beýik şahslaryň biri Alp Arslan 1072-nji ýylda Amyderýanyň kenaryndaky kiçijik Narzem galasynyň häkimi Ýusup Narzemi tarapyndan öldürilenden soň, Mara getirilip, kakasy Dawut Çagry begiň ýanynda jaýlanylypdyr.

Alp Arslanyň zyznda 1055-nji ýylda doglan Mälikşa, Aýaz, Tekeş, Böri Bars, Tutuş, Arslan Argun atly ogullary, Sara we Aýşa atly iki gyzy galýar.

Alp Arslan ýaralananda Mälikşa onuň ýanynda eken. Hökümdar özi ölenden soň Mälikşanyň tagta geçirilmegini wesýet edipdir. Ýanyndaky serdarlaryň hemmesine Mälikşany goldajakdyklaryna kasam etdirýär. Weziri Nyzamymlülke bolsa ogluny goldamagy buýurýar. Mälikşa (1072–1092) soltan diýlip yglan edilýär. Bagdada habar ýollanyp, halyf tarapyndan Mälikşanyň soltanlygy ykrar edilýär. Mälikşa soltan bolanyndan soň, imperiýanyň paýtagtyny Ysphyhana geçirýär.

Alp Arslan ogullarynyň, doganlarynyň, doganoglanlarynyň nirelerde kimiň häkim edilmegine çenli aýdýar. Ýöne Kermanyň häkimi Gurt (Gara Arslan) doganynyň aýdanlaryna kaýyl bolmaýar. Ol Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň soltany bolmaga özünü mynasyp bilýär. Gurt öňem iki gezek Alp Arslana garşy çykyş edipdi. Şonuň üçin hem ol paýtagt şäher Reýe ýöriş edýär. Mälikşanyň we Gurduň goşunlary Hemedanyň golaýynda söweşe girýär. Üç günläp dowam eden gandöküşikli urşuň netije-

Soltan Mälikşa
(1072 – 1092)

sinde, Mälikşanyň goşuny rüstem gelip, Gurt ýeňlişe sezewar bolýar.

Mälikşa soltan bolanyndan soň, Beýik seljukly türkmenleriň imperiyasyna birnäçe tabyn döwletler we welaýatlar merkezi döwlete boýun bolman başlapdyrlar. Kähalatlarda olar bir-birleriniň mülklerine çapawulçylyk edipdirler. Alp Arslanyň wepat bolanyňy eşiden Garahanly hany Şemsilmülk Termezi basyp alýar. Ol soňra Balha tarap hereket edýär.

1074-nji ýylda Mälikşa Termezi eýelýär. Hanyň doganyňy ýesir alýar. Soňra soltanyň goşuny Samarkanda hüjüm edýär. Günbatar Garahanly hany Şemsilmülk ýeňlendigini boýun alýar. 1075-nji ýylda Şemsilmülk täzeden Termeze çozýar. Mälikşa uly goşun bilen Mawerannahra gelip, Samarkandy eýeleýär. Şemsilmülki bolsa tutup, Yspyhana äkidýär.

Mälikşa seljukly türkmenleriň döwletiniň çäklerini giňeltmek bilen hem meşgullanýar. Türkmenler Gutulmyşyň ogy Süleýmanyň ýolbaşçylygynda Anadolynyň jümmüşine aralaşýarlar. Olar Egeý, Mermer deňizleriniň kenarlaryna ýakynlaşyp, Iznik¹ şäherini hem basyp alýarlar. Süleýman Wizantiýa döwletiniň içindäki oňsuzlyklary öz peýdasy üçin ýerlikli peýdalanyp, özüni güýçli syýasatçy hökmünde görkezýär. Süleýman Anadolynyň esasy günbatar bölegini eýeläp, 1075-nji ýylda öz döwletini gurýar. Mälikşa bolsa Süleýmany goldap, oňa «şa» derejesini berýär. Süleýman şa kakasynyň öldürilenine ýüreginde kine saklaman, ömrüniň ahyryna çenli Anadoly seljukly türkmenleriň döwletiniň şasy

¹ Iznik – Türkiýede şäher ady.

bolup, döwletini Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň tabynlygynda saklap, Mälikşa wepaly bolupdyr.

Mälikşanyň döwründe seljukly şazadalaryň ýokary hökümdara garşy çykan wagtlary hem bolupdyr. Mälikşa dogany Tekeşiň gozgalaňny-da basyp ýatyrypdyr.

Mälikşanyň döwründe döwlet dolanyşygynda hemişelik raýat hökümet dolanyşygy (diwan) döredilýär. Ol döwlet dolanyşygynyň ähli görnüşlerini özünde jemläpdir. Döwlet ýerleri harby serkerdelere, serdarlara bir ýyllyk paýlanýar. Ýer alanlar gerek bolsa, öz garamagyndaky adamlary, esgerleri bilen harby ýörişlere gatnaşmaly bolupdyrlar. Şonuň bilen birlikde, raýat hökümetinde salgyt alyş edarasy hem döredilipdir. Ol edaranyň wezipesi raýatlardan salgytlary ýygnamak bolupdyr. Raýat hökümetini dolandyrmak we oňa ýolbaşçylyk etmek, esasan, baş wezire degişli bolup, onuň garamagynda döwletiň içerki we daşarky syýasatynda dürli resminamalary we olara basylyan möhür (tugra) işleri, raýat döwletinde ýokary maliýe işlerini ýerine ýetirýän ulgam, harby ulgam we derňew ulgamy bolupdyr. Baş wezir ýokardaky aýdylanlary we döwletiň gaznasyny dolandyryýanlary barlamaga, olary wezipelerinden aýryp, wezipä bellemäge, aýlyk haklarynyň möçberini bellemäge ygtyýarly bolupdyr.

Mälikşanyň döwründe wezirlik mertebesi örän güýçli bolupdyr. Ol diňe bir ýurduň içerki dolandyrylyşy bilen çäklenmän, Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň daşarky syýasaty bilen hem meşgullanypdyr. Şeýle wezirleriň biri hem Alp Arslanyň, aýratyn hem, Mälikşanyň döwründe wezirlik eden Abu Aly Hasan ibn Aly at-Tusy (1017–1092) bolupdyr. Taryhda ol «Nyzamylmülk» (Döwleti guraýjy) hormatly ady bilen bellidir. Nyzamylmülk sada emeldarlykdan baş wezirlik derejesine ýetipdir. Ol Seljuklylar döwletiniň raýat dolandyryş ulgamyny düzüp, henize çenli görlüp-eşidilmedik dolandyryş düzgünini döredipdir we «Syýasatnama» atly meşhur kitabyňy ýazýar. Mälikşanyň döwründe Beýik seljukly

BEÝIK SELJUK TÜRKMENLERİN İMPERİYASY (1040-1194)

türkmenleriň imperiýasynyň hemme ýerlerinde diýen ýaly söwda-satyk güýçlenipdir. Beýik Ýüpek ýolunyň janlanyp, ýokary derejelerde bolandygyny, Alp Arslanyň, Mälikşanyň atlaryna zikgelenen altyn pullardan hem görmek bolýar. Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň birinji döwrüniň, ýagny Mälikşanyň döwrüni musulman we beýleki alymlar «adalat döwri» («ösüş döwri») hasaplasalar hem, Mälikşanyň soltanlygynyň soňky ýyllarynda wezirleriň we olary goldaýan toparlanýşyklaryň arasynda gapma-garşylyklar ýüze çykypdyr. Şeýle hem Seljukly döwletiniň maşgalasynyň öz içinde agzalalyk güýçlenipdir. Ýerlerde hökümdarlyk eden seljukly şazada-hökümdarlar özbaşdak bolmaga çalşypdyrlar. Soňky ýyllarynda soltan Mälikşa bilen Nyzamylmülküň aralary bozulypdyr. Onuň sebäbi hem Nyzamylmülküň hetdenaşa baýamagy, kähatlarda soltana boýun bolmazlygy we özüniň ygtyýarynda goşunynyň bolmagydyr. Şeýle ýagdaýda 1092-nji ýylyň 14-nji oktýabrynda Nyzamylmülk, şol ýylyň 19-njy noýabrynda bolsa soltan Mälikşa aradan çykýar. Şeýlelik bilen, Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň birinji döwri tamamlanýar. Çünki Mälikşa ýogalandan soň, wezirleriň, harby serdarlaryň ýaş şazadalary goldap, Seljukly döwletinde gapma-garşylyklar, durnuklylyk döwri başlanýar. Bu ýagdaý döwletiň çökmegine esasy sebäp bolupdyr.

Mälikşa görnükli döwlet işgäri we beýik soltan bolupdyr. Onuň döwründe Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasy giňäp, Hytaý serhetlerinden Siriýany hem öz içine alyp, Ýemenden Mermer deňzine çenli aralyk, Kawkaz, Toharystan, Horezm, Horasan, Eýran onuň döwletiniň düzüminde bolupdyr. Wizantiýa hökümdarlary oňa salgyt töläpdirler.

?

1. Alp Arslan ölümüneň ön ýanynda ogullaryna nämeleri wesýet edýär?

2. Alp Arslanyň Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň soltany bolmagy bilen kim ylaşyp bilmeýär?
3. Şemsilmülk kim?
4. Süleýman şa nireleri basyp alýar?
5. Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň raýat dolanyşygy we meşhur döwlet işgäri Nyzamymülk barada gürrüň beriň.

§9. Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasy Soltan Sanjaryň döwründe

Mälikşanyň wepat bolmagy bilen, onuň ogullarynyň arasynda tagt üstünde göreş başlanýar. Seljukly türkmenleriň guran ägirt imperiýasynyň düzümine Gündogarda häzirki zaman Gazagystan, Gyrgyzystan, Özbekistan, Täjigistan, Owganystan, Günbatarda Pakistan, Eýran, Aden, Bahreýn, Kuweýt, Katar, Birleşen Arap Emirlikleri, Oman, Ýemen, Ysraýyl, Saud Arabystany, Liwan, Iordaniýa, Yrak, Siriýa, Azerbaýjan, Türkiýe ýaly döwletleriň ýerleri giripdir. Şol ýurtlaryň şazadalary we hökümdarlary hem Mälikşanyň ölümi sebäpli, tolgunyşyga goşulýarlar. Netijede, imperiýada durnuklylyk döwri (1092–1118) başlanýar.

Mälikşa ölen dessine, onuň aýaly Türkan hatyn dört ýaşly ogly Mahmydy tagta çykarmaga çalyşýar. Ol köşk emeldarlaryna, serdarlara döwlet gaznasyndan pul sowgadyny berýär. Halyfy-da yrmaga çalyşýar.

Beýleki tarapdan, köşk dawasyna Mälikşanyň 19 ýaşly ogly Berkýaryk hem goşulýar. Berkýaryk tussag edilýär. Halyfyň razylygynyň alynmagy netijesinde, Mahmyt soltan diýlip imperiýanyň ähli ýerinde, Mekgede, Medinede hem ykrar edilýär.

Mälikşanyň ölüminden soň Nyzamymülküň adamlary ýagdaýdan peýdalanyň, onuň Yspyhandaky ýarag ammarlaryna çozýarlar. Olar ýarag edinip, Yspyhanda Berkýarygy-da bendilikden boşadyp, ony soltan diýip yglan edýärler.

Soltanlyk dawasyna Mälikşanyň dogany Tutuş hem

goşulýar. Ol Mälikşanyň diri wagtynda-da uruşsyz-dawasyz wagtyny geçirmeýärdi. Anadolyny boýun egdiren Süleýman şany, Siriýany ilkinji eýelän edermen türkmen serkerdesi Atsyz-da öldüripdi. Indi bolsa bütün imperiýa soltan boljak bolup, Berkýaryga garşy uruş yglan edýär. Ol tutuş Şamyň we Palestinanyň bir bölegine häkim bolmak bilen çäklenmän, 1093–1094-nji ýyllarda Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň günbatar welaýatlaryny, ýagny Jeziräni, Diýarbakiri¹, Genjäni², Hemedany öz ygtyýaryna geçirip, özüni imperiýanyň imperatory diýip yglan edýär. Bagdat halyfy al-Muztazhir bolsa Tutuşyň haýyşyny ýerine ýetirip, Bagdatda onuň adyna hutba okatdyrýar. Bu bolsa seljukly şazadalaryň bir-birlerine bolan duşmançylyklarynyň has güýjemegine getirýär. 1092 – 1094-nji ýyllarda garşydaşlaryň goşuny eñçeme gezek bir-birleri bilen uruşýarlar. 1094-nji ýylyň fewralynda Reýiň golaýynda bolan söweşde Tutuşyň goşunynyň bir bölegi Berkýarygyň tarapyna geçýär. Şol sebäpli hem ol Berkýarykdan ýenilýär we söweşde öldürilýär.

Şondan soň hem ýurtda parahatlyk bolmaýar. Horasanyň häkimi Mälikşanyň dogany Arslan Argun Horasanyň garaşsyzlygyny yglan edýär. Ol 1096-njy ýylda bir hyzmatkäri tarapyndan öldürilýär. Berkýarygyň başga bir dogany Muhammet Tapar hem soltanlyk dawasyna goşulýar, doganlaryň dawalary uzaga çekýär. Özara tagt üstündäki şazadalaryň söweşleri netijesinde ýurt çäýkanýar. Halkyň hal-ýagdaýy pese gaçýar. Beýleki tarapdan bolsa isaýy dine uýýan döwletler hereketlenip, haçly yörişler gurnap başlaýarlar. Imperiýanyň içinde isaýy knýazlyklary döredilýär. Seljukly türkmenleriň imperiýasynyň ýykylmagyndan howatyrlanan doganlar özara ylalaşyga gelýärler. 1104-nji ýyldaky ylalaşyga görä, Seljukly döwletiniň Ýakyn Gündogardaky ýerleri Berkýaryk bilen Muhammet Taparyň arasynda paýlaşylýar. Seljukly imperiýasyna degişli ýerleriniň gündogar bölegi Muhammet Tapara, günbatar

¹ Jezire, Diýarbakir – Türkiýede şäher atlary.

² Genje – Häzirbegjanda şäher ady we welaýat merkezi.

bölegi bolsa Berkýarygyň ygtyýaryna geçýär. Sanjara bolsa Horasan berilýär. Sanjar 1096-njy ýyldan başlap, Horasanyň hökümdary (mäligi) edilip bellenýär. Imperiýanyň baş soltany Berkýaryk hasaplanypdyr.

Soltan Berkýaryk inçekesel sebäpli, 1105-nji ýylyň fewralynda aradan çykýar. Şondan soň Muhammet Tapar döwleti öz eline alýar.

Sanjar Horasanda hökümdarlyk eden döwründe berk tertip-düzgün girizýär. Tertip-düzgünli goşun döredýär. Ol Horasandan başga ýerlere hem täsirini ýetiripdir.

Sanjar agalarynyň beýik soltanlyk ugrunda edýän göreşlerinden özüçe peýdalanýar. Ol 1102-nji ýylyň aprelinde Gündogar Garahanly hanlygynyň hökümdary Kadyr hany ýeňip, ony özüne tabyn edýär. Garahanlylar birnäçe gezek gozgalaň turuzsalar-da, Sanjaryň gatnaşmagynda gozgalaň basylyp ýatyrylýar. Sanjar garahanly meselesini çözenden soň, Gury-da basyp alyp, ony Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň düzümine girizýär.

Gaznaly türkmenleriň döwleti 1118-nji ýyla çenli özbaşdaklygyny saklaýar. Sanjar gaznaly şazadalarynyň tagt üstündäki göreşine-de gatnaşýar. Şol ýyl ol gaznaly Arslan şanyň garşysyna gazaply söweş edip, ýeňiş gazanýar. Sanjar şol ýerde Gaznaly döwletiniň tagtyna Bahram şany oturdýar we şol günden başlap, Gaznaly döwleti Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň tabynlygyna girizilýär. Salgyt tölemedi Bahram şanyň üstüne ýükläp, Sanjar Horasana dolanýar.

Soltan Muhammet Tapar 1118-nji ýylyň 18-nji aprelinde 37 ýaşynda ýogalýar. Onuň ogly Mahmyt 1118-nji ýylyň 6-njy oktýabrynda hökümdar bolýar.

Soltan Mahmydyň imperiýa soltan bolar ýaly ukyby ýokdy. Doganlarynyň arasynda-da agzalalyk döräp başlaýar. Bu ýagdaýy gören Sanjar özüni soltan diýip yglan edýär we halyfnyň ýanyna ilçi iberip, özüni goldamagyny sorapýar. Halyf Sanjary imperiýanyň gündogar böleginiň soltany diýip yglan edýär we oňa mynasyp halat iberýär. Halyf-

dan goldaw alan Soltan Sanjar 1118-nji ýylda uly goşun bilen soltan Mahmydyň üstüne ýöriş edýär.

Olar Sawede¹ duşuşýarlar, söweşiň netijesinde soltan Mahmyt ýeňlişe sezewar edilýär we ol Yspyhana gaçýar. Soltan Sanjar doganynyň ogluny Yspyhandan çagyryp, gyzy Mehmelek hatyny oňa durmuşa çykarýar. Özüne bagly bolmak şerti bilen, ony Yraga soltan edip belleýär. Ol ömrüniň ahyryna çenli, ýagny 1131-nji ýylda ýogalyança Soltan Sanjara wepaly bolupdyr. Şeýlelikde, Yrak seljukly türkmenleriň

döwleti döredilýär. Soltan Sanjar Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň soltany bolýar. Imperiýanyň merkezi bolsa Mary şäherine geçirilip, imperiýanyň ikinji döwri başlanýar.

Soltan Sanjar özüniň 40 ýyl soltan bolan wagtynyň 19 ýylyny uruş bilen geçirýär. Şol döwürde ol doganynyň ogullarynyň özara tagt üstünde eden söweşlerinde kä halatda köşeşdirip, kä halatda bolsa olara garşy güýç ulanmaly bolýar. Beýleki tarapdan bolsa, tabyn döwletleriň gozgalaňlaryny basyp ýatyrmaly bolýar. Soltan Sanjar seljukly soltanlaryň arasynda iň köp wagt soltan bolan, şonuň bilen birlikde, dargap barýan döwletiň ömrüni özüniň ýiti syýasaty, alyp baran uruşlary bilen uzaldan adamdyr. Şonuň bilen birlikde-de Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň iň soňky soltanydyr. Onuň döwründe ykdysady gatnaşyklar, söwda, gurluşyk, arhitektura binalary ösüpdir.

Soltan Sanjar Türkmen
(1096 – 1157)

¹ Sawe – Eýranda şäher ady (Reýiň golaýynda).

1. Mälikşanyň soltanlyk eden döwründe, onuň döwletiniň çäkleri häzirki haýsy döwletleriň ýerlerini öz içine alypdyr?
2. Sanjaryň Horasana hökümdarlyk eden döwri barada gürrüň beriň.
3. Mälik Sanjaryň Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasyna soltan bolan döwri barada gürrüň ediň.

§10. Soltan Sanjaryň döwründe Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň daşary syýasaty

Soltan Sanjar üçin imperiýanyň gündogar serhedinde asudalyk saklamak aňsat düşmändir. Çünki ýerli häkimleriň bir-birlerine garşy durmaklarynyň netijesinde Garahanly türkmenleriň döwletindäki durnuksyzlyk ýüze çykyppdyr. Ikinji tarapdan bolsa garlyk türkmenleri-de Mawerannahryň hanyna boýun bolmandyrlar, salgyt tölemekden boýun gaçyryppdyrlar.

Hytaýyň demirgazyk-günbatarynda 937–1125-nji ýyllarda Garahytaýlylar döwleti hökümdarlyk sürüpdir. Garahytaýlylary şol ýerdäki jürjanlar oturan ýerlerinden gysyp çykarýarlar. Şol sebäpli hem olar täze ýurt tutunmaga mejbur bolýarlar. Garahytaýlylar Gündogar Türküstana – Kaşgara çenli gelýärler. Olar Garahanly döwletinden berk garşylyk görüp, yza çekilýärler.

Balasagunyň garahanly hökümdary hanlykdaky bulagaýlyklary basyp ýatyrmak üçin garahytaýlylary kömege çagyryýar. Olar Balasaguna gelip, hany tagtyndan düşürýärler. Olaryň hany Ýelýu Daşy tagta geçip, özüni Gur han¹ diýip yglan edýär. Garahytaýlylar merkezi Balasagun bolan yslam ülkesinde öz döwletini döredýärler. Soltan Sanjaryň imperiýasynyň içinde musulman däl döwletiň döremegi onuň üçin uly ýeňlişdi, beýik imperiýanyň gündogar diwarynyň ýykylyp başlandygynyň alamatydy. Garahytaýlylar üçin bolsa, uly taryhy utuşyň başlangyjydy.

¹ Gur han – garahytaýlylaryň iň beýik hökümdarynyň derejesi bolup, «hanlar hany» diýmekdir.

Garahytaýlylar indi özlerini agalyk ediji hökmünde alyp baryardylar. Kaňlylary¹ üzül-kesil özlerine tabyn edip, 1137-nji ýylda Kaşgary², Hotany³ basyp alýarlar we Tarymda⁴ ýerleşýärler. Günbatara aralaşanlarynda özlere kynçylyk döreden gyrgyzlaryň üstüne ýoriş edip, Başbulagy⁵ eýeleýärler. Uygurlary özlerine tabyn edýärler. Soňra olar ýeňişlerden ruhlanyň, 1141-nji ýylyň mart-aprel aýlarynda Mawerannahra Hojentde soltanyň ýegeni mälik Mahmyt ibn Muhammedi ýeňlişe sezewar edýärler. Çünki şol ýerde-de, Balasagunda bolşy ýaly, han bilen göçüp-gonup ýören (çarwa) kowumlaryň arasynda garşylyk bardy. Garlyk türkmenleri mälik Mahmyda garşy gozgalaň turzup, garahytaýlylary kömege çagyryýarlar. Beýle ýagdaýdan garahytaýlylar ýerlikli peýdalanýarlar. Mälik Mahmyt Samarkanda gelip, Soltan Sanjara hat ýollap, Mawerannahryň ilatynyň gorkuda ýaşayandyklaryny mälim edýär we garahytaýlylara garşy kömege çagyryýar. Elbetde, özüniň Gündogar syýasatyny nazaryndan sypdyrmadyk Soltan Sanjar duşmana garşy durmak üçin goşun toplamaga girişýär. Horasandan, Seyistandan, Gaznadan, Gurdan, Mazenderandan 100 müňden hem köpräk atly goşun ýygnaýar. Soltan we onuň goşuny alty aýlap taýýarlyk işleri bilen meşgul bolup, şondan soň Amyderýadan geçip, Mawerannahra gelýär.

Soltan Mawerannahra gelen dessine mälik Mahmyt garlyk türkmenleriň üstünden şikaýat edýär. Garlyklar giň sährada göçüp-gonup, Merkezi Aziýada çarwaçylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Olaryň mal sürüleri Samarkandyň töwereginde-de köp bolupdyr. Olar hiç kime päsgel bermän, öz güzeranlary bilen meşgul bolupdyrlar. Mawerannahryň häkimleri garlyklaryň mallary köpelse, kuwwatlanyp döwlete garşy çykarlar öýdüp howatyrlanýarlar. Şol sebäpli hem emirler olaryň üstüne çapawulçylyk we talaňçylyk edil-

¹ Kaňly – türk-türkmen taýpalarynyň biri.

² Kaşgar – Gündogar Türküstanda (Hytaýda) welaýat merkezi.

³ Hotan – Hytaýdaky Sinsizýan welaýatynda şäher ady.

⁴ Tarym – Sinsizýan welaýatynda şäher ady.

⁵ Başbulak – häzirki Özbekistanyň ýerinde ýerleşen bir şäheriň ady.

se olardan dynyp bolar diýip pikir edýärler. Şol pikir bilen hem olar garlyk türkmenleriň aýallaryny, çagalaryny ýesir alýarlar.

Garlyk türkmenleri Soltan Sanjaryň ýanyna ilçi iberip, töwella edip, onuň goşunynda gulluk etmegi teklipe edýärler. Olar soltan günälerini geçse, 5 müň düýe, 5 müň at, 50 müň goýun berjekdiklerini hem aýdýarlar. Ägirt goşun bilen gelen Soltan Sanjar ýanyndaky emeldarlarynyň gepine gidip, garlyk türkmenleriniň parahatçylykly teklibini kabul etmeýär. Garlyklar bolsa, soltanyň gazabyndan gorkup, garahytaýlylaryň hany Gur hanyň ýanyna gelýärler. Ýelýu Daşy garlyklara öz raýaty hökmünde garap, soltana hat ýazyp, olary bagyşlamagy teklipe edýär. Keseki ýurtlynyň beýle hat ýazmagy soltany gahar-gazaba mündürýär. Şol sebäpden hem soltan garahytaýly Gur hana emir ediji äheňde hat iberýär. Emma Gur han Soltan Sanjaryň hatyny jogapsyz galdyryp, söweşe taýýarlyk görüp başlaýar. Onuň goşunynda garlyk türkmenleri, hytaýlar, çinliler we beýleki türki kowumlar bardy. Hytaý çeşmeleriniň maglumatlaryna görä, Gur hanyň 100 müňlük goşuny bolupdyr. Şeýle ýagdaýda iki goşunyň san taýdan känbir tapawudy ýokdy. Ýöne känbir çeşmelerde garahytaýlylaryň 700 müňe çenli goşunynyň, soltanyň bolsa 70 müň goşunynyň bolandygy görkezilýär.

Iki goşun 1141-nji ýylyň 9-njy sentýabrynda Samarkandyň golaýyndaky Katwan sähraýyndaky Dergam jülgesinde söweşe girýär. Söweşde Soltan Sanjaryň goşuny ýeňilýär. Soltanyň goşunundan 30 müň adam öldürilýär. Katwan söweşinde seljuklylaryň ýeňilmegi netijesinde, Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň tabynlygynda bolan Garahanly döwleti ýykylýar.

Şeýlelikde, Seljukly türkmenleriň imperiýasynyň gündogar serhedi Amyderýa bolup galýar. Garahytaýlylar döwletiniň çägi Ýeniseýden we Týan-Şandan Aral kölüne çenli aralygy öz içine alypdyr.

1. Garahytaýlylary oturan ýerlerinden kimler gysyp çykarýar?
2. Öz raýatlaryny tertibe getirmek üçin niräniň hökümdary garahytaýlylary çagyýar?
3. Katwan söweşi näçenji ýylda we kimleriň arasynda bolýar?
4. Garahytaýlylar döwletiniň çägi nireleri öz içine alýar?

§11. Balhdaky oguz türkmenleriniň gozgalaňy we onuň zyýanlary

Oguz türkmenleriniň esasy bölegi Katwan söweşinden soň Demirgazyk Owganystanda ýerleşýän Balh welaýatyna göçüp gelýär. Olar Balh welaýatyna gelmezlerinden ozal Mawerannahrda ýaşap, Garahanly döwletiniň hökümdary Muhammet Arslan hanyň (1101–1132) gullugynda bolýarlar. Katwan söweşinden soň, garlyk türkmenleri oguz türkmenlerini Mawerannahrdan gysyp çykarýarlar. Olar ilki Balhyň gündogaryndaky Toharystan sebitine gelip, ýurt tutunýarlar.

Oguz türkmenleriniň beýleki bir bölegi halajy türkmenleri bilen bilelikde X-XI asyrlarda Gaznaly türkmenleriň döwletiniň düzüminde Demirgazyk Owganystanda ýaşapdyrlar. Olar mallaryndan döwlete salgyt töläpdirler.

Oguzlar her ýylda soltanyň gaznasyna 24 müň goýun salgyt töläpdirler. Ibn Esir oguz türkmenleriniň Balhyň töwereginde ýaşap, mallaryny bakýandyklaryny nygtamak bilen, hiç kime zeper ýetirmeýändiglerini, Balhyň ýerleriniň ykta eýesine bolsa sylag-serpaý berip ylalaşandyklaryny belleýär.

Balh welaýatynyň hökümdary Emir Kumaç oguz türkmenlerini Toharystandaky ýaýlalarynda ýerleşdirýär we şonuň ýaly hem oguzlary uruşda ätiýaç goşun hökmünde ulanmagy göz önünde tutýar.

1152-nji ýylda Guruň hökümdary Alaeddin Hüseyin Jahansuz Balha çozup, ony wagtlaýyn eýelemegi başarýar, şonda oguz türkmenleriniň bir bölegi Alaeddin Hüseyini goldapdyr. Şol günden başlap hem emir Kumaç oguz türkmenlerine duşmançylykly garaýyşda bolupdyr. Salgyt ýygnaýjy-

lar olardan soltanyň naharhanasy üçin 24 müň goýny zor bilen ýygnapdyrlar. Hatda salgyt ýygnaýjylar para-peşgeş hem talap edipdirler. Türkmenler azgyn salgyt ýygnaýjyny öldürýärler. Emma näbelli sebäplere görä, beýle ýagdaý hakda Soltan Sanjara habar berilmändir. Ol habar Kumaça ýetirilýär. Kumaç Soltan Sanjara oguz türkmenleriniň garşysyna ýöriş geçirmegi teklip edýär. Soltan Sanjar Kumaçyň teklibi bilen ylalaşýar we oguz türkmenleri barada ilkinji şahsy ýalňyşyny goýberýär.

Soltan Sanjar oguzlary jezalandyrmak kararyna gelýär. Elbetde, «Oguzlary jezalandyrmasaň, olaryň mundan beter howply işlere-de baş urmaklary mümkin» diýip, soltana meçew berýärler. Soltan Sanjar ýurduň dürli ýerlerinden 100 müň goşun ýygnaýar. Bu habary eşiden oguzlar uly alada galýarlar. Olar soltanyň ýanyna ilçi iberip, özleriniň soltana boýundyklaryny, maşgalalaryny goramak we mertebesini depeletmejek bolup, Kumaça garşy çykandyklaryny bildirýärler. Soltan Sanjar emirleriniň gepine gidip, olaryň haýyşyny kabul etmän, Balha ýöriş edýär. Soltanyň goşuny oguzlara golaýlanda, türkmenler aýallaryny, çagalaryny önlerine salyp, ýalbaryp, öňki wadalarynyň üstüne her öýden 7 batman kümüş bermäge boýun bolýarlar. Soltan Sanjar olary bagyşlap, yzyna dönmek islese-de, ýanyndaky serkerdeler garşy bolupdyrlar. Olardan söweşmegiň iň bir aýgytly tarapdary bolan Emir Müeyýed Aý Abady. Ol Emir Kumaçyň agtygydy.

Soltan Sanjaryň ýüreginde rehimdarlyk duýgusyny oýaryp bilmedik oguzlaryň kalbynda gorkynyň ornuna gahar-gazap gaýnap joşupdyr. Söweşiň gutulgysyzdygyna göz ýetirseler-de, soltanyň ýanyna ýene bir gezek ilçi iberip, oňa ýalbaryp 50 müň at we düýe, 200 müň dinar, 2 müň türkmen goýnuny we Kumaçyň ogluny öldürenleri soltanyň ygtyýaryna bermegi we ýylyň salgydyny-da tölejekdiklerine wada berýärler. Ýöne soltan olaryň haýyşyny kabul etmeýär.

Oguzlar gaýaly daglyk ýerde öz gara öýlerini gala ýaly

töwerekleýin berkitme esasynda gurupdyrlar. Goranyş desgasynyň golaýynda öz mallaryny ýerleşdiripdirler. Goranyş usuly şeýle ussatlyk bilen gurnalypdyr welin, soltanyň goşunyna diňe dar ýerden (dälizden) giräýmek galypdyr. Soltan goşunlarynyň esgerleri dar geçelgä girenlerinden oguzlara garşy ýaýdan ok atyp başlapdyrlar. Olaryň oklary oguzlaryň öýlerine, mallaryna degipdir. Oguz türkmenleriniň atan ýaýlarynyň oklary bolsa duşmana degipdir. Soltan Sanjaryň goşuny şol dar geçelgede uly ýitgä sezewar bolýar. Bu ýagdaýy gören oguz türkmenleri garşylyklaýyn hüjüme geçýärler. Soltan Sanjaryň atly ýigitleri oguzlaryň güýçli hüjüminiň önünde durup bilmän, yzlaryna gaçanlarynda bir-birlerini depeläp heläk bolýarlar. Soltanyň esgerleriniň beýleki bir bölegi bolsa, gaçyp baryşlaryna özlerini derýa oklap gark bolýarlar.

Şeýlelikde, 1153-nji ýylyň mart-aprel aýynda bolan söweşde, oguzlar bir zarbada soltanyň goşunyny derbi-dagyn edýärler we beýik hökümdaryň özüni-de ýesir alýarlar. Olar ony demir kapasa salyp, nirä gitseler, ýanlary bilen alyp gidipdirler.

Oguzlar imperiýanyň merkezi şäheri Maryny iki gezek, ýagny birinji gezek 1153-nji ýylyň awgust aýynda, ikinji gezek bolsa şol ýylyň oktýabr aýynda eýeleýärler.

Soltan Sanjaryň ýesir düşeninden bir ýyl geçensoň, oňa bolan garaýyş has ýaramazlaşýar. Soltanyň wagtyň köp böleginde çadyryň içinde demir kapasada saklanylmagy, oňa agyr degipdir. Açlykdan öläýjek hala gelen ýagdaýlary hem bolupdyr. Soltan Sanjar bir gije aglap, beýik Taňra ýüzlenip, üç sany zat dileg edýär. Olardan birinjisi – öli ýa diri oguzlaryň elinden gutulmagy; ikinjisi – özüniň paýtagty Mara barmagy, eger ölse, jesediniň döwlet öýünde depin edilmegi; üçünjisi bolsa

Soltan Sanjaryň
kümmeti (XII a.)

agasyňyň ogly Süleýmanşanyň mirasdüşer patyşa bolmazlygy.

Soltan Sanjaryň şol üç islegi hem amala aşypdyr.

1156-njy ýylda oktýabr-noýabr aýlarynda goşun serkerdesi Mueýýed Aý Aba oguz garawullaryny aldap, 72 ýaşyndaky Soltan Sanjary Mara getirýär. Soltan Sanjaryň ýagdaýy agyrdy, göwnüçökgündi. Ygtyýarynda-da goşun galman dargapdy. Şondan 7 aý geçenden soň, ol gaýgy-hasrat içinde dünýäden ötýär. Ol bir günlük ýoldan seleňläp görünýän, diri wagty özi üçin saldyran kümmetiniň içinde jaýlanýar. Mertebesi şahyrlar tarapyndan arşa göterilen soltanyň ykbalý garaşylmadyk ýagdaýda ahyr bolýar.

Soltan Sanjaryň ölümi bilen onuň gowşan, dargan imperiýasy hem ýykylýar.

1. Oguzlar Balha gelmezlerinden öň nirede ýaşapdyrlar?
2. Balhyň häkimi Kumaç bilen oguz türkmenleriniň aralarynyň bozulmagynyň sebäbi näme?
3. Oguzlaryň gozgalaň turuzmaklarynyň esasy sebäpleri nämeden ybarat?
4. Soltan Sanjaryň goşunynyň ýeňilmegi we onuň oguzlara ýesir düşüşi barada gürrüň beriň.
5. Soltan Sanjaryň ölümi we Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň ýykylmagynyň sebäplerini aýdyp beriň.

III BAP. KÖNEÜRGENÇ TÜRKMENLERINIŇ (HOREZMŞALAR-ANUŞTEGINLER) DÖWLETI

§12. Tabyn Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň döremegi

1043-nji ýylda doganlar Muhammet Togrul beg bilen Dawut Çagry beg Horezmi basyp alýarlar. Şondan soň Horezm tabyn döwlet hökmünde Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň düzüminde bolýar. Horezmiň tabynlyk döwründe hökümdary Anuş tegin bolupdyr. Ol ilki Gaznanyň hökümdary Bilgäniň hyzmatynda eken. Mälikşanyň döwründe

ol öz başarnygy bilen köşk wezipeleriniň birine çekilýär. Ol özüniň pähim-paýhasly, akylllygy, wepadarlygy bilen Mälikşanyň ynamdar adamlaryndan birine öwrülýär. Şol sebäpli hem Mälikşa ony Horezmiň hökümdary edip belleýär. Anuş tegin oguzlaryň «begdili» urugyna degişli bolupdyr. Anuş tegin ömrüniň ahyryna çenli seljukly türkmenlere tüýs ýürekden hyzmat edýär. Ýöne ol Horezme häkim bel-lense-de, Mälikşanyň köşgünde has wajyp wezipeleri ýerine ýetirýänligi sebäpli, Horezmi özüniň bellän adamlarynyň üsti bilen dolandyrypdyr.

Mälikşa aradan çykandan soň, 1097-nji ýylda Anuş teginiň ogly Kutbeddin Muhammet (1097–1128) Horezme hökümdar bellenýär. Ol 30 ýyldan gowrak wagt Horezmde «Horezmşa» derejesini göterip, Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasyna tabyn patyşa bolýar. Kutbeddin Muhammet bilimli-sowatly adam bolany sebäpli, güýçli syýasatçy, döwlet dolandyryjy, ylmyň, medeniýetiň, diniň goragçysy bolupdyr. Ol özüniň ähli hereketlerinde akyllly-paýhasly, saldamly hereket etmäge çalşypdyr. Horezmşa ýurdy adalatly dolandyryp, raýatlarynyň hormatyna mynasyp bolupdyr. Ol özüniň hökümdarlyk eden 30 ýylynda-da merkezden boljak we bolan buýruklara boýun bolupdyr. Seljukly imperatory Soltan Sanjara wepalylyk edipdir. Şol sebäpli hem ol Soltan Sanjaryň ýörişlerine-de gatnaşypdyr. Merkezi döwlete tölemeli ýyllyk salgytdyr we başga pullary ýylba-ýyl iberip ýa-da özi getirip, özüniň merkeze tabyndygyny ykrar edipdir.

1128-nji ýylda Kutbeddin Muhammediň aradan çykma-gy sebäpli, Horezmşalar döwletiniň tagtyna onuň 29 ýaşly uly ogly Gyzył Arslan Atsyz (1128–1156) çykýar. Atsyz-da ka-kasy ýaly Maryda okap, bilimli-sowatly ýigit bolup ýetişýär. Atsyznyň hökümdarlyk eden ýyllaryny iki döwre bölmek bol-ýar. Onuň birinjisi 1128–1135-nji ýyllar bolup, bu döwürde Atsyz Soltan Sanjara tüýs ýürekden wepaly hyzmat edýär. Şol döwürde ol Soltan Sanjaryň uly ýörişleriniň hemmesi-ne gatnaşýar. Gaýratlylyk görkezip, urşuň ykbalyny çözen wagty hem bolupdyr. Mysal üçin, seljukly goşuny 1130-njy

ýylda garahanly hanynyň garşysyna, 1132-nji ýylda bolsa, Yrak hökümdary soltan Masudyň üstüne ýöriş edenlerinde Atsyz batyrlyk görkezip, urşuň ykbalyny çözmäge uly ýardam edipdir.

Soltan Sanjar garahanly hanynyň garşysyna 1130-njy ýylda ýöriş edende, Samarkandyň hany Muhammet Arslan soltany öldürtmek üçin, jansyz iberip, dildüwşük gurnaýar. Dildüwşüjileriň soltanyň üstüne hüjüm edip, howp abandyryp duran wagtynda, Atsyz edermenlik görkezip, soltany ölümden halas edýär. Atsyz özüniň görkezen edermenligi üçin soltanyň ýakyn adamlaryndan biri bolup, onuň gün-günden abraýy ýokarlanýar. Şol bir wagtyň özünde Atszyň duşmanlary-da köpelipdir. Bahylçylyk edýän emirler, serdarlar Atszy Soltan Sanjara ýamanlap başlapdyrlar. Olar Atszyň janyna kast etmäge-de synanyşypdyrlar. Emirleriň meçew bermekleri esasynda, soltanyň Atsyz bolan garaýşy düýbünden üýtgeýär. 1135-nji ýylda gaznaly soltany Bahramşanyň garşysyna ýöriş geçirilende, soltanyň Atsyz bolan sowuk-salalygy äşgär bolýar. Şondan bir ýyl geçenden soň, soltan goşuny bilen Balha gelýär. Şol ýerde Atsyz soltandan rugsat sorap, Horezme dolanýar.

Atsyz Horezme gelenden soň, Soltan Sanjara sala salmazdan, özbaşdak hereket edip başlaýar. Ol Müňgyşlak, Jent aralarynda sähralykda ýaşayan çarwa türkmenleriň üstlerine talaňçylykly ýörişler geçirip, olary gyrgyna berýär. Mal-mülklerini alýar. Soltanyň-da Horezmdäki adamlarynyň mal-mülklerini ellerinden alýar. Şol sebäpler hem Soltan Sanjaryň Horezme ýöriş etmegine sebäp bolýar. Soltan Sanjar 1138-nji ýylyň noýabrynda Horezmdä Atszyň goşunyny ýeňlişe sezewar edýär. Atszyň özi söweş meýdanynyndan gaçyp gutulýar. Onuň ogly Atlyk tutulyp öldürilýär. Soltan Sanjar Horezmi tertipleşdireden soň, ol ýeriň hökümdary edip, agasy Muhammet Taparyň ogly Süleýman şany belleýär. Emma ol ýagdaýy horezmli türkmenler goldamaýarlar. Soltan Horasana dönen dessine, Atsyz Horezme gelip, Süleýman şany ülkeden çykaryp kowýar. Täzedan

goşun ýygnaýar başlaýar. Ol 1140-njy ýylda Soltan Sanjaryň tabynlygyndaky Buharany basyp alýar. Öldürilen oglunyň öwezine Soltan Sanjaryň dikmelerini öldürýär. Şäheriň galalaryny ýykdyrýar. Şäher harabalyga öwrülýär.

Atsyz 1141-nji ýylyň oktýabrynda Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň paýtagty Mary şäherini eýeleýär we Soltanyň döwlet hazynasyny alýar. Ol 1142-nji ýylyň maýynda Nişapury eýeleýär. Ol Nişapurda öz adyna hutba okatdyryp, zikge kakdyrýar.

Soltan Sanjar Katwan söweşinde ýeňlip, yzyna dolanýar. Beýik soltan ähli bolan zatlary öwrenip, täzedan goşun ýygnaýar. Ol 1143-nji ýylda Horezme ikinji gezek ýöriş edýär. Horezmde gazaply söweş gidýän wagty Atsyz ýene-de soltana töwella edýär. Ol ýene-de tabynlygy kabul edýär. Soltan Marydan alnyp gaýdylan hazynalaryň hemmesini alyp, Atsyz bagyşlap, yzyna dolanýar. Soltan Sanjar Edip Sabyr atly şahyry Gürgençde ilçini goýup gidýär. Ilçiniň kömegi bilen Atsyz Soltan Sanjary öldürtmek üçin hakyna tutan 2 sany jansyz garakçy ýüze çykarylýar. Şol ganhorlar jezalandyrylýar. Atsyz olaryň ýüze çykmagynda ilçini günäkärläp, Amyderýa taşladyp gark edýär. Şol sebäpli hem Soltan Sanjar 1147-nji ýylyň oktýabrynda 3-nji sapa Horezme ýöriş edýär. Atsyz berk Hazarasp galasyna girýär. Atamälik Juweýniniň bellemegine görä, gala soltanyň goşuny tarapyndan gabalýar. Bu söweşde Atsyz ýeňlişe sezewar edilipdir. Alymlaryň, akyldarlaryň, dini adamlaryň uly töwella netijesinde, soltan ýene-de Atsyz bagyşlaýar.

Ýaraşykdan soň Atsyz Soltan Sanjaryň garşysyna çykmaýar. Atsyz hem öz aladalary bardy. Ol Katwan söweşinden soň, garahytaýlylara paç tölemeli bolýar. Soltan Sanjar bilen ömrüniň ahyryna çenli dartgynly ýagdaý dowam eden hem bolsa, oňa garşy bolar ýaly hereket etmeýär. Ýyllyk borjyny töläp, sowgat ibermek bilen çäklenýär.

Soltan Sanjar oguz türkmenlerine ýesir düşen wagty Atsyz akylyly-paýhasly, adamkärçilikli hereket edip başlaýar.

Bir tarapdan, oguzlara hat ýazyp, soltany bendilikden boşatmagy haýyş etse, beýleki tarapdan, olaryň talaňçylykly hereketlerini ýazgarýar we bes etmeklerini talap edýär. Üçünjiden bolsa, imperiýanyň hemme ýerine hatlar iberip, soltany bendilikden boşadyp, oguzlara garşy bilelikde hereket etmäge çagyryýar. Diňe bir çagyrmak bilen çäklenmän, hereket edip başlaýar. Ol 1156-njy ýylda Horezmi ogly Hytaý hana goýup, beýleki ogly II Arslany ýanyna alyp, ägirt goşun bilen Şähristana gelýär. Ol şol ýerde beýleki serdarlaryň, emirleriň goşun bilen gelmegine garaşýar. Ýöne 1156-njy ýylyň aprel aýynda Soltan Sanjar bendilikden gaçýar. Atsyz bolsa Soltana hat iberip, ony bendilikden boşamagy bilen gutlaýar. Özüniň tabynlygyny soltana bildirýär. Atsyznyň Soltan Sanjara täzeden ýakynlaşjak wagty gelýär. Emma 1156-njy ýylyň iýulynda ol 61 ýaşynda ysmaz keseli bilen keselläp ýogalýar.

1. Türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler tabyn döwletini esaslandyryjlaryň nesilbaşysy kim?
2. Kutbeddin Muhammediň türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler tabyn döwletini berkitmekde geçiren çäreleri barada gürrüň beriň.
3. Atsyznyň şa bolan döwrüni näçe topara we haýsy ýyllara bölmek bolýar?
4. Soltan Sanjaryň Horezme geçiren ýörişleri we olaryň sebäpleri barada aýdyp beriň.

§13. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň özbaşdaklygy

Atsyz ýogalandan soň, onuň ogly Abul Fath II Arslan goşun bilen Horezme gelýär. Ol Horezme gelmänkä, inisi Süleýmanşanyň atabegi Ogulbegiň gepine gidip, Gürgençde Süleýman şanyň tagta çykmaga meýillendigini eşidýär. II Arslanyň ýanyndaky goşun serdarlary, emirler oňa wepalydyklary we ony goldajakdyklary barada kasam edýärler. Ol Gürgenje gelen dessine Süleýman şany tussag edýär, Ogulbegi-de jezalandyrýar. Şeýlelikde, II Arslan 1156-njy ýylyň 23-nji iýulynda kakasynyň or-

nuna geçýär. Goşunyň hak-heşdegini ýokarlandyrýar. Il Arslanyň kakasynyň ornuna geçendigini Soltan Sanjar hem mübärekleýär.

Il Arslan, Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň hemme ýerinde galagoply, dawaly döwründe, Horezmde özüni başarnykly hökümdar hökmünde görkezýär. Horezmi tertibe salýar. Ýurduny giňeldip başlaýar. 1160-njy ýylda Durunyň töwereklerinde ýaşaýan ýazyr türkmenlerini özüne birikdirýär. Il Arslan Mawerannahra garşy hem üstünlikli uruş alyp barýar. Maryny, Nusaýy, Dehistaný öz döwletine birikdirip, hökümdarlygyny Mawerannahra çenli giňeldýär.

Il Arslan agyr keselläp, 1172-nji ýylda Gürgençde aradan çykýar. Il Arslan ýogalandan soň, onuň ogullary Tekeş bilen Soltanşanyň arasynda tagt ugrundaky göreş başlanýar.

Tekeş (1172–1200) hiç hili garşylyksyz 1172-nji ýylyň ýanwarynda Gürgençde kakasynyň tagtyna çykýar.

Tekeşiň tagta geçmegi bilen doganlaryň dawasy gutarmaýar. Soltanşa we onuň ejesi Melike Türkan hatyn Nişapuryň häkimi Mueýýed Aý Aba sygnypdyrlar. Oňa gymmatbahaly sowgatlar berip, Tekeşiň üstüne küşgürýärler. Netijede, Gürgenjiň ýolundaky Suwbirlik diýen ýerde söweş bolýar. Şol ýerde Aý Abanyň goşuny ýeňlişe sezewar edilip, özi-de öldürilýär.

Soltanşa bilen ejesi gaçyp, Dehistana gelýärler. Olar Tekeş tarapyndan yzarlanylýp, şol ýerde Tekeş Melike Türkan hatyny öldürýär. Soltanşa bolsa gaçyp, Nişapura gidýär. Soňra Gur soltanlaryndan hemaýat gözleýär.

Tekeşiň abraýy Horezmde güýçlenýär. Şol bir wagtda ol garahytaýlylara paç hem töleýär. Ýöne garahytaýlylaryň salgyt ýygnaýjysy hanyň garyndaşydy. Özüni edepsiz alyp barýardy. Soňabaka ol salgyt ýygnamagyny köpeldýär. Şol sebäpli hem Tekeşiň buýrugy bilen ol öldürilýär. Garahytaýlylar bilen Tekeşiň arasy bulaşýar. Bu ýagdaýdan Soltanşa peýdalanmak isleýär. Ol garahytaýlylara sygnyp, olardan goşun getirýär. Tekeş olaryň ýoluna suw goýberip,

Gürgenje golaýlaşdyрмаýar. Şondan soň Soltanşa Mara gidip, tä özi 1193-nji ýylda aradan çykýança, Mary, Sarahs, Tus, Jent, Nusaý, Abiwerd şäherlerinde öz hökümdarlygyny ýöredýär. Soltanşa ýogalandan soň, şol ýerler hiç hili söweşsiz türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletine birikdirilýär.

Tekeşiň hökümdarlyk eden ýyllary türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň çägi Syrderýanyň aşak akymlyryndan Yraga çenli giňeldilýär. 1174-nji ýylda Nişapur, 1196-njy ýylda Demirgazyk Eýran türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletine birikdirilýär. Tekeş Bagdat halyfyna garşy söweşip, onuň goşunyny ýeňlişe sezewar edýär. Ol basyp alan ýerlerinde öz ogullaryny, garyndaşlaryny häkim belleýär. Şol wagtlar bu döwlet musulman äleminde iň güýçli döwlete öwrülýär. Şeýlelikde, Atszyň eden arzuwlary, tagallalary II Arslanyň, Tekeşiň döwürlerinde hasyl bolýar. Türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwleti tabynlykdan çykyp, öz garamagyna bir topar welaýatlary birleşdirýär. Şol döwürde Gäwürgala, Galalygyr, Zamahşar, Şasennem we beýleki köne galalarda ýaşayyş gyzgalaňly häsiýete eýe bolýar. Senetçilik, söwda, ekerançylyk, maldarçylyk çalt ösüp başlaýar. Döwletara gatnaşyklar gowulaşýar. Ilçiler alyşýar.

Emma şeýle-de bolsa, şol wagtlarda Tekeşiň Bagdat halyfy bilen arasy ýaramazlaşýar. Şonuň üçin hem ol goşun ýygnap, Bagdat halyfynyň üstüne yörüş edýär. Hökümdar ýolda keseläp, 1200-nji ýylyň iýulynda Şähristanda demgysma keselinden aradan çykýar. Ol Gürgenje getirilip, özüniň gurduran aramgähinde jaýlanylýar. Orta asyr

**Tekeşiň Gürgençdäki
kümmeti**

Köneürgenç türkmenleriniň döwleti

taryhçylarynyň galdyran taryhy çeşmelerinde beýan edilişine görä, Tekeş görnükli hökümdar bolmak bilen, onuň saz sungatyndan hem gowy başy çykyp, saz hem çalyppdyr. Güýçli döwlet döredipdir. Mirasdarlaryna tertip-düzgünli, güýçli goşun bilen, garaşsyz döwlet galdyrypdyr. Onuň ikinji ogy Alaeddin Muhammet II (1200–1221) 3-nji awgustda şa tagtyna çykarylýar.

Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Tekeşiň döwründe ösüş basgançaklaryna aralaşyp, gülläp başlaýar.

1. Atsyz ýogalandan soň, onuň ornuna kim şa bolýar?
2. II Arslan garaşsyz döwlet gurmak ugrundanähili işler geçirýär?
3. Soltanşa bilen Tekeşiň arasyndaky garşylyklar haýsy wagta çenli dowam edýär?
4. Tekeşiň şalyk süren döwründe Köneürgenç türkmenleriniň döwleti nähili derejelere ýetýär?

§14. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň gülläp ösen döwri

Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň tagtyna çykandan soň, Kutbeddin Muhammet «Kutbeddin» adyny kakasynyň «Alaeddin» adyna öwürýär. Alaeddin Muhammediň ejesi gypjak hany Jahankişiniň gyzy Türkan hatyn özdiýenli, höküm etmegi gowy görýän aýal bolupdyr. Şonuň üçin hem ol oglunyň döwlet dolandyrmagynda öz täsirini ýetirýär. Ol kähallatlarda özüni şadan hem ýokary goýupdyr.

Tekeşiň ömrüniň soňky ýyllarynda, Demirgazyk Hindistanyň we Owganystanyň çäklerinde ýerleşýän Gur döwleti bilen 1165-nji ýylda başlan urşuny Muhammet şa dowam etdirýär. Gurlar Horezmi eýelemek üçin aýgytly hüjüme geçipdirler. Şyhabeddin Gur öz goşuny bilen Horasanyň ençeme şäherlerini eýeländen soň, Horezmşalaryň paýtagty Gürgenje ýöriş edýär. Garasuw kanalynyň golaýynda iki goşun duşuşýar. Gandöküşikli söweşiň netijesinde, Horezm şasy ýeňlişe sezewar bolup, Şyhabeddin Gürgen-

ji gabaýar. Ýöne Türkan hatyn şäher ilatyndan 70 müň meýletin urşujylary ýygnamagy başarýar. Şol bir wagtda onuň garahytaýlylardan haýyş eden goşuny hem gelip ýetişýär. Netijede, Şyhbeddin Guruň goşuny ýeňlişe sezewar edilýär. Gurlardan köp emirler, goşun ýesir alnyp, 20 müň adam ýok edilýär. Şeýlelikde, 1205-nji ýylyň başynda Şyhbeddin Gur Muhammet şa bilen ýaraşyk baglaşmaga mejbur bolýar. Şyhbeddin 1206-njy ýylyň martynda öldürilenden soň, Gur döwleti dargan hala düşýär. Balh, Gazna welaýatlary Horezme birikdirilýär. Ol welaýatlar Muhammet şanyň uly ogly Jeleddin Meňburnuň hökümdarlygyna berilýär.

Alaeddin Muhammet üstünliklerden gylawlanyp, 1207-nji ýylda Buharany eýeleýär. Ol garahytaýlylara ýesir düşüp, özüni tanatman, ýesirlikden gaçmagy başarýar. 1208, 1210-njy ýyllarda bolan söweşlerde Horezm şasyna garahytaýlylary derbi-dagyn etmek başardýar. Onuň esasy ähmiýeti bolsa, türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň özbaşdak, garaşsyz döwlet bolup berkemegidi. Şol ýeňişden soň, döwlet hiç kime paç tölemeýär. Bu döwlet köp döwletleriň ýerlerini özüne birikdirip, bütin Merkezi Aziýany, Owganystany, Demirgazyk Hindistany, Eýrany, Yragy öz tabynlygynda saklaýar. Bu döwletiň garamagynda 400-den hem köpräk şäher bolupdyr. Ýurt basylyp alnan ýerleriň, ýurduň içki parahatçylykly döwlet dolanýşykdan giren girdejileriň hasabyna has baýlaşýar, güýçlenýär. Ýurtda senetçilik, hünärmentçilik ösýär. Ýokary hünärli işçiler, hünärmentler Gürgençde toplanýarlar. Ylym, medeniýet ösýär. Ajaýyp şahyrlar, edebiýatçylar, taryhçylar, ylym adamlary Horezmde jemlenýär. Öz wagtynda Maryda iki ýyllap ýaşan arap geografiýaçyсы Ýakut Horezm ýaly ösen ýurdy hiç ýerde görmändigini belleýär.

Şol döwürde ekerançylyk, maldarçylyk hem ösýär. Suwaryş kanallary çekilip, ekin meýdanlary giňeldilýär.

Miweli agaçlaryň dürli görnüşleri ösdürilip ýetişdirilýär. Horezm Ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşendigi sebäpli, Gürgenje dürli ýurtlardan täjirler, söwdagärler haryt getiripdirler. Olaryň getiren harytlary Horezmiň üsti bilen Aziýa, Ýewropa ýurtlaryna-da äkidilipdir.

Türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletinde haryt-pul gatnaşyklary hem rowaçlanýar. Altyn dinardan başga-da mis pullar hem söwda dolanyşygynda ýörgünli bolupdyr. Täjirler Wolga derýasynyň ýokary akymyndaky halklar bilen söwda aragatnaşygyny ýola goýupdyrlar. Ol ýerden dürli haýwanlaryň derilerini getiripdirler. Rus söwdagärleriniň Gürgençde söwda merkezleri bolupdyr.

Alaeddin Muhammet öz ýeten üstünliklerine uçursyz buýsanýar. Özüne aşa baha beripdir. Özüni yslamyň diregi hasaplaýar. Hytaýy basyp almaga we dünýäde iň uly imperiýany döretmäge hyýallanyndyr.

Imperiýasynyň içindäki tabyn döwletler hem ýuwaş-ýuwaşdan merkezi döwlete boýun bolmajak bolupdyrlar. Muhammet şa Mawerannahrda ýeniş gazanandan soň, Samarkandyň häkimi Osmana Hansoltan atly gyzyny berýär. Ýöne Samarkandyň ilaty türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň dikmesine garşy gozgalaň turuzýar. Alaeddin Muhammet 1212-nji ýylda gyssagara Samarkanda ýöriş edýär. Samarkandyň ilaty näçe garşylyk görkezse-de, güýçli goşunyň önünde durup bilmeýär. Gozgalaňçylar bilen bile hereket edeni üçin, Muhammet şa Osmany öldürdýär.

Muhammet şa Bagdat halyfy an-Nasyrdan ähli yslam ýurtlarynyň soltany hökmünde özüni ykrar edip, Bagdatda-da Horezmşanyň adyna hutba okatdyrmagy talap edýär. Beýle ýagdaý bilen halyf ylalaşmaýar. Şonuň üçin hem 1217-nji ýylda Horezmşa 400 müňden 600 müňe çenli aralykda bolan goşun bilen Bagdada ýöriş edýär. Asadabat geçelgesine ýetende güýçli gar ýagyp, goşunyň bir bölegi heläk bolýar. Alaeddin Muhammet mejbury ýagdaýda yzyna dolanýar.

Horezmşa Samarkantda bolýar, ejesi Türkan hatyn bolsa Gürgençde hökümdarlyk edýär. Horezmşa ejesiniň garşysyna gidip bilmeýär. Köp halatlarda Türkan hatyn öz gepini ýöredýär. Türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň şeýle güýçli ösen ýagdaýynda, ýurduň içinde iki häkimiýetlilik ýaly dürli garşylyklar imperiýada agzalalyklary, dartgynly gapma-garşylyklary döredýär. Beýle ýagdaý bolsa döwletiň içerki we daşarky syýasatynda nägilelelik döredip, döwletiň gowşamagyna getirýär.

XIII asyryň başynda Gündogarda Çingiz han peýda bolýar. Ol Hytaýy basyp alýar. Netijede, Muhammet şanyň Hytaýa etjek ýörişi baradaky arzuwy-da puja çykýar. Ýagdaýy bilmek üçin Horezmşa Bahaeddin ar-Rosina diýen adamy Çingiz hanyň ýanyna ilçi iberýär. Han ilçini gowy garşyлаýar. Ilçi dostlugy teklip edip, iki döwletiň arasynda söwda edilse gowy boljakdygyny aýdýar.

Iki tarapyň hem öz önlerinde goýan maksatlary bardy. Olar bir-birlerini öwrenýärdiler. Çingiz han «gara bulut» ýaly yslam älemine süýşýärdi. Onuň önünde durmaga akylly-parasatly, edermen, kyn ýagdaýda müzzermän ondan baş çykarýan, harby tälimli eserden serkerde gerekdi.

Muhammet şa 21 ýyllap hökümdarlyk edip, ýurduny ägirt imperiýa öwren hem bolsa, Çingiz hanyň agyrleşgeriniň önünde durup bilmeýär.

?

1. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti bilen Gur döwletiniň gatnaşyklary barada gürrüň beriň.
2. Horezmşalar bilen garahytaýlylaryň gatnaşygy we onuň netijeleri nämenden ybarat?
3. Döwletiň çägi nireleri öz içine alypdyr?
4. Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde ykdysadyýet, senetçilik, hünärmentçilik, medeniýet nähili ösüpdir?
5. Döwletde ekerançylygyň, maldarçylygyň ýagdaýy nähili bolupdyr?
6. Alaeddin Muhammet bilen Bagdat halyfy an-Nasyryň arasyndaky oňsuzlyklar barada gürrüň beriň.

§15. Türkmenleriň mongol basybalyjylaryna garşy gahrymançylykly göreşi

Dünyäni lertzana getiren mongollar kimler? Mongol diýen taýpa ýa-da tire bolmandyr. Olar kereit, merkit, naýman, tatar taýpa birleşmesinden emele gelipdirler. Ol taýpalary mongollaryň «tatarlar» atlandyrylan taýpa serdary Temuçin bir döwlete birikdirýär. Temuçin 1206-njy ýylda özüne Çingiz han adyny alýar.

Çingiz han goşunynda berk tertip-düzgüniň bolmagyny talap etmek bilen ony onluga, ýüzlüğe, münlüğe, on münlüğe bölýär. On münlük goşun ýokardan ygtyýarsyz, özbaşdak hereket edip bilýän eken. Oňa tümen diýipdirler.

Hytaýy basyp alandan soň, Çingiz han ünsüni Orta Aziýa tarap gönükdirýär.

Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň patyşasy Muhammet şa hem özüni Çingiz handan pes saýmaýardy. Onuň hem Hytaýy basyp almak arzuwy bardy. Ýöne Çingiz handan howatyrlanýardy. Çingiz han hem Horezme garşylyklaýyn ilçi iberýär. Ol Horezme iberen ilçilerine baştutan edip, asly horezmli Mahmyt Ýalawajy belläpdir. Çingiz han Muhammet şa ýazan hatynda Horezmiň ýurdy we şasy barada habarynyň bardygyny, Horezmşanyň güýçli patyşadygyny ykrar edýändigini bellemek bilen, iki döwletiň arasynda parahatçylykly şertnama baglaşmak niýetiniň bardygyny nygtaýar.

Çingiz han 1218-nji ýylda parahatçylykly şertnama baglaşmak niýeti bilen, Horezme uly kerwen iberýär. Şol kerwende 450 adam 500 düýe bilen birlikde ilçiler hem bar eken. Olar häzirkî Günorta Gazagystandaky Otrar şäherine gelenlerinde, Muhammet şanyň gypjaklardan bolan harby goşuny kerwendäki adamlary öldürüp, harytlaryny talaýarlar. Düýelere seredýän bir düýekeş gaçyp baryp, Çingiz hana habar berýär.

Çingiz han Muhammet şanyň paýhassyz eden işine haýran galýar. Ol muny Horezmşa tarapyndan mertebesi depelenen, urşa çagyryş hasap edýär. Şeýle-de bolsa ol ga-

hara ýol bermän, Muhammet şanyň huzuryňa ilçi iberip, Otraryň häkiminiň özüne berilmegini, beýleki günäkärleri jezalandyrmagy talap edýär. Muhammet şa baş ilçini öldürip, ýanyndakylaryň hem sakgallaryny kesip, kowup goýberýär. Ilçiler ýagdaýy Çingiz hana aýdýarlar.

Şeýle ýagdaýda Muhammet şa özüni ukypsyz, başarnyksyz şahs hökmünde görkezýär. Ýurdunyň ägirt betbagtçylyga duçar boljakdygyny aňmandyr. Çingiz han bolsa onuň tersine, Horezmşalar döwletindäki ähli ýagdaý bilen tanyşýar. Ýurtda iki häkimiýetliligiň dowam edýändiginden, Türkan hatynyň Muhammet şa döwleti dolandyrmakda ähli ygtyýarlyklary bermeyändiginden, goşunyň söweş ukybynyň peselendiginden habarly bolýar.

Çingiz han, ilki bilen, Ýedisuwy, Gündogar Türküstantany basyp almagy özüniň görnükli serkerdesi Jebe noýona tabşyrýar. Ol ýerler basylyp alnandan soň, Horezme giň ýol açýlardy.

Muhammet şa hem Gürgençde harby geňeş çagyýar. Şol maslahatda Şyhabuddin Hywaky diýen serkerde ýeke-täk dogry maslahat berýär. Ol ähli goşunlary bir ýere jemläp, mongollary Syrderýa boýunda garşylamalydygyny aýdýar. Uzakdan ýadap gelen goşuna dynç almaga wagt bermezden, söweşe girmelidigini nygtaýar. Bu pikiri Jelaleddin hem goldaýar.

Jelaleddin kakasynyň kyn günlerinde-de onuň ýanynda bolýar. Ol kakasynyň gelen netijesi bilen ylalaşmaýar. Kakasyna: «Heniz duşman ýakyna gelmänkä we ýerinden gozganmanka leşgerleri ýurduň ähli künjegine ýaýratmaklyk we gaçyp gitmeklik betbagtlygyň we gorkaklygyň alamaty. Bu hereket maksada okgunly paýhasly kişiniň işi däl. Eger soltan öňe çykyp, söweşip, aýgytly ädim ädip, garşylyk görkezip bilmejek bolsa, goý, gaýduwsyz goşuny maňa tabşyrsyn. Elden pursat gitmezinden öň, aýaklarymyz gorky batgalygyna çümmänkä, sakgýç ýaly ýazgaryş agyzlarynda çeynelmänkäk, agyr kynçylyklary çözmeklige ugraly» diýýär. Ýöne Muhammet şa nädogry ýoly saýlap alýar. Horezmşalar

döwletiniň goşunlaryna bölünip, goranyş görnüşinde galalarda söweşmegi buýruk berýär.

1219-njy ýylda Çingiz han 150 – 200 müň aralygyndaky goşun bilen Orta Aziýa tarap ýörişe başlaýar. Goşunyň esasy bölegi atly goşun bolupdyr. Goşuna Çingiz hanyň dört ogly we söweşlerde barlanan tejribeli serkerdeleri ýolbaşçylyk edýärler. Goşunyň ýanynda Orta Aziýaly täjirler hem bolupdyr.

Olar mongol goşunlaryna ýol görkezipdirler. Çingiz hanyň goşuny urşa ykjam taýýarlykly gelyär. Onuň goşuny galanyň diwarlaryny ýykýan her hili maşyn desgalar, içi nebitden doly ýanýan kützeleri galalaryň içine atýan desga, ýüpden we gargy gamyşdan ýasalan ýeňil merduwanlar, dürli ýaraclar bilen üpjüdi. Şonuň bilen birlikde, Çingiz hanyň harby içalyçylykly «yzçylary» hem gowy işleýär. Olar halkyň arasynda Çingiz hanyň goşuny barada güýçli wagyz işlerini geçirýärler. Çingiz han türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň garşysyna urşuň gazaply görnüşini saýlap alýar. Çingiz han ilki Otrar şäheriniň berk galasyny alty aý gabaýar. Galany goraýjylara hiç ýerden kömek gelmeýär. Olar halys mejaldan galanlaryndan soň, Çingiz hanyň goşuny galany eýeleýär. Şol ýerde ol goşunyny birnäçe bölege bölýär. Bir bölegi Otrarda galýar. Ikinjisi Juçi hanyň ýolbaşçylygynda Syrderýanyň boýy bilen aşaklygyna, üçünji bölegi-de derýanyň ýokarlygyna gidýär. Juçi han doganlary Çagataý we Ugedeý bilen Barçylykent, Jent, Sygnak, Uzgen, Ýaňykent şäherlerini eýeläp, türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň merkezi şäheri Gürgenje gelmeli. Syrderýanyň ýokarsyna giden goşun Hojent şäherini eýelemeli edilýär. Hanyň özi bolsa esasy goşun bilen Buhara ugraýar. Ol ýüzugra türkmenleriň ýaşayan Nurata galasyny basyp alýar. Ilaty talaýar we jerime salýar. Çingiz han goşuny bilen 1220-nji ýylyň fewral aýynda Buharany eýeleýär. Çingiz han şäheri talap, Buharadan ummasyz ýesir alyp, olary şäherden-şähere sürüp äkidipdirler. Mongollar haýsydyr bir galany eýelemekçi bolanda, olary galkan hökmünde öňe sürüpdirler.

Samarkandyň diwary berkidilýär. Galada 60 müň goşun, 50 müňe golaý şäher ilatyndan galany goraýjy bardy.

1220-nji ýylyň mart aýynda Çingiz han Samarkandy basyp alýar. Samarkandyň köp ilaty gyrylýar. 30 müň hünärmen, işe ýarawly adamlar sürlüp äkidilýär. 1220-nji ýylyň ýaz aýlaryna çenli Mawerannahr Çingiz hanyň goşunlarynyň eline geçýär.

Ýurduň şäherleri yzly-yzyna Çingiz hanyň eline geçýän wagty Muhammet şa akylyly-başly hiç hili çäre geçirip bilmändir. Ol goşun ýygnamak bahanasy bilen Antguýa gaçyp gidýär. Beýle ýagdaýdan Çingiz han hem habardar bolupdyr. Ol Jebe bilen Subedeýe 30 münlük goşun berip, gaçgagy tutup getirmegi buýurýar. Horezmşa gaçyp, Kaspi deňzinde adam ýaşamaýan bir adada gizlenýär. Şa şol ýerde öýkenine sowuk degip, dünýäden ötýär. Onuň ýanynda ogly Jelaleddin bar eken. Muhammet şa ölmänkä şalyk kemerini Jelaleddine tabşyrýar.

Çingiz han bolsa 1220-nji ýylyň güýzünde Termez galasyny gabaýar. Türkmenler oňa berk gaýtawul berýärler. Galanyň ýaşajylary mertlerçe söweşip, Çingiz hanyň goşunynyň elinden wepat bolýarlar. Wagşylar galanyň ilatyny gyryp, talap, galany-da weýrançylyga öwürýärler.

Çingiz hanyň esasy güýji şol döwrüň gülläp ösen, musulman dünýäsiniň iň baý we medeniýetiniň ýokary derejä ýeten şäherleriniň biri Gürgenje gönükdirilýär. Horezmiň goragy üçin, duşmanyň hereketini habar berýän günortada Dargan, günbatarda Suwburun, gündogarda Güldursun, Gawat çetki şahergalalar bardy. Ol galalar duşman taraýyndan ýüzugra eýelenýär.

Şeýle pajygaly döwürde Türkan hatyn birwagt ýesir alnan häkimleriň ýigrimä golaýyny Amyderýa gark etdirýär. Özi bolsa agtyk-çowluklary, hyzmatkärleri, köşk emeldarlary bilen şalygyň gaznasyny alyp, ogly Muhammet şa ýaly gaçyp gidýär. Ol ilki ýazyrlaryň arasynda gelyär, soňra Mazenderana geçýär. 1220-nji ýylyň tomsunda Mazenderanyň

Larijan, Ylal galalarynda ähli ýanyndakylar bilen bilelikde mongollara ýesir düşýär. Türkan hatyn Mongoliýa äkidi- lip, 1232-1233-nji ýyllarda ölüpdür. Mongollar Horezmşalar neslinden zürýat galdyrmajak bolup, bigünä çagalary-da gyrýarlar. Muhammet şanyň Jeleleddin, Ozlak şa, Ak şa atly ogullary 1221-nji ýylda Gürgenje gelýärler. Gürgençe Türkan hatyn tarapyndan bellenilen gypjak serkerdeleri Jeleleddiniň şalygyny kabul etmeýärler. Onuň garşysyna her hili dildüwşükler guralýar, ony öldürjek bolýarlar. Beýle ýagdaýy duýan Jeleleddin kiçiräk goşun bilen gizlinlikde Gürgençden çykyp, Horasana gidýär.

1221-nji ýylyň fewral aýynda Çingiz hanyň goşuny Gürgenji gabaýar. Gürgenjiň ilaty mongollardan heder etmän, gahrymançylygyň in ýokary derejesini görkezýär. Olar her köçe, öý üçin söweşipdirler. Şäherliler köpriniň üstüne çykan mongollary gabap, birbada 3 münüsini öldürýärler. Köçelerde mongollaryň maslygy münder-münder bolýar. Mongollar heniz hiç ýerde şeýle garşylyk görmändiler. Şäheri gorajylyaryň hem aglabasy wepat bolýar. Çagalardyr aýallar, garrylar hem urşupdyrlar. Ölüpdürler, emma duşmana boýun bolmandyrlar. Birnäçe aýlap gabawda bolup, soňra ýumrulan şäherde bir million adam ölendir diýip, taryhçylar ýazýarlar.

Mongollar Gürgenjiň diri galan ilatyna rehimsizligiň in ýokary derejesini görkezipdirler. Şäheri ýumrupdyrlar, talapdyrlar, oglanlary gul, gyzlary gyrnak edip, mongol söweşijilerine paýlapdyrlar. Garrylary, aýallary, çagalary uçdantutma gyrypdyrlar. Mongollaryň her söweşijisine 24 ýesir düşüpdür diýip, orta asyr taryhçylary ýazýarlar. Beýik pir Nejmeddin Kubra hem mongollara garşy söweşde wepat bolýar. Mongollar şol rehimsizliklerini-de az görüp, Amyderýanyň suwuny Gürgenjiň üstünden goýberýär. Jesetleriň arasynda gizlenip, diri galanlar hem gark bolýarlar. Horezmiň Dargan, Kät, Pitnek, Hazarasp ýaly gülläp ösen şäherleri ýumrulyp, weýran edilyär.

Mongollar 1220-nji ýylyň güzündä Horasana aralaşýarlar. Jebeniň, Subedeýiň goşunlary Muhammet şany

tutmak üçin gidenlerinde, olaryň ýoly Nusaýyň üstünden düşýär. Nusaýly türkmenler Muhammet şanyň «Uruşman, guma çekilmeli» diýen permanyna boýun egmän, mongollara berk gaýtawul berýärler. Nusaý 15 günläp gabalýar. Zabt edilip alnandan soň, mongollar ilaty şäherden çykaryp, bir-birlerini daňmagy buýurýarlar. Soňra olary ýüzin ýatyryp, ok-ýaýdan geçirip, çapyp öldürýärler. Taryhy maglumatlara görä, Nusaýda 70 müň adam öldürilýär. Mongollar Sarahs, Durun, Paraw, Abiwerd galalaryny eýeläp, şol galalaryň ilatyna köp betbagtçylyklar getirýärler. Muhammet şadan derek bolmansoň, hemme ýerde ilat basybalyjylara garşy başly-barat söweşip wepat bolýarlar.

Jelaleddiniň Gürgençden çykyp gaýdanyny eşiden Çingiz han ony ele salmak üçin Horasanda galalary ýumrup ýören goşuny Marydan Şähryslama çenli harby bölümleri goýup, şazadany tutmagy buýurýar. Nusaýyň eteginde 300 atlyly Jelaleddin mongollaryň 700 atly goşuny bilen söweşe girip, olary derbi-dagyn edýär. Şol ýeňşe Nusaýyň ilaty begenip ruhlanypdyr. Mongollar bilen türkmenleriň arasynda aldym-berdimli söweşler hemme ýerde bolupdyr. 1220-nji ýylyň güýzünde Muhammet şanyň ozalky weziri Mara gelýär. Muňa türkmenler garşy bolmaýarlar. Ol ilki Marynyň goragyna gowy ýolbaşçylyk edip, mongol çozuşlaryny birnäçe gezek yzyna serpikdirmegi başarsa-da, soňabaka ol gorkaklyk edýär.

1221-nji ýylyň başlarynda Tulyý han Sarahsy, Abiwerdi basyp alýar. Soňra ol şäherleriň ilatyny Mara gabaw işleri üçin sürüp getirýär.

Mary mongollar tarapyndan 7 gün gabalýar. 1221-nji ýylyň fewral aýynda şäher mongollar tarapyndan eýelenýär. Mongollar Marydan köp olja edinýärler, köpsanly goýun sürüleri bilen birlikde 60 müň at olaryň eline düşýär. Şol döwrüň alymy Jüweýniniň bellemegine görä, şäher ilatyndan ýesirlige äkidilen 400 senetçi we başga-da 5 müň adam diri galypdyr. Maryda öldürilenleriň sany 1 mln 300 müň adama ýetipdir.

Jelaleddin Gazna baryp, 70 müňe golaý goşun jemleýär. Ol şol ýerde özdiýenli serkerdeleriň agyzlaryny birikdirmegi başarýar. Jelaleddiniň goşuny bilen mongollaryň goşuny Owganystanyň Penjšir jülgesinde garpyşýar. Iki gije-gündiz dowam eden söweşde mongollar ýeňilýärler. Olardan az sanly mongol gaçyp, Çingiz hanyň ýanyna özlerini atýar. Şol söweşde köp olja Jelaleddiniň eline düşýär. Ýöne gynansak-da, serkerdeler oljanyň üstünde oňuşmaýarlar. Olaryň bir bölegi Seýfeddiniň ýolbaşçylygynda Jelaleddiniň goşunyndan bölünip gidýär.

Jelaleddiniň garşysyna Çingiz hanyň özi uly goşun bilen gelýär. Jelaleddin goşuny bilen Hind derýasynyň boýuna çekilýär. Şol ýerde bolan gazaply, san taýdan deň bolmadyk söweşde Jelaleddin ýeňilýär. Jelaleddin ejesini, aýalyny, çagalaryny gämä mündürip, derýanyň beýleki tarapyna geçirmegi buýurýar. Ýöne gämi daşa degip, olar derýada gark bolýarlar. Jelaleddiniň 7 ýaşly ogly duşmanyň eline düşýär. Ony Çingiz han ölüme buýurýar. Jelaleddin aty bilen özüni derýa urup, beýleki kenara geçýär. Jelaleddin 3 ýyllap Hindistanda bolýar.

Jelaleddin hemme ýere hat iberip, wagşy duşmana garşy bilelikde herekete çagyrypdyr. Ol şeýle çagyryş bilen kakasynyň duşmany Bagdat halyfyna-da ýüz tutýar. Jelaleddine goşun ýygnamak üçin goşun, harajat gerekdi. Şol sebäpli hem birnäçe ýerleri özüne birikdirmegi zerurdy. Ol 1225-nji ýylda Azerbaýjany eýeleýär. Ermenistany-da özüniň mülküne birikdirýär. 1226-njy ýylda Tiflis şäherini eýeleýär. Ol 1227-nji ýylyň 5-nji sentýabrynda Yspyhanda mongol goşunyny derbi-dagyn edýär. Olaryň günbatara hereketini duruzýar. Şol bir wagtda Jelaleddiniň garşysyna-da bileleşik döredilýär. Ol 1230-njy ýylyň 30-njy awgustynda Alaeddin Keykubadyň we Mälik al-Eşrefiň bilelikdäki goşunyndan ýeňilýär. Onuň ýeňlendigidinden habarly Hula-gu han ony yzarlap başlaýar. Şonuň üçin ol kürtleriň bolýan daglyk ýerinde gizlenmeli bolýar. Şol ýerde 1231-nji ýylyň 16-njy awgustynda bir kürt duýdansyzlykda onuň zzyndan

naýza urup öldürýär. Ol barada Muhammet an-Nesewi: «Ol garaýagyz, ortadan uzyn boýly ýigitdi, zybany türkmeni, emma pars diline-de suwary. Onuň batyrlygy, edermenligi barada aýdyp tükedip bolmaýar, ýöne ýokardaky beýan eden söweşlerimiz hem onuň niçiksi gerçekdiginden habar berýändir. Ol arslanlaryň arslanydy, gaýduwsyz, garadangaýtmaz edermen ýigitleriň içinde iň bir gaýduwsyzydy. Danady, gaharlanmaýardy, käýinmek-sögünmek oňa ýatdy. Ol örän salykatlydy, hiç haçan gülmeýärdi. Ol diýseň adalatlydy, adalaty söýýärdi, emma onuň zamanasy bulagaýlyklaryň, uruş-gowgaň örän zamany bolansoň, onuň häsiýetine täsirini ýetirdi. Ol raýatlarynyň durmuşyny ýeňilleşdirmegiň aladasy bilen ýaşaýardy, ýöne döwletiň, agyr sultanlygyň synýan pursady bolanyndan soň, güýje daýanyp, zorluk etmäge-de mejbur bolupdy» diýip ýazýar.

1. Muhammet şanyň Çingiz han bilen ilkinji gatnaşyklary nämeden başlanýar we nähili ýalňyşlyklar goýberýär?
2. Gürgençli türkmenleriň Çingiz hanyň goşunyna garşy gahrymançylyk görkezileri barada gürrüň beriň.
3. Nusayda ýaşaýan türkmenleriň mongollara garşy gahrymançylykly göreşi nähili tamamlanýar?
4. Mary nähili eýelenýär?
5. Penjşir jülgesinde Jeleddiniň goşuny bilen mongollaryň arasynda bolan söweş kimiň ýeňşi bilen gutarýar?
6. Jeleddiniň ömrüniň soňky ýyllary barada aýdyp beriň.

§16. Ýazyr türkmenleriniň döwleti

Ýazyr türkmenleriniň döwletiniň dörän döwri, çägi, gurluşy, döwleti esaslandyran hökümdarlar barada takyk we baý maglumatlar tapmak kyn. Şonuň üçin hem ýazyr türkmenleri barada taryhy çeşmelerde dürli maglumatlar berilýär. Ýewropa alymlary ýazyr adynyň massagetler taýpa birleşigine degişlidigini aýdýarlar. Alymlaryň käbirleri bolsa ýazyrlaryň alanlar, peçenegler bilen kowumdaş bolandyklaryny belleýärler. Köp taryhy çeşmelerde bolsa bu

döwleti döredenler «Ýazyr taýpa birleşigidir» diýlip aýdylýar.

Ýazyr han we ýazyrlar barada Mahmyt Kaşgarly, Reşideddin öz işlerinde beýan edýärler. Abulgazy özüniň «Türkmenleriň nesil daragty» atly işinde Ýazyryň Oguz hanyň Aýhan diýen oglunyň uly ogludygyny nygtamak bilen, türkmenleriň şejere tertipnamasynda 10-njy orunda goýupdyr. Mahmyt Kaşgarly ýazyrlaryň köpsanlydygyny belläp, olara aýratyn bir halk hökmünde garamak boljakdygyny nygtapdyr.

Muhammet ibn Najyp Bekran bolsa özüniň «Jahanna-ma» atly işinde ýazyrlaryň bir böleginiň önden Balkan dağynda we şonuň töwereginde ýaşandygyny nygtamak bilen, şolara Müňgyşlakdan, Horasandan türkmen taýpasynyň birleşendigi barada maglumat berýär. Şondan soň olaryň sany köpeligüýçlenýär. Şol ýerden bolsa olar Şähristanyň we Farawanyň töweregine göçýärler. Soňra bolsa Täk galasynda ornaşýarlar. Abulgazyynyň nygtamagyna görä,

Dehistanda gurlan
minaralar (XI – XIII a.)

ýazyrlardan bir hökümdar göteriljek bolsa, esasy ýazyr taýpasyndan başga-da, birnäçe az sanly uruglar şol dabara gatnaşypdyrlar. Şolara kähallatlarda 6-7, käwagtlar bolsa 3-4 urug gatnaşypdyr.

XI asyryň ikinji ýarymynda we Soltan Sanjaryň döwründe ýazyrlar Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň garamagynda bolupdyr.

Soltan Sanjaryň ömrüniň soňky ýyllarynda, Seljukly türkmenleriň döwletiniň pese gaçan döwründe, Horezmşah II Arslan öz täsirini Günorta Türkmenistana, Dehistana, Gürgene ýetirip

başlaýar. Ol goşun jemläp, 1160-njy ýylda Balkan daglarynyň töweregindäki ýaşayan ýazyrlaryň üstüne çozýar.

Faruk Sümer özüniň «Oguzlar – türkmenler» atly işinde: «Nusaý sebitlerinde ýazyr taýpasy oturýardy. 1160-njy ýylda olaryň başynda Ýagmyr han durýardy. Ýazyrlar gürrüni edilýän Oguz jemagatyna degişli bolman, şol ýere Balkan ýoly bilen Müňgýşlakdan gelipdiler. Şol ýylda Horezmşah II Arslanyň goşunynyň bir bölegi ýazyrlaryň üstüne dökülip, talaňa salyp gidipdi» diýýär.

Ýazyrlar XII-XIII asyrlarda belli bir ýeri mekan tutunyp, düýpli ornaşýarlar. Olara köplük, uly halk hökmünde garalypdyr. Olar şol wagtlar Balkan daglaryndan gündogara tarap süýşüp, Parawy, Täk galany eýeleýärler.

Täk galasynyň ýerleşýän ýeri Ahal welaýatynyň Baharly etrap merkezinden 20 kilometr demirgazyk-günbatardaky gumuň içinde ýerleşýän Şähryslamyň harabalygydygy aýan edildi. Atlandyrylan şäheriň tutýan ýeri 30 gektar bolup, ol şol döwrüň orta şäherleriniň biri bolupdyr. Şähryslam galasynda gazuw-agtaryş işlerini geçiren türkmen alymlary şol ýerde ekerançylygyň ösendigi, küýzeden ýasalan suw turbalarynyň çekilendigi barada maglumat berýärler.

Ýazyrlar Durun töwereklerinde-de ýaşap, ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Olaryň hany Hindi han on bir ýyllap hanlyk sürükdir. Hindi han ýogalandan soň, Türkan hatyn özüniň ýazyrlardandygyny nygtap, olaryň ýurduny Horezmşahlar döwletine birikdirýär.

Ýazyrlaryň döwleti Çingiz hanyň goşunynyň Türkmenistany basyp almagy bilen synýar.

Ýazyrlar diňe çarwaçylyk, ekerançylyk bilen meşgul bolman, Balkan töwereklerinde ýaşan döwürlerinde ýerden nebit gazyp alypdyrlar. Taryhçylaryň bellemegine görä, gazylp alynýan nebitiň üç dürli, ýagny gögümtil, agymtyl, garamtyl görnüşleri bolupdyr. Balkan sebitindäki gazylp alynýan nebit garamtyl bolup, ony dürli ýerlere äkidipdirler. Ýazyrlar şol zamanda özleriniň beýleki taýpadaş ildeşleri bilen bilelikde nebiti arassalamagy hem başarypdyrlar.

1. Ýazyr taýpa birleşigi barada gürrüň beriň.
2. 1160-njy ýylda Ýazyr türkmenleriniň döwletiniň üstüne kim ýöriş geçirýär?
3. Täk galasynyň ýerleşýän ýeri barada nähili pikirler bolupdyr?
4. Ýazyrlar çarwaçylykdan, ekerançylykdan başga nähili işler bilen meşgullanypdyrlar?

§17. X – XII asyrlarda Türkmenistanda medeniýet

Bu döwürde türkmenleriň guran döwletleriniň çäkleri has giňäpdir. Olar dürli ýurtlaryň halklary bilen gatnaşykda bolupdyrlar. Şäherler, galalar bina edilipdir. Şäherlerde binagärçilik ösüp, halkyň hal-ýagdaýy gowulaşyp başlapdyr. Senetçiligiň, hünärmentçiligiň, döwletara, halkara gatnaşyklarynyň ösmegi netijesinde, söwda-da pajarlap ösüpdir.

Türkmen topragynda yslam dininiň kabul edilmegi bilen metjit-medreseleriň, gümmezli jaýlaryň, kerwensaraýlaryň gurluşygy ösýär. Olaryň töwereklerinde dürli ýaşayyş

Mänebaba kümmeti (XI a.)

jaýlary gurulýar. Şäherara kerwensaraýlar hem bina edilýär. Olardan Horezm bilen Mary aralygyndaky uly Kışman (Hurmuzafara) kerwensaraýy IX – X asyrlara degişli. Horezmden Amula gidilýän ýoldaky Tahyryýa galasyndaky Daýahatyn kerwensaraýy XII asyryň başlaryna degişli. Gurlan binalaryň içinde we daşynda arhitektura nagyşlarynyň içine kufi arap hatlary ýazylypdyr. Ol binalara mysal edip, XI – XII asyrlarda bina edilen Talhantanbaba, Maşatata (Dehistan)

metjitleri, Mänebaba (Abuseýit Abulhaýyr), Sarahsbaba, Astanababa guburhanalaryny görkezmek bolar. Atlandyrylan ýadygärlikleri ýerli ussalar gurupdyrlar. Olaryň guran binalarynyň şöhraty ýurduň daşynda-da belli bolupdyr. Aýratyn hem, Sarahs ussat binagärleriň merkezine öwürülipdir. Ol ýerde binagärleriň özboluşly arhitektura mekdebi döräpdir.

Orta asyr Gündogarynyň iň beýik ýadygärlikleriniň biri, Orta Aziýada görnükli syýasy işgär we harby serdar, Seljukly türkmenleriň döwletiniň iň soňky hökümdary Soltan Sanjaryň kümmetidir. Ony Soltan Sanjar XII asyryň kyrkynjy ýyllarynda gurdurýar. Ol bina häzir hem Mary-Baýramaly ýolunda örän uzaklardan, hamana, özüne çagyryan ýaly bolup görünýär. Ýakudyň (XIII asyr) bellemegine görä, onuň mawy gümmezi 30 kilometr uzaklykdan görnüpdir. Binada ony guran sarahsly beýik arhitektör Muhammet ibn Atszyzyň ady saklanyp galypdyr.

Astanababa kümmeti (XII a.)

XI–XII asyrlar ýurdumyzda binagärçiligiň ýokary de-
ginde ösen döwri hasaplanylýar. Şäher gurluşygynda us-
salar ýörite nagyşlanan bişen kerpiçleri ulanydyrlar.
Binalaryň daşky diwarlary we gümmezleri mawy syrçalar bi-
len nagyşlanypdyr. Amul, Abiwerd, Dehistan, Nusaý, Mary,
Sarahs, Täk, Kufen, Ýazyr, Gürgeňç, Mizdahkan, Yzmykşir
kimin şäherler ösükdir, owadanlaşypdyr, abadanlaşypdyr.
Mary şäheriniň töwerekleri bilen tutýan meýdany 60 ine-
dördül kilometre ýetipdir. Şähergalanyň içinde 250 müň
adam ýaşapdyr.

Magtymguly etrabynyň Könekesir obasynyň go-
laýyndaky gözəl dagda bina edilen owadan kümmeti XII
asyrda ýaşap geçen sopy şahyrlaryň iň meşhurlaryndan
biri Ferideddin Muhammediňkidir. Onuň edebi lakamy At-
tardyr. Ildeşlerimiz bu beýik şahyra Şeýh Attar weli hem
diýýärler.

X – XII asyrlarda Türkmenistanda senetçilik hem
ösyär. Şäherler zergärçiligiň, metal işläp bejermegiň,
keramikanyň ösen ýerine öwrülýär. Maryda küzzegärleriň,
harazçylaryň mähelleleri bolupdyr. XII asyryň meşhur us-
sat küzzegärlerinden Muhammet - Aly Inoýýaton we Abube-
kir öz mekdeplerini döredipdirler. Olaryň ussahanalarynda
gap-çanaklar ýasalypdyr. Olar görnüşleri, nagyşlary boýun-
ça dürli-dürli bolupdyr. Küzzeleriň ýüzünde geometri-
ki torlaryň, ösümlikleriň, dini ýazgylaryň, haýwanlaryň,
guşlaryň şekilleri, aw awlanyş görnüşleri we başgalar su-
ratlandyrylypdyr. Şol döwürde

Şeýh Attaryň kümmeti

Şol döwürde aýna öndürmek önümçiligi giň
gerim alypdyr. Dürli reňkdäki aý-
nalardan dürli ululykdaky çüýşe-
leri, monjuklary we başgalary ýa-
sapdyrlar. Maryda dürli gurallary
we uruş ýaraglaryny ýasaýan agaç
we demirçi ussalaryň mähelleleri
bolupdyr. Senetçileriň arasynda iň
baýlary hasaplanýan zergärleriň
mähelleleri Türkmenistanyň ähli

şäherlerinde bolupdyr. Dehistanda geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde, ýüzüne Firdöwsiniň «Şanamasyndan» setirlenip ýazylan gaplar tapyldy. Şol ýerde öndürilen altyn çayylan keramikanyň üýtgeşik görnüşi ýüze çykaryldy. Türkmenistanyň şäherlerinde öndürilen keramiki önümleriň ýasalyş usuly Hytaýyň, Wolga bulgarlarynyň küýze ýasalyş usulyna-da öz täsirini ýetiripdir.

Türkmenlerde haly sungaty güýçli ösüpdir. Olaryň Horasanda öndüren halylary «Seljukly halysy» ady bilen daşary ýurtlarda meşhur bolupdyr.

Türkmenlerde saz sungaty hem ösüpdir. X asyrdaky ýaşap geçen Ahmet as-Sarahsy saz sungatyny iňgin öwrenipdir. Özi hem sazanda eken. Horezmşah Muhammediň köşgünde Mahmyt atly zehinli sazanda bolupdyr. Baş kirişli saz guralynda saz çalmakda oňa taý gelen bolmandyr. Mongollaryň wagşyçylykly çozuşlary döwründe ol Türkiýä gidip, Möwlanajelaleddin Rumynyň howandarlygyndan peýdalanypdyr.

Türkmenleriň beýik döwletler guran döwürlerinde ylym-bilim ösýär. Şol döwrüň ýazuwynda, esasan, arap haty has ýörgünli ulanylypdyr. Ol hat ýazuwy mongollar Türkmenistany basyp alýança dowam edýär.

Gündogaryň beýik alymlary Maryda, Gürgençde ýaşap, özleriniň ylymlaryny artdyryp, dünýäde meşhurlyk gazanypdyrlar. Ildeşlerimiz Faraby, Horezmi, Biruny, Ibn-Sina, Hoja Ahmet Ýasawy, Omar Haýýam dünýä ylmyna öz goşantlaryny goşan beýik alymlar, şahsyýetlerdir.

X asyryň ahylarynda Horezmşah Mamun ibn Muhammet Horezmde güýçli döwlet döredýär. Onuň mirasdarlary şol döwrüň ady belli alymlaryny Gürgenje ýygnaý, «Mamun akademiýasyny», ýagny ösen ylym ojagyny döredipdirler. Şol akademiýada tebigat hadysalaryny iňgin derňeýji, lukman, akyldar Abu Aly ibn Sina, Abu Sahl Masihi, alym Abul Hasan Hammar, şahyr Abu Mansur al Salyby, matematik we astronom Abu Reýhan ibn Ahmet al Biruny (973 – 1048) ýaly beýik şahsyýetler ösüp ýetişipdirler. Gaznaly türkmenleriň soltany Mahmyt Gaznaly Hindistana eden

ýorişlerinde Birunyny öz ýany bilen äkidipdir. Ol şol ýerde astronomiýa ylmyňa, matematika, algebra, geometriýa bagyşlap ençeme kitaplar ýazypdyr. Birunynyň ýazan eserleriniň sany 150-den-de geçýär.

Gaznaly türkmenleriň döwletiniň soltany Mahmyt öz döwletiniň araçäklerini giňeltmek we berkitmek üçin bütin ömrüni ýorişler bilen geçiren hem bolsa, ýerli medeniýeti ösdürmäge-de uly ähmiýet berýär. Ol Gazna şäherini öz döwrüniň in bir gözəl merkezleriniň birine öwürýär. Dini baýramlary örän dabaraly ýagdaýda, serişde gaýgyрман, üýtgeşik bolelinlikde geçiripdir. Şol dabaralarda şahyrlardyr sazandalar-da täsirli çykyşlar bilen öz ussatlyklaryny görkezipdirler.

Soltan Mahmyt 1017-nji ýylda Horezmi eýeländen soň, ähli alymlary Gazna göçürmekligi buýurýar. Şolaryň arasynda beýik ensiklopediýaçy meşhur alym Abu Reýhan al Biruny hem bar eken. Ol 978-nji ýylda Horezmiň merkezi şäheri Kätde doglup, 1051-nji ýylda Gaznada ýogalýar. Birunynyň soltan Mahmydyň hökümdarlygy döwründe ýazan uly göwrümlü işleriniň arasynda «Hindistan» atly işi bellärliklidir. Ol beýik ensiklopedist, astronom, matematik, minerolog, geografiýaçy, etnograf, taryhçy, filolog alymdyr.

Köşk şahyrlaryndan Abul Kasym Hasan ibn Ahmet Unsury, Abul Hasan Aly ibn Julug Farruhy, Abu Najmi ibn Kaus ibn Menuçehri dagynyň atlary bellärliklidir.

Soltan Mahmydyň köşgünde işlän Abul Kasym Firdöwsi özüniň köp ýyllaryň dowamynda döreden ajaýyp «Şanama» eserini 1010-njy ýylda ýazyp gutarýar. Ol eser soňra dünýä medeniýetiniň genji-hazynasyna öwrülýär.

Hindistan beýik taryhy ýadygärlikleriň mekany hasaplanýlar. Soltan Mahmydyň Hindistany eýelemegi bilen Budda nagyşly aramgähler, ýadygärlikler bilen bir hatarda yslam medeniýetini görkezýän şäherler, binalar, metjit-medreseler gurlup başlanýar. Olardan soltan Mahmydyň küm-meti we onuň gapysyna çekilen üýtgeşik gazma nagyşlar, merhumyň başujundaky daşa sünnälenip ýazylan arap haty özboluşly gymmatly ýadygärlikdir.

Al Birunynyň döwürdeşi görnükli alym Abu Aly Ibn Sina (980–1037) Buharanyň Afşana obasynda dogulýar. Ol 10 ýaşynda Kurany Kerimi ýatdan bilýär. 16 ýaşynda meşhur tebip hökmünde tanalmak bilen, bütin ömrüni adamzada hyzmat etmek bilen geçirýär. Alym 450-ä golaý iş ýazypdyr, şolardan häzirki güne gelip ýeten kitaplarynyň sany 240-dan gowrakdyr.

Al Biruny bilen Ibn Sinanyň tanyşlygy, takmynan, 1000-nji ýyl töwereginde bolupdyr. Olaryň arasynda hat üsti bilen her dürli ylmy jedelleşikler hem çözülipdir. Olar beýleki meşhur alymlar bilen bilelikde Gürgençde şa köşgünde on ýyllap işläpdirler.

XI asyryň beýik filosofy, alymy, şahyry Gyýaseddin Abul Fath Omar ibn Ibrahym al Haýýam (1048-1131¹) al Birunynyň, Ibn Sinanyň ylmy garaýyşlaryny dowam etdiripdir. Ol ençeme ýyllap Maryda ýaşaýar. Onuň ýolbaşçylygyndaky ylmy topar 1079-njy ýylda täze «Jelaly» sene-nama kalendaryny döredýär. Omar Haýýam meşhur şahyr bolmak bilen, matematikadan, fizikadan, astronomiýa ylmyndan köp işler ýazypdyr.

Horezmiň Çagmin diýen ýerinde dünýä inen Mahmyt Çagmini «Astronomiýa boýunça saýlama» atly kitabyny ýazypdyr.

Beýik türkmen danasy Abusagy Abulhaýyr ýiti zehini bilen ruhy baştutan hökmünde tanalan meşhur şahsyýetdir. Ol sopusylyk taglymatynyň ösmegine uly täsirini ýetirýär. Yslam äleminde ýedi weliniň biri, akyldar, sopusylyk ylmynda yz galdyran söz ussady, beýik şahyrdy.

Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynyň Zamahşar şäherinde doglan Abul Kasym Ahmet az-Zamahşary (1075 – 1144) ömrüni ylma bagyşlapdyr.

Beýik alym 65-den hem köp ylmy kitap ýazypdyr. Şondan 30 kitaby dürli ýerlerde we dürli dillerde neşir edilipdir.

¹ Omar Haýýamyň dünýäden öten senesi barada taryhy çeşmelerde, alymlaryň işlerinde 1122, 1123 görnüşleri-de bar.

Beýik türkmen alymy Mahmyt Kaşgarly XI asyrdaky ýaşapdyr. Ol XI asyryň 20-30-njy ýyllarynda Kaşgar şäherinde dogulýar. Onuň işleriniň iň gymmatlysy «Diwane lugat-at-türk» («Türki sözleriň diwany») atly sözlügidir. Sözlük arap dilinde ýazylyan hem bolsa, ondaky getirilýän mysallar türkmen dilindedir.

Beýik türkmen alymy Hoja Ahmet Ýasawy, takmynan, 1103-nji ýylda Türküstanyň Saýram obasynda dogulýar. Ol Buharada ylym alýar. Sopusylykda öz ýoluny goýup giden pir dünýä belli hikmetlerini ajaýyp şygrylary bilen beýan edipdir.

Türkmeniň beýik ogy, alym 1048–1140-njy ýylda Maryda ylym alyp, sopusylyk taglymatynyň nagyşbendi ýoluny ösdürýär. Ol Maryda jaýlanypdyr.

Horezm topragynda dünýä inen Nejmeddin al-Kubra (1145–1221) sopusylyk taglymatyny ýöreden meşhur sopolaryň biridir. Ol bilim almak üçin Müsüre gidýär, soňra bolsa okuwyny Eýranda dowam etdirýär. Okuwyny tamamlandan soň, Gürgençde öz mekdebini açýar. Nejmeddin al-Kubra «Kubrawiýe» derwüşler jemgyýetini döredýär. Ol jemgyýet sopusylygyň esasyalaryndan hasaplanýar. Nejmeddin Kubra «On esas», «Ýaşayşyň çeşmesi», «Owadanlygyň ýakymly ysy we beýikligiň başlangyjy», «Ýol eseri» ýaly birnäçe eserleri ýazypdyr. Ol ajaýyp rubagylary döredipdir. Muhammet Gaýmaz Türkmen XIII asyrdaky Siriýada ýaşap geçýär. Ol tebipçilige bagyşlap, «Pygamber tebipçiligi» atly işini ýazýar. Beýik alym-lukmanyň şahyrçylykdan hem başy çykypdyr. Kanunçy, filolog we şahyr Abul-Kasym Ysmaýyl al-Baýhaky hemişelik ýaşamak üçin X asyryň ahyrynda Mara gelýär.

Samanylar maşgalasyna degişli taryhçylaryň we filologlaryň mekdebi Marydan uzaklarda-da belli bolupdyr. Bu mekdebi Abu Sad Abul-Muzaffar as-Samany esaslanyrdyrdy. Onuň ýanyna Ferganadan Ahmat ibn Muhammad ibn al-Kasym al-Ahsykaty gelýär. Ol okuwyny gutarandan soň, Maryda galyp, şol döwrüň ylym äleminde täsirli yz galdyryýar. Samanylar maşgalasynyň Maryda iki sany

kitaphanasy bolup, daşary ýurtdan gelen alymlara hem ol kitaplardan peýdalanmaga mümkinçilik döredilipdir. Bu maşgalanyň görnükli wekilleriniň biri Abu Sad Abdurkerim as-Samany 1113-nji ýylda dogulýar, dünýäden öten ýyly belli däl. Onuň «Genealogiýa kitaby» medeniýetiň we geografiýanyň taryhyna degişlidir. Maryly Baha-ad-din Abu Muhammet Abdaljabbar al-Haraky (doglan ýyly belli däl, 1138-nji ýylda ýogalan) astronomiýa, matematika, geografiýa ylymlaryna degişli köp işler bitiripdir. Ol astronomiýadan üç we matematikadan bir uly iş galdyrypdyr.

Mongollaryň wagşyçylykly basybalýşlarynyň ön ýanlarynda Maryda 10 sany uly kitaphana bolupdyr. Iň soňky Sasany patyşasy Ýezdigerd III (632–651 ý.) özi bilen Mara bir mün pehlewî golýazmasyny getirýär. Ýakut: «Men Ýer ýüzünde sany we ägirtligi taýdan beýle zady görmedim» diýip ýazýar.

Marynyň we Gürgenjiň ylymlar köşklerinde ýerli alymlar bilen bilelikde dünýäniň çar tarapyndan gelen görnükli alymlar iş alyp barypdyrlar. Şolardan Ýakut «Ýurtlar sözlügi», «Edebiýatlar sözlügi» ýaly ensiklopedik eserleri döredipdir.

Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynda wezir bolup işläň Nyzamylmülk döwletiň durmuş-syýasy, harby gurluşy we onuň hökümdarlarynyň ýurdy dolandyrmaklarynda alyp barmaly işlerine bagyşlap, «Syýasatnama» atly kitabyňy ýazýar.

Gürgençde Horezmşah Tekeşiň köşgünde işläň alym Fahreddin Razy 1179-njy ýylda «Ylymlar ýygındysy» atly ylymlaryň 57 pudagyny öz içine alan ensiklopedik eser ýazyypdyr. Geografiýaçy Muhammet Najyp ibn Bekran bolsa dünýäniň kartasyna düşündiriş ýazyypdyr.

X–XII asyrlarda çeper edebiýat ösüp, uly ähmiýete eýe bolýar. X asyrdan başlap geçen maryly Masudy Merwezi halk döredijiligi esasynda «Şanama» atly kitabyňy ýazýar. Meşhur şahyr Firdöwsi (934–1027) özüniň «Şanama» poemasyňy ýazýar. Şahyr we alym Omar Haýýamyň eserleri çuňňur pelsepe mazmunly bolupdyr. Ol 1074–1075-nji ýyllarda Maryda obserwatoriýada işläpdir.

Seljuklylar döwründe çeper eser diýseň ösüpdür. Seljukly soltanlary, han-begleri, şazadalary ajaýyp şygrylar ýazydyrlar.

Diňe seljuklylar döwründe häzirki Türkmenistanyň çäginde 50-den gowrak şahyr ýaşap geçipdir.

Asly Nusawyly şahyr Muezzi ýigitlik döwründe Maragelip, bütin ömrüni şol ýerde geçirýär. Bu beýik şahyr 80 ýaşap, 1125–1127-nji ýyllarda ýogalýar. Ol özüniň edebi döredijiligini kasyda, gazal, kytga, musammat we rubagy ýazmaga bagyşlapdyr. Muezziniň edebi mirasy 19 müň beýde ýetipdir.

Seljuklylar köşgünde hyzmat eden beýik şahyr Enweri şahyrçylygyndan başga-da astronomiýadan, matematikadan, logikadan, fizikadan, filosofiýadan, edebiyatdan ylmy nukdaýnazardan ökde başarnyklylygy ony beýleki şahyrlardan her bir babatda has tapawutlandyrypdyr.

Ömrüniň köp bölegini türkmen topragynda ýaşap geçen Şeýh Attaryň doglan wagtyňyň senesi anyk däl. Beýik şahyr ýüz ýyldan-da köpräk ýaşap, Könekesir obasynda aradan çykypdyr. Attar Hindistana, Mekgä, Damaska, Türküstana we başga-da ençeme ýurtlara syýahat edýär. Şol bir wagtyň özünde-de ajaýyp eserleri döredýär. Onuň ýazan eserleriniň hemmesi bize gelip ýetmändir. Şeýh «Jehahyrnama», «Muharnama», «Musybetnama», «Hysrownama», «Pentnama», «Ylahynama», «Esrarnama» ýaly eserleri döredýär. Attar ajaýyp kasydalar we gazallar diwanyny, «Mantyk at taýr», «Tezkiretul öwlüýä» kitaplaryny hem ýazýar.

Ol özüne:

«Hakykat çyn aşyklar,
Girgil ýolga merdana;
Rehnemadyr bu ýolda,
Şeýh Attar diwana» – diýipdir.

Horezmşalar döwletiniň hökümdarlygynyň hökmürowanlyk eden döwürlerinde zehinli şahyrlaryň ençemesi çeper döredijilik bilen meşgullanypdyrlar. Olardan şahyr Reşideddin Watwat Horezmşa II Arslanyň köşgünde kä-

tip bolup, ajaýyp rubagydyr şygrylary, hadyslary döredipdir. Meşhur şahyr Adyp Sabyr Soltan Sanjaryň köşgünde işläpdir.

Beýik döwletleriň dörän döwründe türkmen medeniýeti, ylmy, edebiyaty ýokary derejede ösüpdür we başga ýurtlara, milletlere, halklara öz täsirini ýetiripdir.

1. X – XII asyrlarda nähili binalar, ýadygärlikler gurulýar?
2. X – XII asyrlarda ýurdumyzda senetçiligiň ýagdaýy nähili bolupdyr?
3. Türkmenistanyň haýsy welaýatynda ylmy akademiýa bolupdyr we olarda kimler işläpdirler?
4. Mänebabanyň şahsyýetini häsiýetlendirin.
5. Soltan Mahmyt Gaznalynyň döwründäki meşhur alymlar, şahyrlar barada gürrüň beriň.
6. Zamaňşary nirelerde bolupdyr we haýsy halkyň dilinde olar barada eserler ýazypdyr?
7. Nejmeddin Kubra nirede ýaşapdyr we nähili mekdebi esaslandyrypdyr?
8. Mara getirilen golýazmalar barada Ýakutda nähili garaýyşlar bolupdyr?

II BÖLÜM

I BAP. TÜRKMENLERİN DÜNYÄ ÝAÝRAMAGY WE OLARYŇ DÖREDEN DÖWLETLERI

§18. Eýranda – Kermanda seljukly türkmenleriň döwleti

Seljukly türkmenleriň hökümdarlyk eden ýerleriniň biri-de Kermandır. Kerman welaýaty Eýranyň günortasynda ýerleşip, ol welaýatyň merkezi şäheridir. Ol Eýranyň uly çöllüginin günorta-günbatarynda ýerleşip, gündogarynda sähralyk we daglar bilen bölünip, Pakistan bilen serhetleşýär. Eýranyň çäklerinde gündogarda Seýistan, Bulujystan, demirgazykda Horasan, demirgazyk-günbatarda Yspyhan we günbatarda Pars, Oman aýlaglary bilen serhetleşýär. Dag ulgamy welaýatyň demirgazyk gündogaryndan günorta-gündogaryna uzalyp gidýär.

Daňdanakan söweşinden soňra seljuklylaryň Maryda geçiren gurultaýynyň netijesinde, Eýranyň Kerman, Tabes welaýatlary hem-de Daglyk etraplar töwerekleri bilen Gara Arslan Gurt bege berilýär. Gurt Dawut Çagry begiň uly ogludyr.

Gurda birbada Kermany eýelemek başartmaýar. Şol wagtlar Büweýhiler döwletiniň Kermandaky häkimi Abu Kalijar Merzuban (1024–1048) Kermany öz tabynlygynda saklamagy başarýar.

1043-nji ýylda Togrul beg Reý şäherini eýelände goşunyň bir bölegini Kermana iberýär. Iberilen goşun Kermanda büweýhi hökümdarynyň goşunyndan ýeňilýär.

Gurt 1048-nji ýylda Demirgazyk Kermanyň Särdsir etrabyny özüne tabyn edýär.

Gurduň Särdsirde häkimlik eden döwründe Kermanyň

Gärmsir etrabyna «kufs» atly dagly kowumynyň wekilleri eýelik edýärdiler. Olar kerwenleri, haja gidýänleri, täjirleri we mahal-mahal öz ilatyny-da talaýardy. Gurt olaryň daglarda ýerleşen ýerlerini öwrenip, ähli serdarlarynyň bir obada toýda duýdansyz oturan wagtlary üstlerini basýar. Şeýlelikde, Gurt 1050-nji ýylyň ahrynda – 1051-nji ýylyň başynda tutuş Kermany eýeläp, oňa hökümdar bolýar.

Arabystan ýarym adasynyň gündogaryndaky Oman hem büweýhileriň elindedi. Gurt Omany eýelemekçi bolýar. Omana deňziň üsti bilen gämili baryp bolýardy. Şonuň üçin hem ol Hurmuzyň häkimi Berd Isa Jaşuşa gämi taýýarladýar we şonuň komegi arkaly Omany eýeleýär. Seljukly türkmenleriň taryhynda ilkinji gezek deňiz saparyny amala aşyran Gurt bolupdyr. Ol 1062-nji ýylda häzirki Eýranda ýerleşýän Pars welaýatynyň şol wagtky merkezi Şirazy Fazlüyäniň elinden alyp, bu ýerde öz hökümdarlygyny berkarar edýär.

Gurt 1059-njy ýylda doganlary Alp Arslan we Ýakut bilen birlikde Ybraýym Ýynalyň gozgalaňyny basyp ýatyrmaga gatnaşýar.

Gurt Kermandaky seljukly türkmenleriň döwletiniň özbaşdaklygyny gazanmak üçin, Togrul begiň ölüminden soň 1067–1069-njy ýyllarda iki gezek Alp Arslana garşy gozgalaň turuzýar. Alp Arslan Kermana ýöriş edip, gozgalaňy basyp ýatyryýar. Agasy Gurduň günäsini geçýär.

Alp Arslan pajygaly ýagdaýda ýogalanda Kermany, Parsy Gurda berýändigini wesýet edýär. Oňa Şirazda oturyp, Mälikşanyň gözegçiliginde bolmagyny sargaýar.

Gurt Mälikşanyň Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň beýik soltany bolmagyny islemändir. Ony ýaş we tejribesiz hasaplapdyr.

Şol sebäpli hem 1073-nji ýylyň aprelinde iki goşun Hemedanyň Kerek diýen ýerinde çaknyşýar. Şonda Gurt ýeňilýär we öldürilýär.

Taryhçylar Gurduň döwleti dolandyrmakda adalatyly, jomart, başarjaň hökümdar bolandygyny, onuň halkyň

söýgüsini gazanandygyny belläpdirlir. Ol döwletiň çäklerinde kerwensaraýlar, hammamlar gurdurypdyr. Ýurtda asudalyk höküm sürüp, ilat abadan, bolçulykda ýaşapdyr. Onuň esasy ýalňyşy öz üstünden Alp Arslanyň we soňra bolsa Mälikşanyň hökümdarlyklaryny kabul edip bilmezligidir.

Gurduň ölüminden soň onuň ornuna ogly Kermaňşa tagta geçýär. Ol bir ýyldan soň aradan çykýar.

Kermaňşa ýogalandan soň, 1074 – 1085-nji ýyllarda Kermandaky seljukly türkmenleriň döwletiniň tagtyna Soltanşa çykarylýar. Mälikşa Kermana ýoriş edende, Soltanşany öz ýerinde goýup, onuň tabyn boljakdygy barada kasam etdirýär we gyzlarynyň birini oňa durmuşa çykarýar.

1085-nji ýylda Soltanşa keselläp ýogalansoň, onuň dogany Turanşa (1085 – 1097) ýurdy dolandyrýar. Ol adyl we dogruçyl adam bolupdyr. Turanşa ýogalandan soň, onuň nebereleriniň arasynda tagt üstünde agzalalyk başlanýar. Netijede, Horasanda gozgalaň turzan oguzlar 1181-nji ýylda Kermany talaýarlar. Soňra bolsa oguzlardan Dinar beg 1187-nji ýylda Berdesiri eýeläp, seljukly türkmenleriň Kermandaky döwletini syndyrýar.

Seljukly türkmenleriň Kermanda türkmen döwletini gurmaklary ýerli ilatyň peýdasyna bolýar. Ykdysadyýet ösýär. Ýurduň paýtagty Berdesir şäheri özüniň kiçiligine garamazdan, baý şähre öwrülýär. Jiruft şäheri döwletiň ikinji paýtagty hasaplanypdyr. Ol köp ýurtlara deňiz üsti bilen täjirleriň haryt äkidýän merkezi hasaplanypdyr.

Bem şäheri baglygyň köp ýeri bolupdyr. Ol ýerde pagta ekipdirler. Bemiň gündogarynda ýerleşýän Nermasirde ýüpek, ýüpek önümleri, dürli miweler köp bolupdyr. Habys etrabynda ýetişdirilen hurmalar dürli ýurtlara äkidilipdir.

Umuman, türkmenler Kermanda döwlet guranlaryndan soň, ýurduň ykdysady ýagdaýy gowulaşýar. Ýurduň içindäki şäherler gülläp, medeniýet ösüpdir. Metjit-medreseler, köşkler, keselhanalar, hammamlar, kerwensaraýlar gurdulupdyr.

1. Kerman nirede ýerleşýär we nireler bilen serhetleşýär?
2. Gurt kim bolupdyr we nirede haýsy at bilen döwlet gurupdyr?
3. Gurt näçe gezek Alp Arslana we Mälikşa garşy gozgalan turuzýar?
4. Gurduň ölüminden soňky ýagdaýlar nähili bolupdyr?
5. Kemandaky seljukly türkmenleriň döwleti näçenji ýylda we kim tarapyndan syndyrylypdyr?

§19. Şamdaky seljukly türkmenleriň döwleti

Malazgirt söweşinde gazanylan ýeňişden soň, soltan Alp Arslan Anadolyny, Şamy türkmenleriň görnükli serdarlaryna berýär. Şam heniz eýelenilmedik ölkelerden biridi.

Gaýduwsyz türkmen ýigidi Atsyz ibn Uwak 1069-1071-nji ýyllarda Gurly beg bilen Palestina gelýär. Şol ýerde Gurly beg öz begligini esaslandyrýar. 1071-nji ýylda Gurly beg ölýär. Ol ölerden soň Atsyz ibn Uwak begligiň başyna geçýär. Öňi bilen begligiň merkezi bolan Remleni täzedan gaýtaryp almak üçin herekete geçýär. Remle eýelenenden soň, ol Kudusi (Iýerusalimi) eýelemegiň ugruna çykýar. Şäheriň häkimi bir türkmen asylyly adamdy. Şonuň üçin hem Atsyz beg oňa şäheri uruşsyz galdyrmagy teklip edýär. Ol Atsyz begiň teklibini kabul edýär. Atsyz şäher ilatyna azar bermeýär. Ilaty her hili talaňçylykdan gorap saklaýar we munuň üçin şäher ilatynyň söýgüsini gazanýar.

Atsyz beg 1076-njy ýylda çenli ençeme gezek Siriýanyň paýtagtyny eýelemek üçin Damaska ýöriş geçirýär, emma ony eýeläp bilmeýär. Atsyz beg iki tarapda uruş alyp barmaly bolýar. Ol wizantiýalylara-da garşy durýar.

Atsyz beg 1076-njy ýylda Damasky eýeleýär. Ýöne fatymylaryň serdary Badr al Jalyba Damasky Atsyz begiň elinden gaýtaryp almak başardýar. Soltan Mälikşa Atsyz begiň fatymylar bilen söweşde ölendiği barada nädogry habar ýetýär. Şonuň üçin hem Mälikşa dogany Tutuşa Şamy berýär. Şol sebäpden hem 1077-nji ýylda Tutuş fatymylara garşy uruşa başlaýar.

Atsyz begiň diriligini eşiden dessine Mälikşa öňki buýrugyny üýtgedip, Tutuşyň Halaba gitmegi barada buýruk berýär. Tutuş 1079-njy ýylda bir sebäp bilen Atsyz begi öldürýär we onuň ygtyýaryndaky ýerleri özüne birikdirip, Şamdaky seljukly türkmenleriň döwletini esaslandyrýar. Döwletiň merkezi şäheri Damask bolýar. Tutuşyň esaslandyran döwleti Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasyna tabyndy. Tutuş dogany Mälikşa ýogalandan soň özbaşdaklygyny yglan edýär. Tutuş soňra soltanlyk ugrundaky dawa hem goşulýar. Ol 1094-nji ýylda Reýiň golaýynda Mälikşanyň ogly Berkýaryk bilen bolan söweşde ýeňilýär we öldürilýär.

Tutuş ýogalandan soň, Şamda iki hökümdarlyk (mäliklik) emele gelyär. Onuň ogullary Rydwan bilen Dukak tagt üstünde oňuşmaýarlar. Dukak Günorta Şamy eýeläp, Damasky merkezi şäher diýip yglan edýär. Şeýlelikde, Dukagyň eýelän yeri «Şam mälikligi» diýlip atlandyrylypdyr. Rydwan bolsa Halap häkimi Ýagysiýanyň gyzy Çiçek hatyna öýlenip, Halaby merkezi şäher diýip yglan edip, Demirgazyk Şamda Halap mälikligini döredipdir.

Doganlaryň arasyndaky dowamly söweşleriň netijesinde, 1097-nji ýylda Rydwanyň goşuny Dukakdan üstün çykýar. 1104-nji ýylda Dukak ýogalýar. Şol wagtdan başlap, haçparazlaryň güýçli ýörişi yslam älemine howp salýar. Rydwan olara garşy göreşmeli bolýar. Haçparazlar Halaby eýeleýärler.

1111-nji ýylda soltan Muhammet Tapar Demirgazyk Şama gelip, haçparazlara garşy gazawat urşuny yglan edýär. Şol ýylda seljuklylar bilen haçparazlaryň arasynda üç günläp dowam eden söweşden soň, haçparazlar yza çekilýärler. 1113-nji ýylda Rydwan aradan çykýar. Rydwanyň tagtyna Halapda 16 ýaşly Alp Arslan Ahras atly ogly çykarylýar. Onuň atabegi Hadim Lulu 1114-nji ýylda Alp Arslany öldürip, oňa derek Rydwanyň 6 ýaşly ogly Soltanşany tagta çykarýar. Lulunyň bu hereketinden närazy bolan Rydwanyň nökerleri Artyklylaryň emiri Ilgazydan kömek sorayarlar. Ilgazy Halaby öz ygtyýaryna geçirýär. Şeýlelik

bilen, Şamdaky seljukly türkmenleriň döwleti 1117-nji ýyla çenli dowam edýär.

1. Atsyz beg kimlere garşy söweşýär?
2. Atsyz beg näçenji ýylda we kim tarapyndan öldürilýär?
3. Näçenji ýylda we nirede Tutuş Seljukly türkmenleriň döwletini esaslandyrýar?
4. Şamdaky seljukly türkmenleriň döwletiniň synyşy barada gürrüň beriň.

§20. Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwleti

Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň Mälikşanyň hökümdarlyk eden döwründe merkezi Yspyhan bolsa-da, Yrak imperiýanyň ýüregi hasap edilýärdi. Abbasy halyfy-da şu günki Yragyň merkezi Bagdatda oturýardy. Ol Togrul begiň 1055-nji ýylda Bagdada soltan bolup geleli bári, seljukly soltanlary bilen ylalaşykda. Mälikşa aradan çykandan soň, seljukly şazadalaryň arasynda tagt üstünde gandöküşikli söweşler başlanýar. Haçparazlar imperiýanyň serhetlerine haçly ýörişler edip başlaýarlar. Şeýle ýagdaýda Beýik seljukly türkmen imperiýasynyň soltany Muhammet Tapar 1118-nji ýylyň 18-nji aprelinde ýogalýar. Ol ölmeziniň oň ýanynda 14 ýaşly uly ogly şazada Mahmydy özüne mirasdüşer belleýär. Soltan Mahmydyň ýaşlygyndan peýdalanýan döwletiň käbir emirleri döwleti dolandyrmagy öz ellerine alýarlar. Olar döwleti dolandyrmak ugrunda bir-birleri bilen bäsleşipdirler. Imperiýa dargar hala gelýär. Halkyň içinde bolsa seljuklylara garşy güýçli närazyçylyk döräp başlaýar. Şeýle ýagdaýda, güýçden gaçan imperiýany täzeden gurplandyrmak Soltan Sanjaryň paýyna düşýär. Soltan Sanjar agasynyň ogly Mahmydyň imperiýany dolandyrmakda tejribesiniň ýokdugyna göz ýetirip, Yrakda seljukly türkmenleriň döwletini döredip, oňa ony soltan belleýär.

Emma Mahmydyň dogany Masut onuň hökümdarlygyny ykrar etmeýär.

Masudyň atabegi Juýuş beg we Hilläniň arap emiri Dubeýs ylalaşyp, Masudy soltan belletmek niýeti bilen, gozgalaň turuzýarlar. 1120-nji ýylda doganlaryň arasynda bolan söweşde Masudyň goşuny ýeňlişe sezewar bolýar.

Soltan Mahmyt 1118–1131-nji ýyllarda Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwletine hökümdarlyk edýär. Ol ýogalandan soň, onuň ogly Dawut, doganlary Masut, Togrul II gezekli-gezegine gysga wagtlaýyn döwlet tagtynda oturýarlar. Bu ýagdaý döwleti ysgyndan gaçyrýar. Netijede, haçparazlar Palestina, Siriýa aralaşýarlar.

Merkezi döwleti berkitmegiň ýerine ony bölmek isleýän agasynyň ogullaryna gahary gelen Soltan Sanjar 100 müň adamlyk goşuny bilen Dinawer diýen ýerde bolan söweşde Masudy ýeňlişe sezewar edýär, ýöne onuň günäsini geçýär. Yrak tagtyna Masudyň dogany şazada Togruly oturdýar. Onuň soltanlygy uzak dowam etmeýär. Ol 1134-nji ýylda aradan çykýar. Soltanyň ýerine dogany Masut geçýär. Soltan Masut (1134–1152) özüne garşy durjak Dawudy öz tarapyna çekip, Harrany, Ahlady oňa berýär.

Masut 1152-nji ýylda Hemedanda aradan çykandan soň, seljukly şazadalar Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwletiniň tagtynda öz emirleriniň kömegi bilen yzly-yzyna bir-birini tagtdan agdaryp durýarlar.

Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwletini eýelemek üçin Ildeňiz atabeginiň ogullarynyň arasynda göreş başlanýar. Şolardan Gyzył Arslan Yragy eýelemek üçin Yrakdaky seljukly türkmenleriň iň soňky soltany Togrul II (1177–1194) begiň üstüne ýöriş edýär. Bu söweşde Togrul begiň üstünlik hemrasy bolsa-da, onuň dogany Gutluk Ynanjyň urşa girmegi netijesinde, 1194-nji ýylyň martynda ol ýeňlişe sezewar edilýär we öldürilýär. Şeýlelik bilen, Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwleti syndyrylýar we ol türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletine birikdirilýär.

Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwleti resmi ýagdaýda Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasyna tabyn döwlet bolsa-da, ol imperiýanyň soltany Soltan Sanjara ge-

rek wagty kömek bermändir. Soltan Muhammet Taparyň ogullary emirleriň ellerinde oýunjaga öwrülip, bir-birlerini ýok etmegiň ugrunda göreş alyp barypdyrlar. Bu döwletiň köşgünde dürli wezipeler bolupdyr. Döwletiň hökümet işlerini beýik diwan dolandyrypdyr. Oňa maliýe işlerine, edara işlerine, harby işlere, hat işlerine gözegçilik etmeklik degişli bolupdyr. Döwletiň hukuk işleri şerigatyň kanuny esasynda ýöredilipdir.

Goşunyň esasy bölegi hemişelik döwletiň ygtyýaryndakylardan ybarat bolupdyr. Soltan Masudyň hökümdarlygynda olaryň sany 15 müň adam eken. Döwlete degişli atabeglikler, beglikler hem bolupdyr. Olar gerek wagtynda öz ygtyýarlyklaryndaky esgerleri bilen merkezi döwlete tabyn bolupdyrlar. Üçünji topara bolsa meýletinlerden düzülen goşun bölegi giripdir. Döwletiň Bagdat, Hemedan, Yspyhan, Samarra, Erbil, Halap ýaly esasy şäherleri bolupdyr.

1. Yrak seljukly türkmenleriň döwletiniň döredilişi barada gürrüň beriň.
2. Yrakdaky seljukly türkmenleriň iň soňky hökümdary ömrüni nähili ýagdaýda tamamlapdyr?
3. Döwletdäki esasy şäherleri atlandyryň.

§21. Anadolydaky seljukly türkmenleriň döwleti

XI asyryň ikinji ýarymynda türkmenleriň köpçülikleýin günbatara süýşen döwürlerinde, Mälikşa täze ýurt tutunmak üçin, Anadoly topraklaryna kakasynyň başlan hereketini dowam etdirýär. Anadoly Türkiýäniň Aziýa böleginde ýerleşip, oňa Kiçi Aziýa hem diýilýär. Mälikşa Gutulmyşyň ogly Süleýman şany özüniň türkmen ýigitleri bilen Anadola iberýär. Süleýman şa ilki Konýany töwerekleri bilen eýeleýär. Onuň hereketlerinden howatyrlanan Wizantiýanyň imperatory Süleýman şanyň garşysyna köpsanly goşun iberýär. Olar Kaýseriniň golaýynda türkmenlerden ýeňilýärler. Ýeňişden ruhlanan Süleýman şa Mermer deňziniň kenarlaryna çenli baryp ýetýär. Ol 1075-nji ýylda

– 1192) patyşalyk edýär. Ondan soň tagt üstünde özara dawa-
walar başlanýar.

Anadolydaky seljukly türkmenleriň soltanlygynda meş-
hur döwlet işgäri bolup ýetişen Keý Kubat I 1219-njy ýylda
soltanlyga göterilýär. Onuň döwri seljukly türkmenleriň pa-
jarlap ösen döwrüne gabat gelýär. Ol bilimli adam bolany
sebäpli, ýurdunda medeniýeti ösdürýär. Soltan adalatly,
batyr hökümdar bolmak bilen, alymlary, şahyrlary, senet-
kärleri goldapdyr. Onuň döwründe Çingiz hanyň goşuny
dünýäni ýakyp-ýandyryp, çalt depginde hereket edýärdi.
Şonuň üçin hem Keý Kubat I olara garşy durar ýaly şäheriň
galalaryny berkidýär. Kalendor şäherini eýeläp, ony Alaiýe
atlandyryr. Şäheriň daşyny berk gala öwürýär. Alaiýede
uly gämi ýasalyan ussahanalar gurdurýar. Ýurduň çäkleri-
ni giňeldýär.

Çingiz handan ýeňlip, Anadola gelen Jeleleddin
Meñburun ilki bada Keý Kubat I bilen dostlukly gat-
naşykda bolýar. Soňra Jeleleddin öz güýçleri bilen Keý
Kubadyň döwletiniň içine aralaşýar. Bu bolsa iki türkmen
hökümdarynyň tersleşmegine getirýär. Olaryň arasynda
1230-njy ýyldaky söweşde Jeleleddin ýeňilýär.

Keý Kubat I 1236-njy ýylda ogly Gyýaseddin Keý
Hysrow II we weziri Sadeddin Köpek tarapyndan zäherlenip
öldürilýär. Keý Hysrow II soltan tagtyna çykan hem bolsa,
ýurt dargamak bilen bolupdyr. Netijede, 1308-nji ýylda Me-
sut II-niň ölümi sebäpli, Anadolydaky seljukly türkmenleriň
döwleti dargaýar. Ýurdy mongollar dolandyryp başlaýarlar.

1. Anadolydaky seljukly türkmenleriň döwleti kim tarapyndan
esaslandyrylýar?
2. Soltan Süleýman şa wepat bolandan soň, onuň iki oglunyň ykbaly we
Gylyç Arslanyň soltan bolmagynyň sebäbi näme bilen bagly?
3. Soltan Keý Kubadyň ýurduň ilatynyň durmuş-medeni ýagdaýlaryny ýo-
karlandyrmakda eden işleri barada gürrüň beriň.

§22. Türkmenleriň Müsürde guran Eýýubylar döwleti

Salyr türkmenleriniň gurt tiresinden bolan Şady Eýýuby soltan Masudyň garamagyndaky Tigris goşun galasynda serkerdebaşy wezipesini ýerine ýetiripdir. Şady Eýýubynyň Nejmeddin diýen oglunyň aýalyndan 1138-nji ýylda Salaheddin Eýýuby dünýä inýär. Ol ýaşka dini okuwlara köp üns berýär. Şol bir wagtda Salaheddin goşungalada ýaşap, harby tälim hem alýar. Salaheddiniň ukybyna göz ýetiren Siriýadaky atly goşunyň ýolbaşçysy, onuň kakasynyň dogany serkerde Şirkuh ony öz ýanyna alypdyr. Soňra bolsa Şirkuh Şamdaky atabeg Nureddin Zeňniniň buýrugy esasynda 6 müňlük türkmen atlysy bilen Müsüri eýelemäge gitmeli bolýar. Şonda Şirkuh Salaheddini hem özi bilen äkidýär. Şirkuh Müsüri eýeländen soň, Nureddin Zeňniniň weziri hökmünde ol ýeri dolandyrmak oňa ynanylýar. Bu hökümdar ençeme gezek haçparazlaryň Müsüre eden ýorişlerini yzyna serpikdirmegi başarýar. 1171-nji ýylda Şirkuh ýogalýar. Ol ölerden soň Salaheddin Eýýuby Müsüre häkim belenilmegine garamazdan, Müsürdäki Fatymylar döwletini ýykyp, Eýýubylar döwletini esaslandyryar.

Bu döwlet türkmenleriň Müsürde döreden ilkinji türkmen döwleti däl. Ondan öň 868–905-nji ýyllarda Tulynylar, 935–969-njy ýyllarda Ihçidiler beglikleriniň türkmen begleri hökümdarlyk edipdirler.

1174-nji ýylda Nureddin Zeňni ýogalýar. Salaheddin Zeňniler atabegliginiň täsirinden çykyp, öz döwletiniň garaşsyzlygyny yglan edýär.

Salaheddin dogany Turanşany Ýemene iberýär. Ol 1176-njy ýylda şol ýeri eýeläp, Eýýuby türkmenleriniň döwletiniň Ýemen şahasyny döredýär. Ol 1228-nji ýyla çenli dowam edýär.

Salaheddin 1174–1186-njy ýyllar aralygynda Siriýany, Ýemeni, Demirgazyk Mesopotamiýany, Palestinany eýeläp. Ol 1187-nji ýylda Kudusyň (Iýerusalimiň) koroly Gide Zuzinýany serkerdeleri bilen ýesir almagy başarýar. Sa-

Eyyuby türkmenleriniň döwleti (1171-1250)

laheddin 1188-nji ýylda Antiohiýany, Tripolyny eýeleýär. Bu ýagdaý haçparazlaryň 3-nji gezek ýöriş etmegine sebäp bolýar. Inlis patyşasy Riçard I bilen Fransuz koroly Filipp II-niň ýolbaşçylygynda haçparazlar 1191-nji ýylda ýöriş edýärler. Olar Salaheddin tarapyndan ýeňlişe sezewar edilýär. Netijede, haçparazlar 1192-nji ýylda Salaheddin bilen parahatçylykly şertnama baglaşmaga mejbur bolýarlar. Ramlede baglaşylan şertnama görä, Palestina Salaheddiniň ygtyýaryna geçýär. Haçparazlaryň elinde diňe Ortaýer deňziniň kenarlaryndaky şäherler galýar.

Salaheddin Eýýuby 1193-nji ýylda Siriýanyň Damask şäherinde aradan çykýar. Onuň döwründe türkmenleriň Eýýubylar döwletine Müsür, Liwiýa, Iordaniýa, Hijaz, Ýemen, Gündogar Anadolynyň bir bölegi giripdir.

Salaheddin begiň ölmezinden oň döwleti öz ogullarynyň we doganynyň aralarynda paýlap bermegi onuň goýberen esasy ýalňyşdyr. Şol sebäpli hem Damaskyň häkimligi uly ogly Afdal Nureddin Ala (1186–1196), Müsür Eziz Imadeddin Osmana (1193–1198), Halap Zahyra, Mesopotamiýa bolsa Adyl atly doganyna berilýär. Bu ýagdaýda Salaheddin begiň guran döwleti pese gaçmak bilen bolýar. Şeýlelikde, Müsür, Alžir, Ýemen, Şam topraklarynyň arasyndaky birlik bozulýar. Haçparazlar janlanyp başlaýarlar. Bu ýagdaýy duýan Salaheddiniň dogany Adyl onuň ogullaryny döwleti dolandyrmakdan çetleşdiren hem bolsa, döwletiň birligini saklap, döwleti halas etmek oňa başartmaýar. Sebäbi Salaheddiniň ogullary döwletden çetleşdirilen hem bolsa, öz aralarynda oňuşmandyrlar. Haçparazlar bu ýagdaýdan peýdalanyp, 1229-njy ýylda Kudusy eýeleýärler. Şeýle pajygaly ýagdaýlaryň dowam eden döwründe, 1250-nji ýylda Aýbeg Türkmen, türkmenleriň dargan Eýýubylar döwletiniň ýerinde, ýagny Müsürde Türkmenleriň memluklylar döwletini esaslandyrýar.

1096–1099-njy ýyllarda haçparazlaryň birinji ýörişlerini, 1147–1149-njy ýyllarda geçiren ikinji ýörişlerini seljukly soltanlar durzan bolsalar, olaryň 1191–1192-nji ýyl-

lardaky iňlis, burguntly, flandriýaly, sisiliýaly, awstriýaly isaýylardan düzülen üçünji ýörişlerini türkmeniň beýik ogly Salaheddin ýeňlişe sezewar edip, isaýylaryň garamagyndaky ençeme şäherleri-de azat edýär.

Salaheddin hökümdarlyk eden döwürlerinde Iskenderiýany (Aleksandriýa), Bahaýruny, Damyýettuny kakasy Nejmeddin Eýýuba, Aýzab, Asuwan, Kus ýerlerini hem dogany Şemseddin Turana berýär.

Türkmenler özleri ýerde işlemändirler. Olar özleriniň köp wagtlaryny harby işlere, ýörişlere, haçparazlara garşy söweşlere sarp edipdirler. Şol sebäpli hem, alan ýerlerini ýerli daýhanlara kärendesine beripdirler. Ol ýerler nesilden-nesle geçipdir. Wepat bolanyň zürýady bolmasa, şol ýerler onuň hossarlaryna berlipdir.

Salaheddin Eýýuby döwletiň durmuş-ykdysady, syýasy ýagdaýyna-da mümkingadar üns beripdir. Ýitgiler zerarly täze goşun döretmekde hem täze usul ulanypdyr. Ýesir alnanlardan goşun bölümlerini döredipdir. Olar «Memluklar» ady bilen meşhur bolupdyrlar.

Salaheddin Eýýubynyň döwründe, esasan hem, dini ylma, bilime köp üns berilýär. Metjit, medreseler gurlýar. Gurlan medeni ojaklar, binalar döwlet tarapyndan maliýeleşdirilipdir.

Salaheddin Eýýubyny diňe yslam äleminiň edebiyatçylary, taryhçylary, akyldarlary wasp etmän, ony Ýewropa edebiyatynda-da, garşydaş hökmünde mert, edermen hökümdar hökmünde suratlandyrypdyrlar.

1. Eýýubylar maşgalasy kimlere degişli?
2. Müsürde türkmenleriň Eýýubylar döwleti näçenji ýylda we kim tarapyndan esaslandyrylýar?
3. 1192-nji ýylda Ramlede Salaheddin Eýýuby bilen parahatçylykly şertnama baglaşmaga mejbur bolanlar barada gürrüň beriň.
4. Salaheddiniň hökümdarlygynda ýer kimlere paylanypdyr?
5. Salaheddin Eýýubynyň döwletinde ylmyň, bilimiň, medeniýetiň ösüşi barada gürrüň beriň.

§23. Türkmenleriň memluklylar döwleti

Müsürde Türkmenleriň memluklylar döwleti Eýýuby türkmenleriň döwletini dowam etdirijidir. Asly türkmenlerden bolan memluklylar Eýýuby türkmenleriň döwletinde päk ýürekli hyzmat edipdirler. Çingiz hanyň goşunynyň ýakyp-ýandyryp, uly howp döreden wagtlarynda Eýýuby soldany Mälik Salyh türkmen memluklarynyň sanyny köpeldýär. Ol Nil derýasynyň gündogar kenarynda, Rawza adasynyň demirgazygynda oňat ýatakanalar gurdurýar.

Mälik Salyh 1244-nji ýylda memluklylaryň kömegi bilen Kudusy (Iýerusalmi) eýeleýär. Uzak wagt geçmänkä Siriýany-da Müsüre birikdirýär.

Türkmenleriň memluklylar döwleti (1250 - 1527)

Memluklylaryň mongollara, haçparazlara garşy durmakda-da hyzmatlary uly bolupdyr.

1249-njy ýylda soltan Mälik Salyh aradan çykýar. Gysga wagtlaýyn hem bolsa, onuň aýaly – Abdylla türkmeniň gyzy Şajarat-ad-Dür döwleti dolandyrýar. Ol 1250-nji ýylda haçparazlar bilen parahatçylykly şertnama baglaşyp, fransuzlary ýurtdan çykarýar. Halky agyr salgytlardan boşadýar we olaryň gün-güzeranyny gowulaşdyrmaga çalyşýar. Şajarat ad-Dürüň adyna Kairiň ähli metjitlerinde hutba okalýar. Zikgehanalarda onuň adyna pul zikgelenýär. Ýöne onuň duşmanlary bu ýagdaýy görübilmandirler. Bagdat halyfy al-Mustasyma onuň üstünden şikaýat edýärler. Şol sebäpli hem türkmen gyzy Şajarat ad-Dür halyfa närazylyk bildirip, 1250-nji ýylda döwlet maslahatyny çagyryp, hökümdarlykdan meýletin el çekýär.

Döwletiň görnükli serkerdeleri, emirleri Şajarat ad-Düre serkerdebaşy Aýbeg türkmen bilen nikalaşmagy teklip edýärler. Şolaryň nikalaşmagynyň netijesinde, Aýbeg Türkmen Müsürdäki Türkmenleriň memluklylar döwletiniň soltany diýlip yglan edilýär. Şeýlelikde, memluklylar döwri başlanýar. Bu döwletiň ilkinji soltany Şajarat ad-Dür hasaplanýar.

Türkmenleriň memluklylar soltanlygynyň ilkinji ýyllarynda Aýbeg Şamdaky eýýuby hökümdarlary bilen söweşmeli bolýar. Şonuň bilen birlikde, araplaryň gозgalaňyny hem basyp ýatyrmaly bolýar. Memluk hökümdary dildüwşük esasynda, 1257-nji ýylda öldürilýär. Onuň ogly Aly kakasynyň ornuna geçýär. Gutuz Türkmen bolsa onuň kömekçisi bellenilýär.

Mongollaryň Ilhanly döwletiniň goşuny Hulagu hanyň ýolbaşçylygynda 1258-nji ýylda Bagdady eýeläp, halyflygy dargadýar. Soňra Siriýanyň ençeme şäherlerini eýeleýär. Şol sebäpli hem emirler, serkerdeler heniz ýaş oglan Alynyň mongollaryň howpunyň önüni alyp bilmejegine göz ýetirip, 1259-njy ýylda ony tagtdan düşürýärler. Ýerine bolsa emir Gutuzu belleýärler. Soltan Gutuz Türkmen Palestina

tarap ýöriş edip gelýän mongollara garşy durýar. Gutuzyň ýolbaşçylygyndaky türkmen goşuny 1260-njy ýylda Aýn Jalut diýlen ýerde Ketboganyň başda durmagyndaky mongol goşunyny derbi-dagyn edýär. Bu söweşiň uly taryhy ähmiýeti bolupdyr. Sebäbi bu beýik serkerde Jelaleddin Meňburnuň ýeňşinden soň, Çingiz hanyň ordasynyň üstünden gazanylan ikinji ýeňişdir. Ruhdan düşen türkmen söweşijileri, serdarlary mongollaryň üstünden ýeňiş gazanyp boljagyna gözleri ýetip, gaýtadan ruhlanyp başlaýarlar. Şol söweşiň netijesinde, Ýewfrat derýasyna çenli aralygy öz içine alýan Siriýa we Müsür bir soltanlygyň düzümine birikdirilýär. Şeýlelikde, mongollaryň ýörişi durzulyp, olar Müsüre ýöriş etmek niýetlerinden el çekýärler.

Görnükli türkmen serkerdesi Beýbars bilen soltan Gutuzyň arasy bozulýar. Sebäbi mongollar bilen söweşden oň, söweş üstünlikli tamamlansa, Gutuz Halabyň häkimligini Beýbarsa bermegi wada edýär. Sözünde tapylymandygy sebäpli, Beýbars 1260-njy ýylyň oktýabrynda Gutuzy şikärde gezip ýören wagty öldürýär. Soltanlyk Beýbarsyň (1260–1277) eline geçýär. Ol mongollaryň 1265, 1269, 1271-nji ýyllardaky çozuşlaryny yzyna serpikdirýär. Beýbars diňe bir goranmak bilen çäklenmän, mongollaryň üstüne ýöriş hem edýär. Beýbarsyň edermen ýigitleri bilen mongollaryň arasynda 1277-nji ýylyň aprelinde Anadolynyň Elbistan obasynda bolan söweşde mongollaryň goşuny ýeňlişe seze-war edilýär. Beýbars haçparazlara garşy hem aýgytly söweş alyp barýar.

Soltan Beýbars özünüň bütin ömrüni Çingiz hanyň wagşylaryna we isaýylaryň haç göterijilerine garşy göreşmäge bagyşlan gaýduwsyz türkmen soltanydyr.

Soltan Beýbars 1277-nji ýylda aradan çykýar. Ol heniz diri wagtynda, ýagny 1264-nji ýylda ogly Mälik as-Seýit Berkäni Memluklylar döwletiniň soltany diýip yglan edýär.

1277-nji ýyldan soň soltan Beýbarsyň nebereleri jemi iki ýyl soltanlyk edýärler. Olaryň biriniň tagtdan el çekmekligi, beýlekisiniň hem ýaşlygy sebäpli, soltanlygyň höküm-

darlygyna 1279-njy ýylda Beýbarsyň giýewsi emir Kalawun geçýär. Ol hem 1290-njy ýylda haçparazlaryň elinde bolan Akka galasyny gabanda wepat bolýar. Şondan soň tagt üstünde şazadalaryň özara göreşleri başlanýar. Bu ýagdaý 1382-nji ýyla çenli dowam edýär. Döwlet pese düşýär. Şeýle ýagdaýdan peýdalanylýp, asly kawkazly serkerdeler döwletiň hökümdarlygyny öz ellerine alyp, Burjy memluklylarynyň döwletini esaslandyrýarlar. Şeýle bolandygyna garamazdan, döwletde türkmenleriň täsiri ýokarydy. Oňa Seýfeddin Barsbaý, Abu Nasyr Janpolat, Seýit Demirbuga, Seýfeddin Haýytbaý ýaly türkmen soltanlarynyň bolandygy şaýatlyk edýär. Olar 1382–1517-nji ýyllar aralygynda hökümdarlyk edipdirler. Bu döwürde osmanly türkmenleriň galkynyş döwri başlanýar. Osmanly türkmenler bilen memluklylaryň arasynda ilki 1516-njy ýylda Halabyň golaýynda, soňra bolsa 1517-nji ýylda Kahireniň gündogaryndaky Reýdaniýede bolan söweşde osmanlylar ýeňiş gazanýarlar. Bu söweşler netijesinde, Memluklylar döwleti öz ygtyýarlyklaryny Osmanly türkmenleriň döwletiniň soltanlaryna tabşyrmaly bolýarlar.

Türkmenleriň memluklylar döwleti Müsüri, Siriýany, Liwany, Iordaniýany, Hijazy, Sudany, Anadolynyň Ýewfrat derýasyna çenli aralygyny öz içine almak bilen, 1388-nji ýylda Efiopiýa bu döwlete birikdirilýär. Döwletde resmi dil arap dili, ýöne köşk we goşun dili türkmen dili bolupdyr. Olaryň döwlet dolanyşygynda, özlerini alyp baryşlarynda türkmen dessurlary üýtgemändir.

Türkmenleriň memluklylar döwletiniň soltanlary ylym-bilime köp üns beripdirler. Şonuň bilen birlikde Müsürde gurluşyk işleri ýokary depginde alnyp barylýar. Kahirede, Şamda, Halapda ençeme metjitdir medreseler, galalar, köşkler, bazardyr kerwensaraýlar, serhowuzlar, çarbaglar, köprüler gurulýar.

Döwletde dokmaçylyk, demirçilik, demir önümlerini, ýarag öndürmek, deri işläp bejermek işleri meşhur bolupdyr. Daşary ýurtlar bilen söwda gatnaşyklary giňden alnyp bar-

lypdyr. Daşary ýurtly söwdagärlerden harydyna görä salgyt alnypdyr.

1. Türkmenleriň memluklylar döwletini esaslandyrmakda uly hyzmatlar bitiren türkmen zenanyny häsiýetlendiriş.
2. Soltan Gutuz bilen beýik serkerde Beýbarsyň oňuşmazlyklarynyň sebäbi barada gürrüň beriň.
3. Soltan Beýbarsyň harby hereketleri barada gürrüň beriň.
4. Burjy memluklylar döwleti haçan döräpdir we haýsy ýyllara çenli dowam edipdir?
5. Türkmenleriň memluklylar döwletinde geçirilen medeni çäreler barada aýdyp beriň.

§24. Türkmen atabeglikleri

Seljuklylar zamanasynda ýörgünli bolan atabeglik «ata» we «beg» sözlerinden ybarat bolup, ol ilkinji gezek Nyzamylmülke berlen hormatly atdyr. Atabegler özleriniň terbiýeleýän seljukly şazadalarynyň adyndan bellibir welaýaty, ülkäni dolandyrypdyrlar. Olar şazadalara geljekki hökümdar hökmünde döwleti dolandyrmagy öwredipdirler we harby tälim beripdirler. Atabegler şazadalaryň tagt üstündäki dawalarynda hem möhüm rol oýnapdyrlar. Kähalatlarda atabegler özbaşlaryna atabeglik döredipdirler. Atabeglik merkezi döwlete bagly bolup, şazadalaryň adyndan atabegiň dolandyryýan «hanlygy», «döwlet içindäki kiçeňräk döwlet» diýmekdir. Olardan türkmenleriň Parsda döreden Salyr atabegligini, Ildeňizli türkmenleriň Häzirbegjanda guran atabegligini, Şamda esaslandyrylan Börüler atabegligini, Mosulda we Halapda gurlan Türkmenleriň zeňniler atabegligini, Begtegin türkmenleriniň Erbildäki atabegligini görkezmek bolar.

Türkmenleriň salgyrlar (salyrlar) atabegligi. 1043-nji ýylda Togrul we Çagry begiň goşuny Horezmde Şamäligi ýeňlişe sezewar edenlerinden soň, oguz türkmenleriniň köp bölegi bolýan ýerlerini terk edip, Müňgyşlaga gidýärlər. Şolaryň arasynda salyr begleri hem bar eken. Olardan

Salyr Takla (ýa-da käbir çeşmelerde görkezilişi ýaly Dikli beg) özüne bagly adamlary bilen Horasana gelýär. Soltan Mälikşanyň döwründe Dikli beg oňa tabynlyk bildirýär. Soltan şol sebäpli hem oňa emir wezipesini berýär. Şol wagtlar Dikliniň ýanynda müň çemesi maşgala bardy. Şondan köp wagt geçenden soňra, onuň nebereleri Parsa hereket edip başlaýarlar we ol ýerde ornaşýarlar.

Parsa salyr türkmenleriniň gelşiniň ikinji akymy 1144-1145-nji ýyllarda bolýar. Ikinji akyma Maudud ýolbaşçylyk edýär. Maududyň ýolbaşçylygyndaky salyrlar Parsyň Genduman ýaýlagyndan Kuh-i Giluýe dagynyň aralygynda ýerleşýärler.

Maududyň ogly Suňnur beg 1148-nji ýylda merkezi Şiraz bolan Türkmenleriň salyrlar atabegligini esalandyryar. Bu atabegligiň merkezi şäheri Şirazdan başganda Buşähr, Lur, Fega, Kazerun, Jährum, Firuzabad, Abadan şäherleri onuň düzüminde bolup, ol demirgazykgündogarda Yspyhan, gündogarda Kerman, demirgazykgünbatarda Kuhystan, günbatarda Pars aýlagy bilen araçäkleşip ýerleşipdir. Suňnur beg 1161-nji ýylda aradan çykýar we şol ýyl hem atabeglik Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwletine tabyn edilýär.

Salyrlar atabegliginiň iň soňky hökümdary Abyş hatyn Hulagu hanyň ogly Meňlidemriň aýaly bolupdyr. Abyş hatyn 1287-nji ýylda ýogalyp, ondan soň bu atabegligi mongollar öz ygtyýarlygyna geçirýärler. Şeýlelikde, 139 ýyl dowam eden Türkmenleriň salgyrlar (salyrlar) atabegligi dargaýar.

Türkmenleriň ildenizler atabegligi. Türkmenleriň ildenizler atabegligi Şemseddin Ildeniziň ady bilen baglanyşyklydyr. Şemseddin harby taýdan ukyply we ugurtapyjy adam bolandygy sebäpli, gysga wagtyň içinde ýokary derejä ýetmegi başaryar. Ol ilki Yrakdaky seljukly türkmenleriň döwletiniň weziri Kemaleddin Talyp Sumeýrä hyzmat edýär. Soňra özüniň başarnygy bilen döwletiň hökümdary soltan Mesudyň ynamyna girýär. Soltan ony Harranyň häkimi edip belleýär.

Ildeňiz öz başarnygy bilen 1146-njy ýylda öz ady bilen baglanyşykly Türkmenleriň ildeňizler atabegligini esaslandyrýar. Bu atabeglik demirgazyk-günbatarda döredilmek bilen, Häzirebegiň esasy bölegini, Harrany, Jebeli töwereklere bilen öz içine alýar.

Yrakdaky seljukly türkmenleriň soltany Mesut 1152-nji ýylda ýogalandan soň, onuň nebereleriniň arasynda tagt üstünde dawalar başlanýar. 1160-njy ýylda Ildeňiz Arslanşany Irakdaky seljukly türkmenleriň döwletiniň tagtyna çykarmagy başarýar. Arslan şa Ildeňze «Uly atabeg» dejesini berýär. Şondan soň Ildeňziň Jahan Pälwan atly ogly soltanlygyň emiri, beýleki ogly Gyzyly Arslan bolsa goşun başlygy wezipesine bellenýär. Ildeňiz Irak seljukly türkmenleriň döwletiniň içki dawalaryny ýok edýär. Onuň atabeglik eden döwründe Arslan şanyň diňe soltan ady bolup, döwletiň ähli jogapkärçiligi Ildeňziň gerdenine düşýär.

Ildeňiz 1161-1163-nji ýyllarda Gürjüstanyň hökümdary Georg III bilen söweşmeli bolýar.

Ildeňiz Reýde, Mosulda, Diýarbakirde, Jezirede soltan Arslan şanyň adyna hutba okatdyrypdyr. Atabeg Ildeňiz 1175-nji ýylda ýogalýar.

Iň soňky atabeg Gyzyly Arslan 1228-nji ýylda Jeleddine tabyn bolýar. Köp wagt geçmän ol ýogalýar. Onuň ölümi bilen Häzirebegidaky Türkmenleriň ildeňizler atabegligi dargaýar.

Türkmenleriň börüler atabegligi. Siriýadaky seljukly türkmenleriň döwletiniň Şam (Damask) mälikligi synandan soň, atabeg Tug tegin Seyful-Yslam Zahyreddin 1104-nji ýylda Türkmenleriň börüler atabegligini esaslandyrypdyr. Ol Siriýanyň seljukly hökümdary Tutuşyň ogly Dukagyň atabegidi. 1104-nji ýylda Dukak aradan çykandan soň, Tug tegin Günorta Siriýany özbaşdak dolandyryp başlaýar. Ol özüne päsgel beräýjeklerden üstün çykyp, 1105, 1113, 1115, 1119, 1120, 1125-nji ýyllarda haçparazlar bilen üstünlikli söweşýär.

Tug tegin Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň

hökümdary soltan Muhammet Tapara bagly bolupdyr. Beýik hökümdaryň adyna hutba okatdyrýar. Onuň hökümdarlygyny ykrar edýär.

Haçparazlar bilen barlyşyksyz söweşen atabeg Tug tegin 1128-nji ýylyň 12-nji fewralynda Siriýada ýogalýar.

Kakasy ýogalandan soň, atabegliğiň adyny göteren Böri tegin (1128–1132) atabeg bolýar. Ol heniz kakasy ýogalman-ka köp döwlet işlerinde işläp, atabeglige taýýar edilipdi. Böri edermen, gaýratly ýigit bolup ýetişýär.

Böriniň döwründe Siriýada haçparazlara garşy göreş esasy mesele bolýar. Ol 1132-nji ýylyň 7-nji iýunynda ýogalydyr. Böri tegini şahyrlar wasp edipdirler. Ol ölerden soň atabeglik «Türkmenleriň börüler atabegliği» diýen at bilen meşhur bolupdyr.

Böri tegin ýogalandan soň, kakasy ölmänkä atabeglige taýýarlanylýan ogly Şemsül-Mülk Ysmaýyl (1132–1135) 1132-nji ýylda atabeg bellenýär. Bu atabeg haçparazlara garşy işjeň hereket eden hem bolsa, ol öz atabegligindäki raýatlaryna agyr salgytlar salýar. Onuň döwründe halkyň ýagdaýy ýaramazlaşýar. Şol sebäpli hem ol raýatlary tarapyndan 1135-nji ýylda öldürilýär. Şonuň bilen birlikde Türkmenleriň börüler atabegliği hem pese düşüp başlapdyr.

Ysmaýylyň ölüminden soň dogany Mahmyt Şyhbeddin (1135–1139), soňra Muhammet Jemaleddin (1139–1140), Abak Mujaýraddin (1140–1154) atabeg bolýarlar.

1154-nji ýylda Nureddin Mahmyt Zeňni Damasky eýeleýär. Şonuň bilen birlikde Türkmenleriň börüler atabegliği dargaýar.

Türkmenleriň zeňniler atabegliği. Yragyň we Siriýanyň taryhynda görnükli ýer alan, Zeňniler döwletini esaslandyran Ymadeddin Zeňnidir. Onuň kakasy Akşuňkar Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň soltany Mälikşanyň serkerdesi we şol bir wagtyň özünde hem 1086–1094-nji ýyllarda Halabyň häkimi bolýar. Ol 1094-nji ýylda Tutuş tarapyndan öldürilýär. Şol wagtlar Ymadeddin Zeňni 8 ýaşynda eken. Ol Mosul emirleri tarapyndan terbiýelenip,

kämillik derejesine ýetýär. Soltan Muhammediň ölüminden soň birnäçe seljukly şazadalara hyzmat edýär.

1126-njy ýylda Zeňni soltan Mahmydyň hyzmatyna geçýär. Soltan Ymadeddin Zeňnä Bagdadyň we бүтін Yragyň häkimligini berýär. 1127-nji ýylda bolsa oňa soltan tarapyndan Demirgazyk Siriýanyň, Jeziräniň, Mosulyň, Halabyň häkimiýetini edara etmek ynanylýar. Şol bir wagtyň özünde hem Ymadeddin Zeňni soltanyň Farhan şa atly oglunyň atabegi bolýar.

Ymadeddin Zeňni batyr, gaýduwsyz, özdiýenli bolupdyr. Döwleti dolandyrar ýaly ähli ukyplar onda jemlenipdir. Onuň atabeglik eden döwründe ýurda haçparazlar howp salypdyr. Zeňniniň bolsa olara garşy durar ýaly ýeterlik güýji bolmandyr. Şonuň üçin hem Zeňni isaýylara paç töläp, söz berip, özüniň ugurtapyjylygy bilen, olaryň güýçlerini yzyna gaýtarmagy başarypdyr. Ymadeddin Zeňnini soltan Mahmyt 1127-nji ýylda Mosulyň häkimi we şonuň bilen bir wagtda iki oglunyň atabegi edip belleýär. Şondan soň ol öz atabegligini döretmegiň hyýalyna düşýär. Nusaybini, Sanjary, Habury we Harrany eýeleýär. Zeňni 1128-nji ýylda Ýewfrat derýasyndan geçip, Halaby eýeleýär. Ol 1130-njy ýylda Hamany basyp alyp, Hymşa çenli aralygy Şamyň (Siriýanyň) hökümdarlygyna birikdirýär. Şol ýyl ol haçparazlaryň elindäki Esaryp galasyny, 1139-njy ýylda Baalbek şäherini, Bahmard, Aşib, Anirun we Hizan galalaryny özüniň ygtyýaryna geçirýär. Ymadeddin Zeňniniň ýolbaşçylygyndaky goşun 1144-nji ýylyň 24-nji dekabrynda haçparazlaryň esasy daýanç nokady bolan Urfany eýelemegi başarýar. Bu şäheriň eýelenmegi yslam äleminde Zeňniniň abraýynyň ýokary galmagyna getirýär. Şahyrlar, edebiýatçylar, taryhçylar Zeňniniň adyny öz sygyrlarynda, kysсалarynda, taryhy işlerinde wasp edýärler.

Urfanyň eýelenmegi baradaky habar tiz wagtda Ýewropa ýaýraýar. Isaýylar ikinji haçly ýörişe taýýarlyk görüp başlapdyrlar.

Ymadeddin Zeňni 1146-njy ýylda Jaber galasyny gaibaýan wagtynda, galanyň goragçylary tarapyndan öldürilýär.

Ymadeddin Zeñni öldürilenden soň, onuň mülki ogullary Nureddin Mahmydyň we Seýfeddin Gazynyň arasynda paýlaşylýar. Bu bolsa ýurduň iki şaha bölünmegine getirýär. Zeñnileriň Mosul şahasy, ýagny merkezi şäheri Mosul bolan Jeziräniň hökümdarlygy Seýfeddine ýetipdir. Merkezi Halap şäheri bolan Zeñnileriň Halap şahasy Nureddin Mahmydyň hökümdarlygynda bolýar.

Ýurt ikä bölünenden soň, atabegliğiň öňki güýji bolmaýar. Mosula häkim bolan Seýfeddin Gazy (1146–1149) we dogany Halap häkimi Nureddin Mahmyt (1146–1174) aýry-aýrylykda hökümdarlyk edýärler. Zeñnileriň Mosul şahasy 1220-nji ýylda Eýýuby türkmenleriň hökümdary Mälik Eşref tarapyndan syndyrylýar.

Zeñnileriň Halap şahasy bolsa 1174-nji ýylda Nureddin Mahmyt Zeñni aradan çykandan soň, onuň ogly Ysmaýylyň ýaşlygyndan peýdalanan Salaheddin Eýýuby tarapyndan eýelenilýär. 1881-nji ýylda Ysmaýyl ýogalandan soň, atabegliğiň Halap şahasy ýykylýar.

Begtegin türkmenleriniň Erbildäki atabegliği. Atabegliği we Begteginler hökümdarlygyny esaslandyran Zeýneddin Aly Begtegin Mosul atabegi Ymadeddin Zeñniniň serkerdesi bolupdyr. Ol 1144-nji ýylda Mosulyň hökümdarlygyna Zeñni tarapyndan belleniýär. Şol bir wagtyň özünde hem oňa Erbiliň häkimligini onuň ygtyýaryna beripdir. Atabeg Ymadeddin Zeñni öldürilenden soň, Zeýneddin Aly öz ygtyýarlygyndaky harby güýçleri bilen Zeñniniň ogullary Seýfeddin Gazyny we Nureddin Mahmydy goldaýar.

Zeýneddin Aly atabeg Nureddin Mahmyt Zeñniniň 1165-nji ýylda haçparazlara garşy gaýtadan başlan urşuna işjeň gatnaşýar. Onuň atabeglik häkimiýeti Sanjar, Haran, Tekrit, Şährizur, Hakary, Akrul, Humeýdiýe ýaly ýerler bilen giňeldilýär. Atabeg Zeýneddin Aly 1168-nji ýylda aradan çykýar. Onuň ornuna 14 ýaşly ogly Gökböri atabeg diýlip yglan edilýär. Emma atabeglikdäki emirleriň özara bäsdeşligi esasynda, atabeg diýlip Gökböriniň inisi Zeýneddin Ýusup yglan edilýär.

Gökböri 1182-nji ýylda Salaheddin Eýýuba tabyn bolýar. Salaheddin Urfany, Sumeýsaty dolandyrmagy Gökbörä ynanyar.

Salaheddiniň Siriýada, Palestinada haçparazlara garşy söweşlerinde, aýratyn hem, 1187-nji ýylda Iýerusalimiň (Kudusyň) haçparazlardan azat edilmegindäki hyzmaty uly bolupdyr.

Zeýneddin Ýusup hem Eýýuby türkmenleriniň döwletine tabyn bolýar. Ol 1190-njy ýylda ýogalýar. Şondan soň Erbil atabegligini tutuşlygyna Muzaffareddin Gökböri dolandyryar. Şöhraty dünýä ýaýran Salaheddin Eýýuby Gökbörä oňki häkimligindäki ýerlerden başga-da Garabili, Şährizury, Gypjak Derbendini berýar.

Gökböri özüniň hökümdarlyk eden döwrüniň ahyrlarynda sil ýaly süýşüp gelyän mongollara garşy durar ýaly ýaran gözläp, Bagdat halyfyna-da ýüz tutýar. 1225-nji ýylda Horezmşah Jeleddin Bagdat halyfynyň goşunyny ýeňenden soň, Gökböri oňa boýun bolýar.

1233-nji ýylda Gökböri ýogalandan soň, Erbildäki türkmen atabegligi ýykylýar. Atabegligiň ýerleri Bagdat halyflygyna birikdirilýär.

?

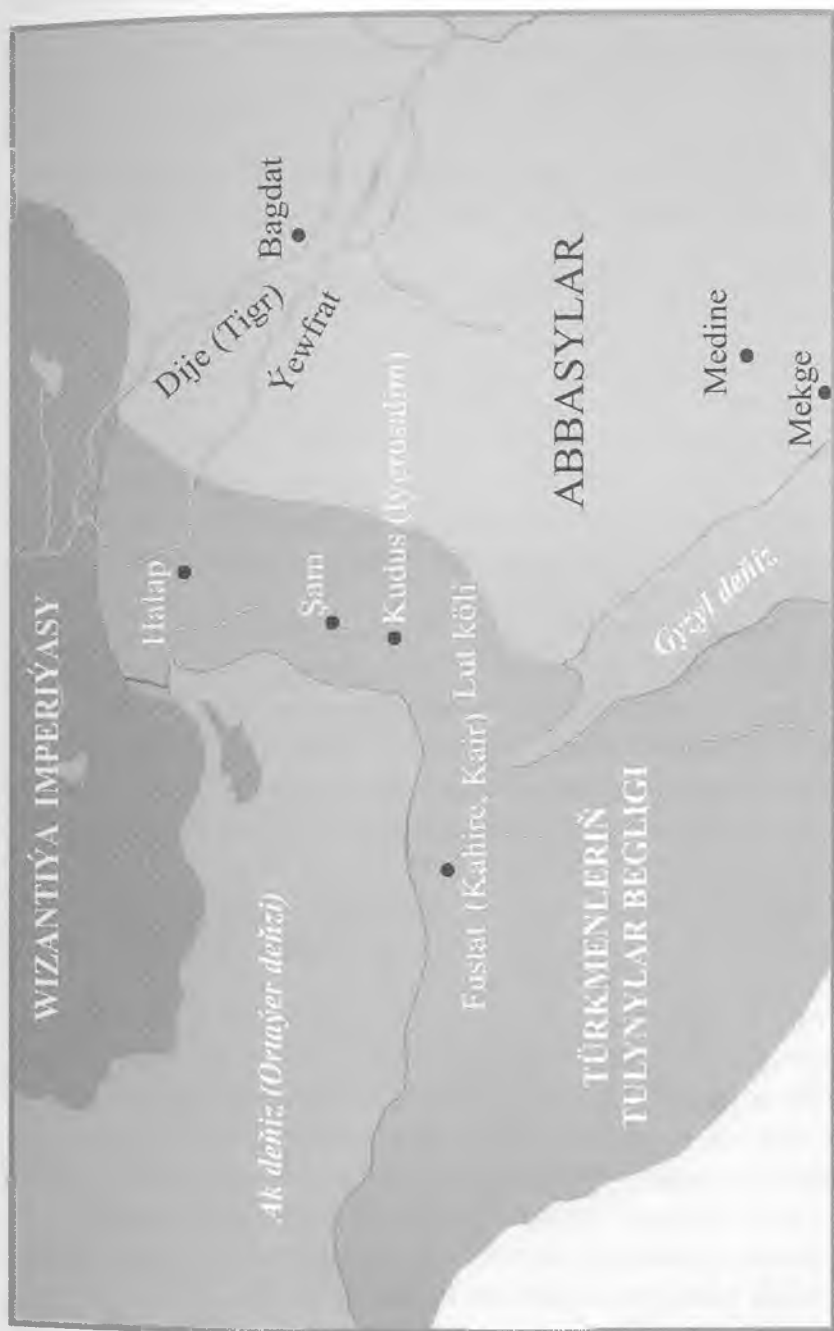
1. Kimlere «atabeg» we haýsy ýerlere «atabeglik» diýilýär?
2. Türkmenleriň salyrlar atabegligi kim tarapyndan we näçenji ýylda esaslandyrylýar?
3. Türkmenleriň ildeňizler atabegligi kim tarapyndan we haçan döredilýär?
4. Türkmenleriň bөрüler atabegliginiň ilkinji atabeginiň kimdigi we onuň kimlere garşy näçenji ýyllarda gaýduwsyz söweşler alyp barandygy barada gürrüň beriň.
5. Türkmenleriň zeňniler atabegligi kim tarapyndan we näçenji ýylda esaslandyrylýar?
6. Atabeg Ymadeddin Zeňni haçparazlara garşy söweşleriniň netijesinde nähili şöhrata eýe bolýar?
7. Begtegin türkmenleriniň Erbildäki atabegligini esaslandyryjy barada gürrüň beriň.

§25. Türkmen beglikleri

Taryhy çeşmelerde türkmenleriň otuzdan hem köpräk beglik döredendikleri barada maglumatlar bar. Beglikleriň döremegini iki topara bölmek mümkin. Birinjisi, heniz Beýik seljukly türkmenleriň döwleti döremezinden öňki türkmen beglikleri, olara Türkmenleriň tulynylar we Türkmenleriň ihçidiler beglikleri girýär. Ikinjisi bolsa, Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň döremegi we dargamagy hem-de ondan soňky türkmen hökümdarlyklarynyň we soltanlyklarynyň ýykylmaklary netijesinde, şolaryň dürli welaýatlaryny dolandyrýan türkmen begleri kähalatlarda tabyn, kä ýagdaýlarda özbaşdak döwlet şekilli otuzdan hem köp beglikleri döredipdirler. Ol beglikler kähalatlarda gysga wagtlaýyn dowam edip, bir-birleri ýa-da merkezi döwlet tarapyndan ýa-da özara mirasdüşerleriň oňsuzlyklary sebäpli ýykylypdyr.

Türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň döremegi, soňra bolsa mongollaryň wagsyçlykly ýörişleri, aýratyn hem, Osmanly türkmenleriň imperiýasynyň döremegi netijesinde, beglikler öňki görnüşlerini ýitirýärler. Galanlary bolsa Osmanly türkmenleriň imperiýasynyň düzümine girizilýär.

Türkmenleriň tulynylar begligi (868–905). Bu begligiň adyny göteren Tulyn begiň asly Amyderýanyň kenarynda ýaşan oguz türkmenlerinden bolupdyr. Tulyn beg başarjaň we edermen bolandygy üçin, Abbasy halyfy Mamunyň nazaryndan sypmandyr. Onuň hyzmatynda bolupdyr. 823-nji ýylda Bagdatda eneden bolan Tulyn begiň ogly Ahmet hem kakasy ýaly edep-terbiýeli, gaýduwsyz ýigit bolup ýetişýär. Ol 868-nji ýylda Mūsürde ilkinji türkmen begligini gurýar we beglige kakasynyň adyny dakýar. Ahmet beg 875-nji ýylda begligi Abbasy halyflygyna garaşsyz diýip yglan edýär. Begliginiň çäklerini giňeldip, Antakyýa, Halap, Şam şäherleri bilen Siriýany öz döwletine birleşdirýär. Ol özüniň on alty ýyla çeken hökümdarlygynda Adana, Tarsus, Palestina, Bengazy ýaly ýerleri-de döwletine birikdirip,

Türkmenleriň tulynylar begligi (868 – 905)

begligini güýçlendirýär. Hökümdar Müsüri bergidarlykdan, yzagalaklykdan boşadyp, gülläp ösen ýurda öwürýär.

Humaraweyhiň döwründe (884–896) onuň begliginiň çäkleri Toros daglaryna, Alžire, Demirgazyk Yraga çenli baryp ýetýär.

X asyryň başlarynda beglik gowşaýar. Bu ýagdaýdan ýerlikli peýdalanandan abbasylar 905-nji ýylda begligiň ýerlerini basyp alýarlar.

Türkmenleriň ihçidiler begligi (935–969). Bu begligi 935-nji ýylda Müsürde Muhammet ibn Tugaç esaslandyryýar. Onuň kakasy ferganaly oguz türkmenlerinden bolupdyr.

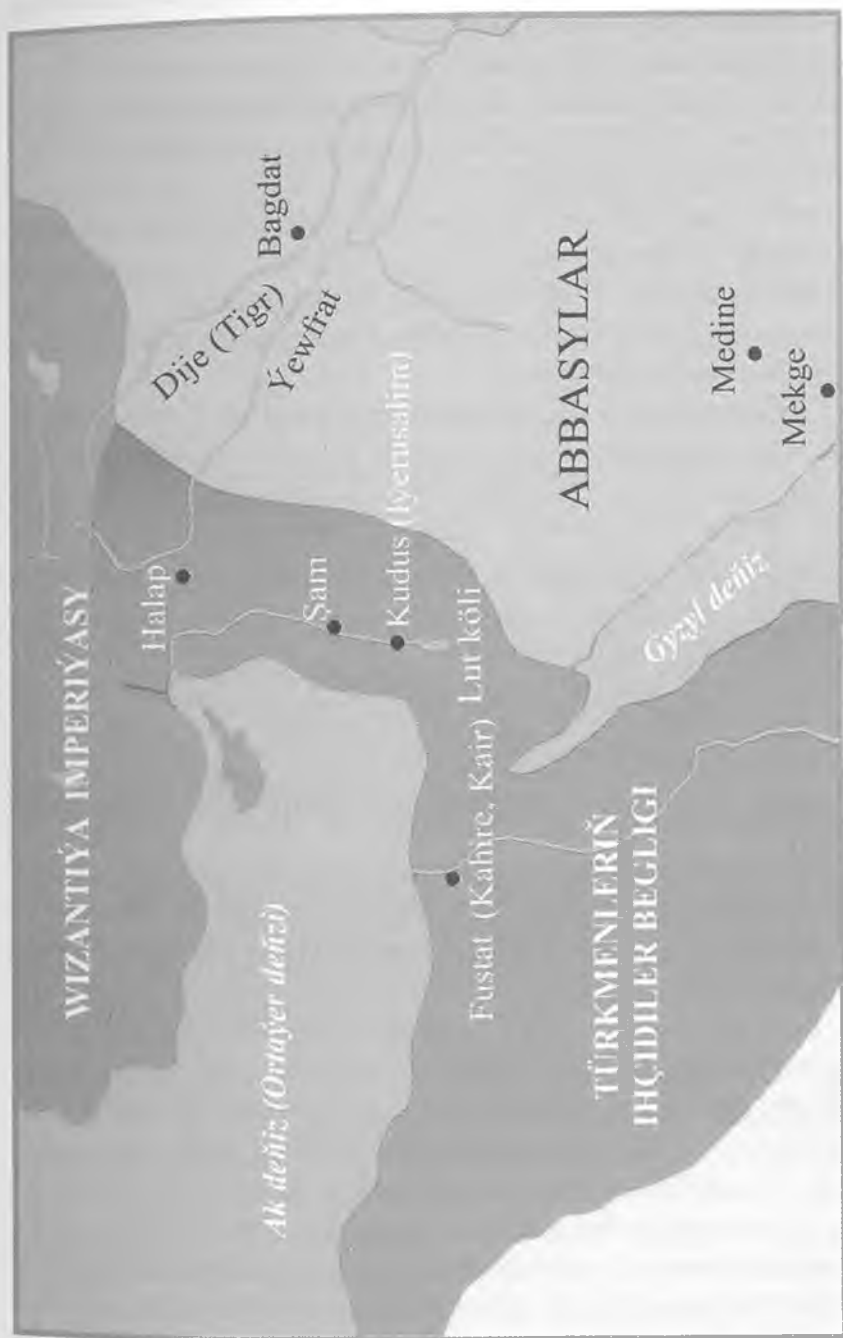
Muhammet ibn Tugaç Müsürde aýgytlaýjy hereket edip, tertip-düzgüni ýola goýýar. Ol Müsürde musulman dininiň Fatymy halyflygynyň täsirini peseldipdir. Şol sebäpli hem Bagdatda oturýan Abbasy halyfy Ar Razy Billäh (934–941) Muhammet ibn Tugajy gymmat bahaly serpaýlar bilen sylaglap, oňa «Al Ihçid» derejesini berýär. «Al Ihçid» arap sözi bolup, türkmençe «mälikleriň mäligi» diýmekdir. Şol günden başlap, Muhammet ibn Tugajyň ady «Al Ihçid» ady bilen çalşyrylýar. Onuň guran begligi hem şol at bilen meşhur bolýar.

969-njy ýylda Jöwher serdaryň ýolbaşçylygyndaky fatymylaryň goşuny paýtagt şäher Fustaty eýeleýär. Şeýlelik bilen, 34 ýil dowam eden türkmenleriň ihçidiler begligi ýykylýar.

Türkmenleriň izmir begligi (1081–1098). Gysga wagtlaýyn dowam eden bu begligiň taryhy türkmen taryhynda uly yz galdyrypdyr. Begligi esaslandyran Çakan beg Hazar deňziniň kenarlarynda ýaşan türkmenleriň çowdur taýpasyndan bolupdyr. Ol Anadola barandan soň, Gutulmyşyň ogly Süleýman şanyň serkerdesi bolýar.

Çakan beg 1078-nji ýylda wizantiýalylara ýesir düşýär. Ol özüniň başarnygy bilen wizantiýalylaryň dilini öwrenip, olara hyzmat edýär. Türkmen begi wizantiýalylaryň içki gizlin syrlaryny, döwlet syýasatyny alyp baryşlaryny, deňizçilik hünärini ezber öwrenýär.

Çakan beg Konstantinopoldan (Stambuldan) ýesirlik-

Türkmenlerin ihçidiler begligi (935 - 969)

den gaçyp, Anadola gelyär. Şol ýerde ol töweregine türkmen ýigitlerini jemläp, 1081-nji ýylda Izmirde Türkmenleriň izmir begligini esaslandyrýar.

Anadolydaky seljukly döwletiniň hökümdary Gylyç Arslan 1097-nji ýylda Çakan begi köşgüne çagyrdyp öldürýär we uly ýalňyşlyk goýberýär.

Çakan beg öldürilenden soňra deňiz kenarlaryndaky türkmenleriň harby ukyplary peselýär. Haçparazlaryň ýörişleri esasynda 1098-nji ýylda Türkmenleriň izmir begligi hem-de Çakan begiň döreden harby-deňiz güýçleri ýok edilýär we beglik dargaýar.

Türkmenleriň dilmajogullary begligi (1085–1394).

Bu türkmen begligini 1085-nji ýylda Dilmaç ogly Muhammet beg esaslandyrýar. Ol 1084-1085-nji ýyllarda Mälikşanyň Ahlat, Bitlis, Diýarbakir, Mardin, Meýýafarykyn, Erzen welaýatlaryny, sebitlerini Beýik seljukly türkmenleriň döwletine birikdirmek ugrundaky ýörişlerde gahrymançylyk görkezip tapawutlanýar. Onuň seljukly döwletiniň önünde bitiren hyzmaty üçin 1085-nji ýylda Bitlis töweregi bilen Muhammet begiň ygtyýaryna berilýär. Bu bolsa begligi esaslandyrmakda esasy sebäp bolýar. Umuman, beglik Gündogar Anadolynyň, Bitlisiň we Erzeniň ýerlerini öz içine alypdyr.

Türkmenleriň dilmajogullary begligi 1394-nji ýylda Akgoýunly türkmenleriň döwletine birikdirilýär.

Türkmenleriň danyşmentliler begligi (1092–1178).

Bu begligi 1092-nji ýylda esaslandyran Danyşment gazynyň asly türkmenlerden bolup, ady-da Taýly Kümüştegin bolupdyr. Ol begligiň başyna geçýänçä türkmenlere mugallymçylyk edipdir. Onuň mugallymçylyk edip ders berýänligi sebäpli, oňa «danyşment» diýipdirler. Danyşment gazy alym, akyldar, dana adam bolany üçin, özüniň paýhaslylygy, bilimliligi, gaýratlylygy bilen soltan Alp Arslanyň 1071-nji ýylda Malazgirt söweşine gatnaşyp, onuň ynamyna giren begleriň biridir. Danyşment beg 1080-nji ýylda Türkiýedäki Siwas şäherine gelyär. Ol begliginiň ýerini giňeltmek üçin, 1097-nji

ýylda Niksar şäherini eýeläp, Anadolyda ýerleşen emirleriň özara dawalaryndan ýerlikli peýdalanýar. Begligiň çäklerini giňeldýär. Danyşment beg, takmynan, 1104-1105-nji ýyl aralygynda Siwasda ýogalýar. Ol ölerden soň, onuň ogullary tagt üstünde özara göreşýärler. Bu göreşde Danyşment begiň uly ogly Emir gazy ýeňiji bolup, takmynan, 1105-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda begligiň başyna geçýär. 528-nji hijri-kamary (1133-1134 milady) ýylynda Emir gazy ölerden soň, onuň uly ogly Melik Muhammet kakasynyň ornuna geçýär. Ol danyşmentlileriň meşhur hökümdarlarynyň biridir. Ol hem 1143-nji ýylyň 6-njy dekabrynda Türkiýäniň Kaýseri şäherinde ýogalýar. Ondan soň Türkmenleriň danyşmentliler begligi gowşap başlaýar, netijede, bu beglik Anadolydaky seljukly soltan Gylyç Arslan II tarapyndan 1178-nji ýylda dargadylýar.

Türkmenleriň saltyklylar begligi (1072–1202).

Abulkasym Saltyk beg 1072-nji ýylda Erzurumy töwerekleri bilen eýeläp, öz begligini döredýär. Begligiň ady hem Saltyk begiň ady bilen baglanyşyklydyr. Bu begligiň merkezi Erzurum bolup, Baýburt, Tarjan, Minjingert, Ispir, Olty ýaly ýerleri özüne birleşdirýär.

1202-nji ýylda Anadoly seljukly soltany Rukneddin Süleýmanşa Gürjüstana garşy ýöriş edýär. Şonda begligiň iň soňky begi Alaeddin Mälikşa soltany dabaraly garşylamaga gijä galýar. Şol sebäpli hem 1202-nji ýylyň 25-nji maýynda soltan Süleýmanşa Erzuruma baran wagty Mälikşany tussag etdirip, begligi dargadýar.

Türkmenleriň meňgüjükler (meňňijikler) begligi (1072–1277). Soltan Alp Arslan bilen Malazgirt söweşine gatnaşan Meňgüjük (Meňňijik) gazy Erzinjan, Kemah, Diwrigi we Gündogar Garahysar ýerlerini eýeläp, öz begligini gurýar. Meňgüjük gazynyň oguzlara degişlidigi taryhy çeşmelerde bellenilýär. Bularyň döwründe medeniýete köp üns berlipdir. Binagärçilik ösüpdir. Zynatly metjit-medreseler gurlupdyr.

Türkmenleriň ahlatşalar begligi (1100 – 1207). Ahlat şäheri Türkiýede Wan kölüniň töwereklerinde ýerleşýär. Şol sebitler hem XII asyryň birinji ýarymynda Beýik seljukly türkmenleriň döwletine tabyndy. Ahlatyň emiri adalatsyz adam bolandygy sebäpli, sebitiň ilaty Sökmen al Kutbi Türkmeni hökümdar bolmaga çagyýarlar.

Sökmen beg esgerleri bilen söweşsiz Ahlaty eýeleýär. Soltan Muhammet Tapar 1100-nji ýylda Ahlatyň häkimligini Wan kölüniň töwerekleri bilen Sökmen bege berýär. Şol wagtdan hem onuň guran begligi «Ahlatşalar» ady bilen meşhur bolupdyr. Sökmeniň begligi dolandyran wagtynda onuň merkezi şäheri Ahlat bolup, Adiljewaz, Bitlis, Bargiri, Malazgirt, Wan, Erjiş, Eleşgird, Tatwan, Erzen, Muş, Meýýafarykyn, Hani ýaly şäherler begligiň düzümine girýär. Sökmen beg haçparazlara garşy söweşlere işjeň gatnaşýar.

1207-nji ýylda Nejmeddin Eýýuby Ahlatşalar begligini ýykýar.

Türkmenleriň artyklylar begligi (1101-1409). Bu begligiň adyny göteren Artyk beg Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň soltany Alp Arslanyň meşhur serkerdelerinden biridir. Malazgirt söweşiniň gahrymany Artyk begiň nebereleri Gündogar Anadolyda iki bölege bölünen görnüşde begliklerini ýöredýärler. Olaryň birinjisi Kaýfi we Diýarbekiri, ikinjisi bolsa Mardini, Silwany (Maýýafarikini) öz içine alýar.

Begligiň bir goly 1409-njy ýyla çenli dowam edip, ikinji şahasy bolsa 1234-nji ýylda Rum seljukly türkmenleriň döwletiniň soltany Alaeddin Key Kubat I tarapyndan ýykylýar.

Türkmenleriň ýynalogullary begligi (1098 – 1183). 1098-nji ýylda Ýynal beg tarapyndan esaslandyrylan bu begligiň ady Ýynal begiň ady bilen baglanyşyklydyr. Ýynal begiň kakasy Sadr beg Diýarbekiriň häkimi eken. Kakasynyň ölüminden soň, Ýynal beg merkezi Diýarbekir bolan öz begligini döredýär.

Beglik 1183-nji ýylda Eýýuby türkmenleriniň döwletiniň hökümdary Salaheddin Eýýubynyň ýörişi netijesinde ýykylýar.

Kurly begiň Palestinada guran Türkmen begligi.

Kurly beg 1070-nji ýylda Palestinada begligi esaslandyryp, ony Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasyna tabyn edýär.

Remle begligiň paýtagty bolup, ol Kudusdan (Iýerusalimden) 50 km günbatarda ýerleşýär.

Beglik 1079-njy ýylda ýykylýar.

Türkmenleriň barçemogullary begligi. XII asyryň ortalarynda ýiwe türkmenleri Hemedanyň günbatarynda, ýagny Dinawer, Kermaňsah, Hulwan, Şehrizer şäherlerinde köpçülikleýin ýaşapdyrlar. Şol ýerde hem olar Barçemiň ýolbaşçylygynda öz begliklerini esaslandyrypdyrlar.

Begligiň begi Süleýmanşa halyfa tüýs ýürekden berlen adam bolupdyr. 1258-nji ýylda mongollar Bagdady gabanlarynda goragçylaryň arasynda ol hem bar eken. Bagdat mongollaryň eline geçende, ol halyfy gorap, beýleki türkmen esgerleri bilen bilelikde wepat bolýar. Beglik şol söweşden soň mongollar tarapyndan ýatyrylýar.

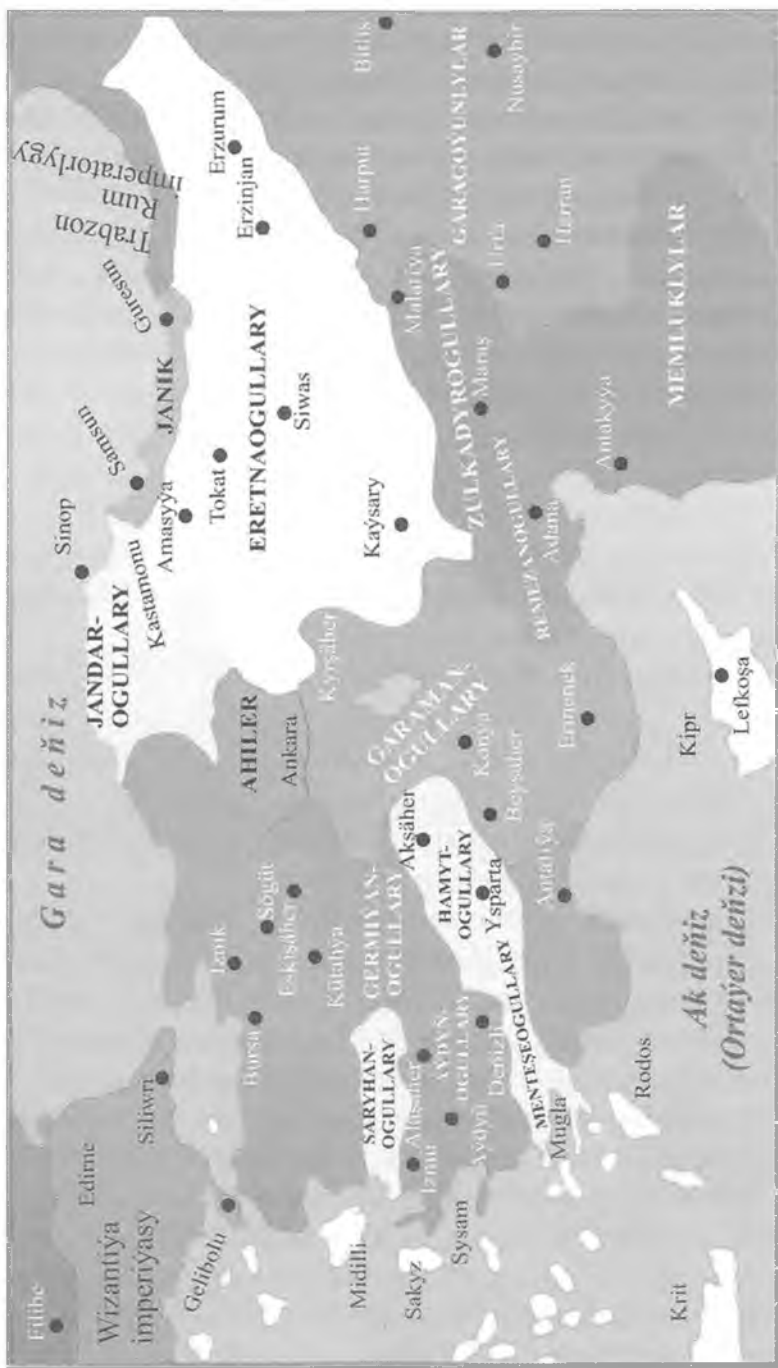
Türkmenleriň çopanogullary begligi (1211–1309).

Husameddin Çopan Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň serhetlerini gorap, araçäkde ýerleşýän Kastomonuda (Türkiýe) 1211-nji ýylda öz begligini döredýär.

1309-njy ýylda Jandarogly Süleýman paşa Kastamonu topraklaryna ýöriş edip, begligi ýykýar.

Türkmenleriň garamanogullary begligi (1256–1483). Bu beglik Orta Anadolynyň günortasynda esaslandyrylan beglikleriň arasynda iň meşhurlarynyň biridir. Beglik 1256-njy ýylda gurlup, 1483-nji ýylda ýykylýar. Ol 227 ýyllap dowam edýär. Adyndan belli bolşy ýaly, garamanoguz türkmenleriniň salyr taýpasynyň bir tiresiniň adydyr.

Garamanlylar hem beýleki türkmen taýpalary ýaly, XIII asyryň birinji ýarymynda mongollaryň howpundan gaçyp, Kiçi Aziýa gelipdirler. Anadolydaky seljukly türkmenleriň soltany Alaeddin Keý Kubat I olary 1228-nji ýylda Ermenak welaýatyna ýerleşdiripdir. Şol wagtlar garamanlylaryň serdary Nury Sopy bin Sadeddin diýen adam eken.

Anadolydaky türkmen beglikleri

Türkmenleriň garamanogullary begliginiň meşhur hökümdary Garaman begiň ogly Mämmet beg bolupdyr. Ol mongollara garşy söweşip, olary Göksuwda ýeňlişe sezewar edipdir. Şondan soň 1277-nji ýylyň 15-nji maýynda Konýa girip, seljukly Alaeddin Siýawuşy Anadolydaky seljukly türkmenleriň döwletiniň soltany diýip yglan edipdir. Özi bolsa Alaeddin Siýawuşyň weziri bolupdyr. Şol wagt Mämmet begiň teklibi esasynda, soltan Alaeddin Siýawuş diwanda, mejlislerde türkmen diliniň döwlet dili bolmagy we diňe sol dilde gürleşilmelidigi barada perman beripdir.

Mongollaryň täze güýçleri 1277-nji ýylda Konýa gelip, Mämmet begi we onuň inilerini öldüripdirler. Garamanogullary begleri 1350-nji ýyla çenli ençeme gezek mongol basybalyjylaryna garşy göreşip, kä ýeňip, kä ýeňlipdirler.

XIV asyryň ikinji ýarymynda Alaeddin Aly beg bolupdyr. Ol goňşy türkmen beglikleriniň hasabyna öz ýerini giňeldipdir, begligini güýçlendiripdir. Hökümdar osmanly türkmenleriň ýerlerine-de ýöriş edipdir. 1387-nji ýylda osmanlylaryň güýçli herekete gelmegi bilen, Aly beg basyp alan ýerlerini yzyna berip, olar bilen parahatçylykly şertnama baglaşypdyr.

1394-nji ýylda Garamanogullary begligi Temiriň agalygyny ykrar etmäge mejbur bolýar. Aly begiň beýle netijä gelmegini türkmen begleriniň birnäçesi we soltan Ýyldyrym Baýezit unamandyr. 1397-nji ýylda soltanyň goşuny Konýany gabapdyr. Şäher eýelenenden soň, Alaeddin Aly beg öldürilipdir. Begiň ogullary Mämmet we Aly beg Bursa iberilipdir. Olar diňe Ankara söweşinden soň, Temiriň goşuny tarapyndan tussaglykdan boşadylypdyrlar. Garamanogullary begliginiň başyna Mämmet beg geçipdir.

Begliň hökümdarlary osmanlylara garşy duşmançylykly hereket edip, elmydama diýen ýaly uruş ýagdaýynda bolupdyrlar. Şol sebäpli hem 1473-nji ýylda soltan Fatyh (ýeňiji) Muhammet begligiň ýarany Uzyn Hasany Otlukbel diýen ýerde ýeňlişe sezewar edipdir. Garamanogullary türkmen begligi bolsa osmanlylara tabyn edilipdir. Begligiň

soňky wekili Kasym beg 1483-nji ýylda ýogalandan soň, beglik ýykylýar.

Türkmenleriň ynançogullary begligi (1261 – 1368). Türkiýäniň Anadoly böleginiň günbatar-günortasynda ýerleşýän Deňizlide ýaşan türkmenler 1261-nji ýylda Hurlagu hana tabyn bolmak şerti bilen Muhammet begiň ýolbaşçylygynda beglik döredýärler. Ýöne beglik gowşak bolupdyr. Şol sebäpli hem taryhy çeşmelerde begligiň hakyky esaslandyryjysy Ynanç beg hasaplanýar. Ol, takmynan, 1291–1335-nji ýyllar aralygynda begligiň hökümdary bolýar. Şonuň üçin hem beglik şonuň adyny göterýär.

Türkmenleriň ynançogullary begligi 1368-nji ýylda Türkmenleriň germiyanogullary begligi tarapyndan ýykylýar.

Türkmenleriň sahypataogullary begligi (1275–1341). Bu begligiň ady Anadolydaky seljukly türkmenleriň döwletiniň weziri Sahypata Fahreddin Alynyň ady bilen bagly bolup, Garahysar şäherini we onuň töwereklerini öz içine alýan bu beglik 1275-nji ýylda onuň ogullary, agtyklary tarapyndan döredilýär. Garahysardan başga bu beglige degişli şäher bolmasa-da, Bolwadyn, Barçynly, Sandykly, Şuhut ýaly etraplar we mün oba oňa giripdir.

Türkmenleriň perwanaogullary begligi (1277–1322). Bu begligi Gara deňziň kenarynda (Türkiýe) söwda ähmiýetli şäher bolan Sinopda 1277-nji ýylda Muineddin Süleýmanyň ogly Muhammet esaslandyrýar. Ol ukyply ýolbaşçy, güýçli syýasatçy bolupdyr. Onuň döwründe Anadolyda mongollar agalyk edýärdi. 1243-nji ýylda Kösedagda seljuklylar bilen mongollaryň arasynda bolan söweşden soňra, Muineddin Süleýman mongol serkerdesi Baýju Noýondan haýyş edip, seljuklylaryň Anadolydaky häkimligini saklap galmagy başaran adamdyr.

Perwana begleriniň arasynda iň meşhurlarynyň biri hem Gazy Çelebidir. Ol gahryman deňizçi adyna mynasyp bolupdyr. Perwana beg deňze çümüp, esli wagt durmagy başarypdyr. Şol başarnygy bilen ol duşman gämilerini ýeke özi aşagyndan burawlap, suwa gark edipdir.

Gazy Çelebi 1322-nji ýylda atdan ýykylyp ölýär. Onuň oglunyň ýokdugy sebäpli, beglik Jandarogullary begligine goşulýar.

Türkmenleriň menteşegullary begligi (1290–1424). Bu begligi 1290-njy ýylda günorta-günbatar Anadolyda Menteşe beg gurýar. Onuň ýolbaşçylygyndaky türkmenler deňiz bilen gelip, deňiz ýakalaryny, Deňizlä çenli aralygy eýeleýärler.

Beglik 1424-nji ýylda Osmanly türkmenleriň döwletiniň soltany Myrat II döwründe ýykylýar.

Türkmenleriň garasyogullary begligi (1297–1361). Türkmenleriň garasyogullary begligi 1297-nji ýylda Garasy beg tarapyndan Türkiýäniň günbatarynda – Balykesirde, Egeý deňziniň Çanakgala töwereklerinde gurulýar. Bu begiň gelip çykyşy Oguz türkmenleriniň gaýy taýpasy bilen baglydyr.

Balykesir şäheri begligiň paýtagty bolýar.

Beglik 1361-nji ýylda Myrat I-niň soltan bolan wagty Osmanly türkmenleriň döwletine tabyn edilýär.

Türkmenleriň jandarogullary begligi (1299–1462). 1299-njy ýylda begligi esaslandyran Şemseddin Demir Ýaman Jandar oguz türkmenleriniň gaýy taýpasyndandyr. Köşkde soltany goraýan janpena bolanlygy üçin, oňa «Jandar» lakamy berlipdir. Onuň esasy wezipesi köşgüň, hökümdaryň howpsuzlygyny üpjün etmek bolupdyr.

Gara deňziň golaýynda ýerleşen Kastamonu, Sinop şäherleri töwerekleri bilen Jandarogullarynyň guran begligine degişli bolýar. Beglik 163 ýyllap dowam edýär. Merkezi şäheri Eflany bolýar.

Beglik 1462-nji ýylda Muhammet Fatyh tarapyndan Osmanly türkmenleriň döwletine birikdirilýär.

Türkmenleriň germiyanogullary begligi (1300–1429). Türkmenleriň germiyanogullary begligini Ýakup beg esaslandyrýar. Begligiň adyny göterýän Germiýanyň neberesi ilkinji gezek XIII asyrdan Malatiýa (Türkiýe) töwereklerinde peýda bolýar. Taryhçylar olaryň Jelaleddin Meňburun

bilen gelip, soňra bolsa seljukly türkmenleriň hyzmatynda bolandyklaryny belleýärler.

Ýakup beg seljukly soltany Alaeddin Keý Kubat III döwründe Ankara töwerekleriniň emiri bolýar. Ol 1300-nji ýylda merkezi Kütahya bolan begligi döredýär. Ýakup begiň guran begligi türkmenleriň Anadolyda guran beglikleriniň arasynda iň ulularyndan biridir.

1314-nji ýylda Aýdyňogullary, Menteşeogullary, Saryhanogullary beglikleri öz üstlerinden Germiyanogullary begliginiň agalygyny ykrar edýärler.

Begliň garamagynda 700 şäher bolup, onuň esgerleriniň sany 40 müňe ýetipdir. Şonuň üçin hem goňsular bu beglikden ätiýaç edipdirler. Wizantiýalylar beglige ýylda 100 müň dinar, gymmat bahaly zatlar salgyt tölemeli bolupdyrlar.

Beglik 1429-njy ýylda Osmanly türkmenleriň döwletine goşulýar.

Türkmenleriň hamytogullary begligi (1297–1391).

Merkezi ilki Ulyborly, soňra Egridir (Türkiýe) bolan türkmen begligini 1297-nji ýylda Hamyt beg esaslandyrýar. Ýöne beglik XIV asyryň başyna çenli özbaşdak bolmaýar. Hamyt beg XIV asyryň başynda aradan çykýar. Ol heniz dirikä begligiň işlerini ogly Ylyas bege tabşyrýar. Köp wagt geçmän, Ylyas begiň ogly Dünder beg begligiň başyna geçip, begligiň özbaşdaklygyny yglan edýär. Ol 1321-nji ýylda gü-nortadaky Gölhisar, Gorkutli, Antaliya sebitlerini öz begligine birikdirýär.

Begliň ýerleri 1391-nji ýylda Osmanly türkmenleriň döwletiniň hem-de Garamanogullary begliginiň arasynda paýlaşylýar.

Hamytogullary begliginiň «Tekeogullary» şahasy (1321–1390). 1321-nji ýylda Dünder beg Antaliýany (Türkiýe) basyp alyp, ony dogany Yunus bege berýär. Yunus beg bolsa şol ýyl begligiň «Tekeogullary» şahasyny döredýär.

Begliň bu şahasy 1390-njy ýylda Osmanly türkmenleriň döwletiniň soltany Ýyldyrym Baýezit tarapyndan basylyp alynýar.

Begliñ bu şahasy kiçi bolsa-da, Antaliýa ýaly deňiz güzeri bolup, daşary ýurtlar bilen söwda işlerini alyp barmakda möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

Türkmenleriň saryhanogullary begligi (1313–1412). Iň soňky Horezm şasy Jeleddin Meňburun bilen Gürgeçden Anadola gelen Saryhan begiň Alpagy atly oglunyň ogly Saryhan beg 1313-nji ýylda öz adyna (Türkiýe) beglik esaslandyryýar.

Begiň atasy Saryhan beg soltan Jeleddiniň goşun başlygy bolýar. Horezmşa öldürilenden soň, ol Anadolydaky seljuklylar bilen hyzmatdaşlyk edýär.

Saryhan beg 1313-nji ýylda Manysa sebitlerini eýeleýär. Ol döreden begligine Alaşehirden başlap Izmir, Egeý deňziniň kenarlary aralygy birikdirýär. Beglige Adola, Akhisar, Gaýajyk, Gözelhisar, Gördük, Gördes, Demirçi, Ýylyja, Manisa, Mendelorya, Menemen, Urganly şäherleri degişli bolýar. Şolardan Menemen şäheriniň ady Ahal welaýatynyň Baharly etrabynyň Nohur obasynyň gündogar tarapyndaky oba ýokardan bakyp duran, rowaýatlarda Nuhuň gämisiniň gelip durup geçen ýeri hasap edilýän Manaman dagy bilen asly bir bolmagy mümkin. Çünki Orta Aziýadan giden türkmenleriň öňki ýaşan ýerleriniň atlaryny täze ýurtlaryna dakan wagtlary bolupdyr.

Beglik gündogarda Alaşehirden, günbatarda Izmir bogazy, demirgazykda Pergaleden, günortada Kemaliýe, Nif, Turgutly aralygynda ýerleşipdir.

Beglik 1412-nji ýylda Osmanly türkmenleriň döwletiniň golastyna düşýär.

Türkmenleriň aýdyňogullary begligi (1308 – 1426). 118 ýyllap dowam eden bu beglik 1308-nji ýylda Mübärizeddin Gazy Muhammet tarapyndan döredilýär.

Bu beglik Anadolyda Beýik Menderesden başlap, Aýaslug, Birgi sebitlerini öz içine alypdyr. Aýdyňogullary begligi gündogarda Germiyanogullary, Ynançogullary, günortada Menteşegullary, demirgazykda Saryhanogullary beglikleri, demirgazyk-gündogarda Wizantiýa degişli Alaşehir bilen

serhetleşipdir. Bu begligiň 1332-nji ýylda 700 müň ilaty bolup, ol 20 müň inedördül km ýeri tutupdyr.

Beglik 1426-njy ýylda Osmanly türkmenleriň döwletiniň soltany Myrat II tarapyndan ýykylýar.

Aýdyňogullary begliginiň ygtyýarynda 60 şäheriň, 300 galanyň, 70 müň goşunyň bolandygyny hem-de gämileri bilen franklara, rumlulara garşy harby ýorişler geçirendiklerini taryhçylar belleýärler.

Türkmenleriň eretnaogullary begligi (1335–1381).

Bu beglik 1335-nji ýylda Alaeddin Eretna beg tarapyndan Anadolyda döredilýär. Eretna beg mongol ilhanylaryna hyzmat eden serkerde bolupdyr. Beglige Ankara, Siwas, Kyrşehir, Çorum, Tokat, Ýozgat, Newşehir, Kaýseri, Amasya, Nigde, Gülüşhane, Tünjeli, Erzincan, Erzurum, Samsun ýaly şäherler giripdir.

Eretna beg 1352-nji ýylda Kaýseride ýogalýar we şol ýerde-de jaýlanýar.

Eretna begiň emirleriniň gelen kararyna görä, begiň kiçi ogy Gyýaseddin Mehmet hökümdar bolýar.

Türkmenleriň zülkadyrogullary begligi (1337–1522).

Türkiýäniň Maraş, Elbistan diýen ýerlerini özüne birikdiren bu türkmen begligi 1337-nji ýylda Zeýneddin Garaja beg tarapyndan döredilip, takmynan, iki asyra golaý dowam edýär. Memluk türkmenleriniň tabynlygynda bolan bu begligiň merkezi Elbistan şäheri bolupdyr.

Türkmenleriň remezanogullary begligi (1325–

–1608). Oguz türkmenleriniň Üçok golundan bolan üregir taýpasynyň baştutany Remezhan beg 1325-nji ýylda Anadolynyň Adana böleginde öz adyna Müsürdäki Memlukly türkmenleriň soltanlygyna bagly bir beglik döredýär. Üçoklar mongollaryň wagşyçylykly hereketlerinden gaçyp, XIII asyryň yigirminjy ýyllarynda Anadola gelip, Adana, Tarsus, Sis, Misis, Aýas, Paýas etraplarynda ýerleşýärler. Beglik 1510-njy ýyly çenli Müsürdäki Memlukly türkmenleriň, ondan soňra bolsa Osmanly türkmenleriň döwletiniň tabynlygynda bolýar.

Kazy Burhaneddin Ahmediniň begligi (1381–1398).
Eretnaogullary begligine derek 1381-nji ýylda Siwasda öz adyna begligi esaslandyran Kazy Burhaneddin Ahmet 1345-nji ýylda Kaýseride eneden bolýar. Onuň kakasy Şemseddin Mehmet Kaýseriniň kazysy bolýar. Bu maşgalanyň asly ho-rezmlil salyr türkmenlerinden bolupdyr.

Emir Temiriň Anadola garşy ýörişe başlamakçy bolma-gy sebäpli, Kazy Burhaneddin Ahmet Müsüriň soltany Ber-kuga, osmanly soltan Ýyldyrym Baýezide, Altyn Ordanyň hany Togtamyşa hat ýazyp, agsak Temire garşy bileleşikde hereket etmegi teklipl edýär. Ol diňe çagyrmak bilen çäk-lenmän, agsak Temiriň öz üstlerinden agalygyny ykrar eden begliklere garşy ýöriş edýär. Şol sebäpli hem Temir birbada Anadola ýöriş etmekden çekinip, Togtamyşyň üstüne gidýär.

Şeýle kyn döwürde, Akgoýunly Gara Ýülük Osman do-ganlary bilen oňuşman, Kazy Burhaneddine tabyn bolýar we onuň ynamyna girýär. Biraz wagt geçensoň, olaryň arasy bozulýar. Şeýlelikde, 1398-nji ýylda Siwasyň golaýynda bo-lan söweşde, Gara Ýülük Osman Kazy Burhaneddin Ahme-di öldürýär.

Özüniň ömrüniň esasy bölegini söweşlerde geçiren Kazy Burhaneddin Ahmet medeniýete, ylma, bilime howandarlyk edipdir. Şonuň bilen birlikde, Gyrşehirde, Niksarda, Turhal-da, Erzinjanda metjit-medreseler, galalar gurdurýar. Burhaneddin Ahmet «Siwasly» lakamy bilen ajaýyp goşgulary düzen şahyrdyr. Arap, pars, türkmen dillerini suwara bi-lendigi sebäpli, ol üç dilde-de şygyr ýazypdyr. Şahyr milli duýguly watançy şahs bolupdyr. Onuň ýazan şygyrlarynda mertlik, gahrymançylyk, watanparazlyk wasp edilipdir.

Türkmenleriň eşrefogullary begligi (XIII asyr – –1326 ý.). XIII asyryň ikinji ýarymynda Anadolyda (Tür-kiýe) Beýşehir we Seydişehir sebitlerinde Eşrefogullary beg-ligini esaslandyran Seyfeddin Süleýman beg Eşref ogludyr. Bu begligiň ilkinji merkezi şäheri Garagorum bolup, Seydişehire degişli obalaryň biri bolmaly. Soňra Süleýman beg tarapyndan gurlan Beýşehir şäheri begligiň hemişelik

merkezi bolýar. Süleýman beg 1301-nji ýylda Beýşehirdäki uly metjide degşirip, ölende jaýlanar ýaly özi üçin aramgäh (kümmet) gurdurýar. Ol 1302-nji ýylyň 27-nji awgustynda ýogalan wagty şol kümmetde jaýlanýar. Süleýman begden soň begligiň başyna onuň ogly Mubaryzeddin Muhammet beg geçýär. Ol bolsa begligi giňeldip, Akşehir, Bolwadin taraplaryny beglige birikdiripdir. Beg 1320-nji ýylda ýogaly, ýerine ogly Süleýmanşah II geçýär. Bu beg 1326-njy ýylyň 9-njy oktyabrynda Ilhanylaryň hany Demirdaşa garşy söweşde wepat bolýar. Şol söweşiň netijesinde Türkmenleriň Eşrefogullary begligi ýykylýar.

Türkmenleriň eşrefogullary begliginiň begleri goňsulary bilen parahatçylykda ýaşapdyrlar. Olar Anadoly seljukly soltanlary, Garamanogullary begliginiň begleri bilen gowy gatnaşykda bolupdyrlar.

Türkmenleriň eşrefogullary begliginde ylma, bilime, medeniýete köp üns berlipdir. Olar metjit-medreseler, köprüler gurdurypdyrlar.

Türkmenleriň ýarykogullary begligi (XII asyr). Türkmenleriň ýarykogullary begligi ady bilen gurlan bu kiçijik begligiň XII asyrdan gurulmagyna atabeg Ymadeddin Zeňni sebäp bolýar. Ol Halaba emir bolandan soň, haçparazlara garşy göreşde Ýarykogullaryny-da ýanyna çagyryýar. Şährizor Erbil sebitinde ýaşayan Siriýadaky ýywa türkmenleriniň başynda Arslanogly Bahaeddin Ýaryk durýardy. Atabeg Ymadeddin Zeňni haçparazlaryň serhetlerindäki eýelän ýerlerini Ýaryk bege müdimilik bermegi wada edýär. Ýaryk beg öz maşgalasy we töweregindäki ýywalar bilen Halabyň günortasyndaky Kuweýk çayynyň boýunda bir depede mesgen tutýar. Olar ilata peýdaly işler edip, öz zähmetlerini gaýgyрмаýarlar. Mesgen tutan ýerlerine bolsa Ýarukiýe diýip at berýärler. Şol ýerde hem Ýaryk beg öz ady bilen bagly Türkmenleriň ýarykogullary begligini esaslandyrýar.

Türkmenleriň alaiýe begligi (1293–1471). Ortaýer deňziniň Türkiýe kenarynda ýerleşen Alanýa ady bilen

meşhur bolan bu şäher XIII asyrda Alaiýe diýlip atlandyrylypdyr. 1293-nji ýylda Kipriň koroly bu sebitlere deňiz üsti bilen ýöriş edýär. Türkmenleriň garamanogullary begliginiň hökümdary Mejeddin Mahmyt beg kiprlilerden öňürdip, Alaiýeni eýeleýär. Şol ýerde bolsa Merkezi Alaiýe töwerekleri bilen kiçeňräk Alaiýede türkmenleriň begligini döredýär.

Beglik 1471-nji ýylda Osmanly türkmenleriň döwletiniň düzümine girizilýär.

Türkmenleriň emirogullary begligi (1313 – XVasyryň başy). Türkmenleriň emirogullary begligi Anadolynyň (Türkiýe) demirgazygynda, Gara deňziň günorta kenarlarynda ýerleşýän Samsun, Trabzon, Ordu sebitlerinde 1313-nji ýylda Baýram beg tarapyndan döredilýär. Emirogullary diýilmeginiň sebäbi, Baýram begiň kakasynyň «emir» derejesi bolupdyr.

Ähli Anadoly türkmen beglikleriniň Osmanly imperiýasyna birikdirilişi ýaly, Emirogullary begligi-de şol döwletiň düzümine girmeli bolýar.

Türkmenleriň täjeddinogullary begligi (1348–1427). Gara deňziň günortasynda ýerleşen Bafra bilen Ordunyň arasynda Niksara çenli ýerlerde 1348-nji ýylda Doganjyk beg we onuň ogly Täjeddin beg tarapyndan beglik esaslandyrylýar. Begligiň ady Täjeddin begiň ady bilen baglanyşdyrylýar. Beglik 1427-nji ýyly çenli dowam edýär. Şondan soň Täjeddinogullary begligi Osmanly türkmenleriň döwletiniň düzümine girizilýär.

?

1. Beýik seljukly türkmenleriň döwleti döremezinden öňki dörän türkmen beglikleriniň döreyşi barada gürrüň beriň.
2. Beýik seljukly türkmenleriň döwletiniň täsirinde we tabynlygynda döredilen türkmen beglikleri barada gürrüň beriň.
3. Mongollaryň wagşyçylykly ýörişleri netijesinde türkmen beglikleriniň ýagdaýy nähili bolupdyr?
4. Emir Temiriň ýörişine garşy Kazy Burhaneddin Siwasly näme edýär?
5. Osmanly türkmenleriň döwletiniň güýçlenýän döwründe türkmen beglikleriniň ýagdaýlary barada aýdyp beriň.

§26. Osmanly türkmenleriň döwleti (1299 – 1922)

Oguz türkmenleriniň gaýy taýpasyndan bolan Ärtogrul beg öz kowumdaşlary bilen Horasanyň, ýagny Türkmenistanyň Mahan¹ diýen ýerinde ýaşapdyr. Ol mongollaryň Orta Aziýa wagşyçylykly ýörişleri başlanan döwürleri Jelaleddin Meňburnuň esgerleri bilen ilki Häzirbegjana aşýar, soňra Gündogar Anadolyda 400 öýli kowumdaşlary bilen ýerleşýär. Olar Rumdaky seljukly soltany Alaeddin Keý Kubat I-e (1219–1235) sygynýarlar. Soltanyň makullamagynda Ärtogrul gazy Günbatar Anadolyda Wizantiýanyň ýerleri bolan Garajahisary, Sögüdi eýeleýär. Soltan Ärtogrul gazynyň edermenligine göz ýetirip, basyp alan ýerlerini oňa mülk hökmünde bagyşlaýar.

Geljekde döwletiň adyny göterjek Osman 1258-nji ýylda Sögütde dogulýar.

Ärtogrul gazynyň wesýetine görä, kiçi ogly Osman beg öz ady bilen bagly begligiň başyna geçýär.

1299-njy ýylda Alaeddin Keýkubadyň başda durmagynda türkmenler Sulamyş (Türkiýe) diýen ýerde ilhanylaryň agalygyna garşy gozgalaň turuzýarlar. Gozgalaňçylar ýeňlip, Alaeddin Keýkubat gaçýar. Osman beg şol ýagdaýdan peýdalanyp, özbaşdak hereket edip başlaýar. Ol Bilejigi eýeläp, begligiň merkezini Bilejige geçirýär. Gozgalaň eden türkmenleriň hem bir bölegi Osman bege sygynýarlar. Osman begiň begligi güýçlenip, döwlet halyna ýetýär. Taryhçylar heniz Osmanly türkmenleriň begliginiň ilhanylara tabyndygyna garamazdan, onuň döwlet bolan wagtyny şol sene bilen baglanyşdyrýarlar. Osman beg 1320-nji ýylda döwletiň ygtyýaryny ogly Orhan bege tabşyrýar.

Osmanlylar şol döwürde Ilhanylaryň döwletine her ýylda ýyllyk salgyt töläpdirlir. Munuň bilen ylalaşman, Orhan beg aýgytly herekete geçýär. Ol Wizantiýanyň ençeme galalaryny, şäherlerini eýeleýär. Osman Gazynyň arzuw we wesýet eden Bursa şäherini 1326-njy ýylda eýeläp, Orhan beg kakasynyň jesedini Sögütde Bursa getirip jaýlaýar.

¹ Mahan – Günorta Türkmenistanda ýerleşýär.

Begliň merkezini Bilejikden Bursa geçirýär. Osmanlylar yzly-yzyna ýeniş gazanýarlar.

Osmanly türkmenleriň döwletini esaslandyrmakda güýçli patysalaryň biri hasaplanýan Orhan beg 1359-njy ýylda ýogalýar. Onuň ornuna geçen Myrat Hudawendigär I (1359–1389) Balkanda ýerleşýän döwletler bilen uruşýar. Döwletiň merkezini Bursadan Edirnä geçirýär. 1372-nji ýyla çenli osmanly türkmenler Bolgariýany, Serbiýany, Makedoniýany boýun egdirýärler.

Serbiýanyň koroly Lazar türkmenlere garşy söweşmek üçin serb, alban, walah, wenger, bolgar döwletlerinden ybarat bileleşik döredýär. Iki tarapyň goşuny 1389-njy ýylda Kosowoda duşuşypdyrlar. Şol söweşde Myrat I wepat bolan hem bolsa, türkmenler ýeniş gazanýarlar. Soltanyň ogly Baýezit Kosowo meýdanynda soltan diýlip yglan edilýär. Ýeniş bilen gylawlanan Baýezit Anadola gelip, ýyldyrym çaltlygynda türkmen begliklerini soltanlyga birikdirip başlaýar. Erkana hereket etmekligi, boýun bolmazlygy söýýän türkmen begleri Baýezidiň beýle hereketini oňlamandyrlar. Akyly-başly syýasat alyp barman, güýje daýanandygy sebäpli, oňa «ýyldyrym» diýen lakam dakypdyrlar. Ýyldyrym Baýezidiň türkmen beglikleri baradaky howlukmaçlyk bilen eden ýalňyş hereketi agsak Temiriň Anadola etjek ýörişini ýenilleşdirýär.

1402-nji ýylda Ankaranyň eteginde bolan söweşde agsak Temir osmanlylary ýenlişe sezewar edýär. Ýyldyrym Baýezit ýesir alynýar. Samarkanda äkidiler howpuny duýup, özüni kapasada zäherläp öldürýär. Temirleň 1403-nji ýylda Samarkanda dolanýar. Ýöne gaýtmazyndan öň, soltanyň ogullaryny bir-birlerine garşy goýmagy başarýar. Şol sebäpli hem on ýyllap raýatlyk urşy bolýar.

1402-nji ýylda ýogalan Ýyldyrym Baýezidiň ornuna onuň ogly Muhammet soltan bolýar. Özüniň soltanlyk süren döwründe, döwleti syýasy taýdan täzeden dikeltmek oňa başardýar. 1421-nji ýylda soltan bolan Myrat II soltanlygyň her bir işine akyly-başly çemeleşýän parasatly adam bolupdyr.

Kakasynyň ornuna geçen Muhammet II özüniň bütin ünsüni Konstantinopoly eýelemäge berýär. Ol şol şähri diňe deňiz arkaly eýeläp boljakdygyna düşünýär. Şonuň üçin hem 125 gämiden ybarat harby deňiz güýçlerini taýýarlaýar.

1453-nji ýylyň maýynda goşun hüjüme geçip, şähri eýeleýär. Konstantinopol şäherine Stambul ady berlip, ol türkmen döwletiniň paýtagty edilýär. Döwletiň soltany bolsa şol ýenişden soň «Ýeňiji» («Fatyh») lakamyna mynasyp bolýar. Şol ýenişden soň Muhammet Fatyhyň goşuny Egeý deňzindäki birnäçe adalary basyp alýar. Şol bir wagtda Belgrady hem gabaýar. Muhammet söweşde ýaralanyp, şähri alyp bilmeýär. Ol 1455-nji ýylda Rumuň şazadalygyny, Moldawıyany tabyn döwletlere öwürýär. Soltan 1458-nji ýylda Gresıyanyň paýtagty Afinany boýun egdirýär. 1459-njy ýylda ol Serbiýany basyp alýar. 1460-njy ýylda Morawiýadaky iki sany Wizantiýa şazadalygyny we 1461-nji ýylda Jandarogullary begligini öz döwletine birikdirmegi başaýar.

Osmanly türkmenleriň döwleti bilen Wizantiýanyň arasynda on alty ýyla çeken uruş 1463-nji ýylda başlanýar. Bu uruşda Wizantiýa tarapdar bolup Aragan, Wengriýa, Germaniýa, Kastiliýa, Burgundiýa, Garaman, Genuýa, Gürjüstan, Milan, Mantua, Moderne, Neapol, Kipr, Rodos, Pisa, Luçça, Sinna, Sawoýýa, Ferraro, Fransiýa, Polşa, Pata, Trento ýaly ululy-kiçili döwletler çykyş edýärler. Türkmen soltany Muhammet Fatyh şol uruşda özüniň ähli ukybyny görkezip, ýeniş gazanýar. Trapezun (Trabzon) Rum patyşalygyny-da öz imperiýasyna birikdirýär.

Soltan Muhammet II 1473-nji ýylyň awgust aýynda Erzinjana golaý Otlukbel diýen ýerde Akgoýunly türkmenleriň döwletiniň patyşasy Uzyn Hasanyň goşunyny ýeňlişe sezewar edýär.

1475-nji ýylda Krym hanlygy türkmen imperiýasyna goşulýar. Şeýlelikde, Azow, Gara deňizleri imperiýanyň içki deňizlerine öwrülýärler.

Osmanly türkmenleriň döwleti (1299–1922)

Soltan Muhammet Fatyh 1481-nji ýylyň maýynda şahsy lukmany tarapyndan zäherlenilip öldürilýär. Onuň ornuna geçen ogly Baýezidiň döwlet dolandyrmaga ukyby pes bolupdyr. Şol sebäpli hem soltanlygyň emeldarlary, goşun serdarlary Baýezidi ogly Selimiň (1512–1520) peýdasyna tagtdan düşürýärler. Ýowuz lakamyny göteren soltanyň gysga wagtlyk hökümdarlygynda bitiren işleri uly bolupdyr.

Akgoýunly türkmen döwletini ýykyp, türkmenleriň Sewwiler döwletini döreden Ysmaýyl şa bilen 1514-nji ýylda Wan kölüniň golaýynda Çaldyran diýen ýerde soltan Selim urşa girýär. Ol uruşda soltan uly ýeňiş gazanýar. Ysmaýyl şa goşunyny taşlap, zordan gaçyp gutulýar. Soltan Selim Töwriz şäherini eýeläp, öz adyna hutba okatdyrýar. Şol ýöriş netijesinde, demirgazyk Yrakdaky Mosul, Kerkuk, Erbil ýaly şäherler we Zülkadyrogullary, Remezanogullary beglikleriniň ýerleri imperiýa birikdirilýär. Ol 1516-njy ýylda Halaby eýeleýär. Şol ýerde hem Soltan Selim halyf diýlip yglan edilýär. Halyfgyň merkezi Stambula geçirilýär. Ol 1517-nji ýylyň başynda Ruddaniýada Müsür memluklylaryny ýeňlişe sezewar edip, dünýäniň in baý şäherleriniň biri Kairi eýeleýär. Mekgäniň açary soltana tabşyrylýar. Keramatly Mekge, Medine şäherleri, Palestina, Müsür, Siriýa, Hijaz, Asir, Ýemen, Bingaz, Sudan, Eritreýa ýaly şäherlerdir döwletler Osmanly türkmenleriň döwletiniň golastyna geçýär.

1520-nji ýylda soltan Selimiň aradan çykmagy sebäpli, onuň ogly Süleýman imperiýanyň tagtyna münýär. Ol özüniň soltanlygyny 1566-njy ýylda çenli dowam etdirýär. Şol döwürde soltan imperiýany ýokary derejelere ýetirýär.

1526-njy ýylda soltan Süleýman Orta Ýewropa eden ýörişinde wengerleriň goşunyny ýeňlişe sezewar edýär. 1538-nji ýyldaky ýörişinde soltan German imperatoryny Osmanly türkmenleriň döwletine ýyllyk salgyt tölemäge borçly edýär. Italiýanyň günorta-günbataryndaky Otranto galasyny eýeleýär.

Osmanlylaryň deňiz güýçleriniň goşun başlygy Haýred-din Barbaros paşa deňizde Wenesiýanyň deňiz güýçlerine agyr zarbalar urup, ýeňlişe sezewar edýär. 1541-nji ýylda soltanyň goşuny Budapeştiň golaýynda germanlary ýene-de ýeňýär. 1554-nji ýylda osmanly türkmenler Marokko döwletini ýeňip, ýarym asyrlap, öz täsirlerinde saklaýar. Meşhur deňizçi Turgut Reik hem uly ýeňişler gazanyp, Osmanly döwletiniň ýerlerini giňeldýär, şöhratyny artdyrýar.

Soltan Süleýman mümkin bolan ýagdaýynda her bir meseläni, döwletara gatnaşyklary gepleşikler esasynda parahatçylykly ýollar bilen çözmäge çalyşýar. Ol 1555-nji ýylda sefewiler bilen ylalaşyp, şertnama esasynda Günorta Yragyň, Gündogar Anadolynyň, Günbatar Gürjüstanyň ýerlerini imperiýanyň düzümine girizýär.

Soltan Süleýman tertip-düzgüne, kanunçylyga köp üns berýär. Şonuň üçin hem oňa «Süleýman Kanuny» diýip at berlipdir. Süleýman Kanuny ukyply, paýhasly, sowatly, batyrgaý, ugurtapyjy, adamlar bilen medeniýetli, mylakatly sözleşmegi başaryan häsiýetleri özünde jemläpdir. Ol diňe bir musulman älemine meşhur bolman, dünýäniň köp böleginde hormatlanýan şahsyýete öwrülýär. Soltan barada köp eserler ýazylýar. Waşingtonda Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň Kongresiniň jaýynda saýlanyp alnan on üç kanuna wepadar şahsyýetleriň arasynda türkmen soltanynyň şekili hem öz ornuny tapypdyr. Angliýanyň teatrlarynda oňa bagyşlanyp, ýedi sahna eseri taýýarlanylýar. Ol bu hormatlara ýurduň içindäki kanunlary kämilleşdirip, şol bir wagtda kanunyň dogry, arassa, halal işlemegi üçin uly tagalla edendigi sebäpli mynasyp bolýar. Şol bir wagtda Süleýman Kanuny ýurduň içindäki durmuş-ykdysady ýagdaýa-da köp üns berýär. Şäherleri abadanlaşdyrýar. Stambul şäherini abadanlaşdyrmaga uly söýgi bilen çemeleşýär. Şäher ilatynyň sanyny türkmenleriň we başga milletleriň göçürilip getirilmeginiň hasabyna ýarym million adama ýetirýär. Ýurduň ähli ýerinde imisalalyk, parahatçylyk höküm sürüp, talaňçylyk, garakçylyk diýlen zatlar ýok bolup gid-

ýär. Soltanyň döwründe ylma-bilime, medeniýete, binagärçilige köp üns berilýär. Şypahanalar, kerwensaraylar, metjit-medreseler, köprüler, hammamlar, başga-da durmuşa harajatly desgalar gurulýar. Muhammet Fatyhyň döwründe esaslandyrylan dünýewi Stambul uniwersiteti ylym-bilimiň merkezi bolupdyr.

Süleýman Kanunydan soňky soltanlar her näçe jan çekseler hem, onuň derejesine ýetip bilmändirler. Onuň ogy soltan Selim II (1566 – 1574) döwründe osmanly türkmenlere harby-deňiz güýçleri bilen Demirgazyk Sumatraný, Singapury, Günorta-Günbatar Malaýziýany imperiýa birikdirmek başardýar. 1571-nji ýylda Kipr, 1574-nji ýylda Tunis osmanlylaryň golastyna düşýär. Şeýle ýeňişlere, üstünliklere garamazdan, osmanly goşuny Ispaniýanyň, Wenesiýanyň baştutanlygyndaky haçparazlaryň goşunyndan 1571-nji ýylda Inebahtan diýen ýerde ýeňilýär.

Selim II-niň Türküstandaky ganybir doganlary bilen gatnaşyk açmak üçin, Astrahany eýeläp, Don derýasy bilen Wolga derýasynyň arasynda kanal geçirip, Hazar deňzine cykmak niýeti bilen meýilleşdiren ýörişi şowsuz gutarýar.

Soltan Myrat III (1574–1597) döwründe Marokkanyň soltany osmanlylara garşy söweşmek üçin Portugaliýanyň koroly Sebastýandan kömek sorar. Korol Sebastýan 89 müň goşuny bilen Wadis-Seýl düzlüginde türkmen serkerdesi Remezhan paşanyň 30 müň türkmen, 30 müň arap esgerleri bilen 1578-nji ýylda çaknyşýar. Portugallar aýyrganç ýeňlişe sezewar bolýarlar. Osmanlylar şol ýyl sefewiler bilen bolan söweşde-de ýeňiş gazanýarlar we Tiflisi, Şirwany eýeleýärler.

XVII asyr Osmanly türkmenleriň imperiýasynda durgunlylyk döwri bilen başlanýar. Ýewropa ýurtlary kuwatlanyp ugraýarlar. Olar özara harby ýaranlyklary emele getirýärler. Olar bilen söweşmek, döwletiň içki ösüşine-de ýaramaz täsirini ýetirýär.

Birinji jahan urşunyň netijesinde 1922-nji ýylda Osmanly türkmenleriň imperiýasy ýykylýar.

1. Osmanly türkmenleriň begligini we soňra döwletini esaslandyranlar barada gürrüň beriň.
2. Muhammet Fatyh haýsy döwleti ýeňip, onuň merkezini öz paýtagty edinyär?
3. Çaldyran söweşi näçenji ýylda we kimleriň arasynda bolýar?
4. Soltan Süleýmana näme üçin «Kanuny» diýipdirler?
5. Osmanly türkmenleriň döwletiniň durnuklylyk döwri barada pikiriňizi aýdyň.

§27. Garagoýunly türkmenleriň döwleti

Oguz taýpa birleşikleriniň esasynda birnäçe uly döwletleri döreden garagoýunly we akgoýunly türkmenleriň dünýä möçberindäki ornunyň uly bolandygy türkmeniň baý geçmiş taryhynda hakyky öz beýanyny tapýar.

Garagoýunlylaryň kimler bolandygy we nireden gelenlikleri hakynda taryhçylaryň arasynda dürli garaýyşlar bar. Şol taýpa neberesine bagyşlap, taryhy eser ýazan Faruk Sümer taryhy çeşmeleri öwrenip, olaryň Anadola gelişleri hakda iki rowaýatyň bardygyny belleýär. Bu iki maglumaty iň ygtybarly taryhy çeşme hasaplamak bolar. Maglumatlaryň birinjisinde akgoýunlylaryň öz doganlary garagoýunlylar bilen Türküstandan Häzirbegjana gelip, ol ýerden hem akgoýunlylaryň Diýarbakir welaýatyna baryp, şol ýerde mekan tutandyklary, garagoýunlylaryň bolsa, Erzinjan, Siwas etraplarynda ýer-ýurt tutandyklary barada aýdylýar. Ikinji maglumata görä, garagoýunlylar Çingiz hanyň çozuşlaryndan aman sypmak üçin, 30 müňden gowrak çadyrly il bolup, Türküstandan Eýranyň üsti bilen Gündogar Anadola göçüp barypdyr.

Garagoýunly birleşigini esaslandyranlaryň iwe, eýmir we beýleki oguz türkmen taýpalarydygy taryhy çeşmelerde agzalýar. Ol birleşigi esaslandyranlardan biri hem baharly türkmenleridir.

Garagoýunly begligini 1330-njy ýylda baharly türkmenleri esaslandyrýar. Garagoýunlylaryň baýdaklarynda garagoýnuň suraty şekillendirilipdir. Bu begligiň ilkinji serdar-

laryndan Baýram Hoja 1380-nji ýylda aradan çykandan soň, onuň häkimlik eden ýerlerinde dogany Berdi Hojanyň ogly Gara Mämmet (1380–1389) hökümdarlyk edýär. Gara Mämmet Wan we Urmiýa kölleriniň demirgazyk tarapynda merkezi Wan şäheri bolan döwleti döredýär. Ol döwlet ýuwaş-ýuwaşdan öz täsirini Häzirbegjana we Gündogar Anadola ýetirýär.

Gara Mämmet garagoýunlylardan düzgün-nyzamly, batyrgaý, söweşeň goşun toplamagy başarýar. Ol hatda jelaýyr şazadalarynyň tagt üstünde özara söweşlerine-de gatnaşýar. Ýöne şol wagt Garagoýunly türkmen begleriniň öz aralarynda-da tagt ugrunda göreş gidýär. Gara Mämmet 1389-njy ýylda Siriýada söweş meýdanynda doganoglany Pirhasan tarapyndan öldürilýär. Onuň ornuna ogly Jemaladdin Gara Ýusup (1389–1420) geçýär.

XIV asyryň ikinji ýarymynda Akgoýunly türkmenleriň birleşigi güýçlenip başlaýar. Ol bolsa iki sany özara garyndaş taýpalaryň arasynda gandöküşikli çaknyşyklaryň döremegine getirýär. Bu çaknyşyklar XIV asyryň 80-nji ýyllarynda türkmenleriň ýaşaýan ýerlerine Temiriň ýöriş etmegi bilen has-da güýçlenýär. Akgoýunlylar Temiriň agalygyna boýun bolýarlar. Garagoýunlylar bolsa jelaýyrlardan we osmanly türkmenlerden kömek alyp, Temiriň we akgoýunlylaryň garşysyna göreşmeklerini dowam etdirýärler. Temir 1393-nji ýylda birinji gezek Yraga ýöriş edip, Bagdady töwerekleri bilen eýeleýär.

Gara Ýusup Temire garşy barlyşyksyz göreş alyp barýar. Taryhy çeşmelerde Gara Ýusubyň 1395-nji ýylda baş mün goşun bilen Temiriň ýigrimi mün goşunyny ýeňlişe sezewar edişi agzalýar. Bu söweş garagoýunlylaryň ähli türkmen beglikleri bilen agzybirlilikde guran gaýduwsyz göreşleriniň ýanbermezdigini görkezen söweşdi.

Gara Ýusup 1403-nji ýyly çenli ençeme gezek Temiriň goşunyna garşy söweşýär we güýjüniň deň gelmejegine gözi ýetip, Damaska gelip, memlukly soltany Farajdan kö-

mek sorayar. Şeýle haýys bilen şol wagt Bagdadyň häkimi Ahmet Jelaýyr hem Damaska gelyär. Emma memlukly soltany Faraj Temirden gorkusyna Gara Ýusuby-da, Ahmet Jelaýyry-da zyndana taşladýar. Zyndandaky iki bendi ömürleriniň ahyryna çenli dost boljakdyklary we eger bendilikden boşaýsalar, soltan Ahmediň Bagdatda, Gara Ýusubyň bolsa Töwrizde hökümdar bolmalydygy barada özara wadalaşýarlar.

1405-nji ýylyň ahyrynda Temiriň ölmeği Gara Ýusup bilen Ahmet Jelaýyryň bendilikden boşamaklaryna amatly şert döredýär. Bular wadalaşýşlary ýaly, ilki Bagdada gelip, Temiriň agtygy Ebubekir mürzäniň elinden tagty alýarlar. Soltan Ahmet tagta geçýär. Gara Ýusup bolsa, emir Temiriň agtygy Abubekiriň agalygyndan Häzirbegjany azat etmäge taýýarlyk görüp başlaýar.

Temirilerden ahmyrly garagoýunly türkmen begleri olar bilen söweşmäge howlugýarlar. 1406-njy ýylyň dekabrynda Nahçywanyň günbatarynda, Araz çayynyň boýunda temiriler bilen bolan söweşde türkmenler ýeňiş gazanýarlar. Gara Ýusup köp olja alýar. Şol aýgytly söweşde Temiriň ogly Miranşa hem öldürilýär.

Garagoýunly türkmenler Günorta Häzirbegjany temirilerden arassalap, temirileriň ýarany bolan akgoýunlylara garşy söweş edýän wagtlyary – 1410-njy ýylda soltan Ahmet Jelaýyr Gara Ýusup bilen eden ähtini bozýar-da, Töwrizi eýeleýär. Garagoýunlylar bilen jelaýyrlaryň arasynda 1410-njy ýylyň awgustynda Töwriziň eteginde bolan söweş türkmenleriň ýeňşi bilen tamamlanýar. Garagoýunlylar döwletiniň düzümine Häzirbegjanyň Kuradan günortadaky ýerleri, Ermenistan, Kürdüstan, Yrak Arabystany girýär. Döwletiň merkezi şäheri Töwriz bolýar. Gara Ýusup Günorta Häzirbegjanda güýçli döwlet gurmak üçin Şirwany-da özüne birikdirmek isleýär. Güýçli atly goşun ýygnap, Şirwanşanyň üstüne ýoriş etmäge taýýarlanyp başlaýar. 1412-nji ýylyň noýabrynda Şirwanşa Ybraýym I-niň, gürji patyşasy Konstantiniň we Şekiniň hökümdary Sidi Ahmediň

birleşen goşuny Kura derýasynyň boýunda garagoýunlylaryň garşysyna çykýar. Bir aýa çeken gandöküşikli uruşda garagoýunlylar ýeňiş gazanýarlar, köp ýesir alýarlar. Garagoýunlylar Şirwandan ýüzlerçe müň maly sürüp äkidýärler. 1200 yrak tümenini töläp hem-de öz üstünden garagoýunlylaryň agalygyny ykrar edip, Şirwanşa Ybraýym I ýesirlikden boşaýar. 1417-nji ýylda Ybraýym ölerden soň, onuň ornuna geçen ogly Halylulla I (1417–1462) Şirwany ýene-de garaşsyz döwlet hökmünde yglan edýär. Ol Horasanyň häkimi Şahruh (1405–1447) bilen dostlukly gatnaşykda bolmaga çalyşýar.

Gara Ýusup bolsa, öz garşysyna Şahruhyň goşun top-laýandygyny eşidip, 1417-nji ýylyň aýagynda onuň bilen ylalaşyk gazanmak üçin Hyrada ilçi iberýär. Beýleki ta-rapdan, Gara Ýusup kürt serdarlarynyň, akgoýunlylaryň goşunlaryna garşy hem söweşmeli bolýar. Ol ömrüniň soňky ýyllarynda üzüksiz şowsuzlyklara uçraýar. Heniz ol dirikä mirasdüşer bellän ogly Pirpudak ýogalýar. Şahruhyň Gara Ýusubyň garşysyna goşun toplap ýöriş etjekdigini eşiden memlukly soltany-da garagoýunlylara garşy çykyş edýär.

1420-nji ýylda Şahruh garagoýunly türkmenleriň özüne tabyn bolmagyny talap edýän habar bilen Sadyk atly adamy Töwrize ugradýar. Gara Ýusup ol talaby ret edýär. Şonuň üçin hem şol ýylyň awgustynda Şahruh ägirt köp goşun bi-len Hyratdan ugraýar. Şahruhyň goşuny iki ýüz müň atly-dan-da köpräk bolupdyr. Özünüň agyr ýarawsyzlygyna, at üstünde oturmaga gurbatsyzlygyna garamazdan, Gara Ýu-sup hem 50 müň atly goşun bilen Töwrizden çykyp, olaryň garşysyna ugraýar. Emma Seýidabat diýen oba gelende ýa-rawsyzlygy agyrlaşyp, ol 1420-nji ýylyň sentýabrynda ýo-galýar. Şöhraty örän beýik, batyrgaý, gaýduwsyz kişiniň ýogalan pursadynda onuň ýanynda ogullarynyň hiç birisi-de ýok eken. Agyr goşun serdarsyz galyp, dumly-duşa dargaýar. Şahruh bu habary Reý şäherine gelende eşidýär. Ol tizlik bilen Soltaniýe şäherine ugraýar. Ogly Baýsungar mürzäni bolsa goşun bilen Töwrize ýollaýar. Baýsungar Töwrizi eye-läp, Garabagda gyslaýar.

Garagoýunly döwletini esaslandyryp, onuň beýik hökümdary bolan Gara Ýusup Kazwinden Erzinjana, Bagdatdan Şirwana çenli aralykdaky ýerlerde öz hökümünü ýöredipdir. Onuň edermen, başarjaň serkerde bolandygyny Temiriň taryhçysy Hafizi Abru hem öz işlerinde ýörite nygtaýar. Taryhçy Gara Ýusup bilen Abubekir mürzäniň arasyndaky söweşi şygyr bilen şeýle beýan edýär:

Gahryman, edermen ol Gara Ýusup,
Göýä Isgender dek söweşe girdi.
Misli süýşýän dag dek atyn daradyp,
Ýüz kişini jähenneme iberdi.

Gara Ýusup duşman goşunyň gowşak ýerlerini öwrenip, ondan ökdelik bilen peýdalanmagy başarypdyr. Iki ýüz müň adamdan ybarat atly goşunyň garşysyna 50 müň esgeri bilen söweşe ugramagy hem onuň duşmandan birjik-de eýmenmeýändigini, onuň duşmanyň garşysyna täze söweş usulyny ulanmakçy bolandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Ol söweş tilsimlerini ussatlyk bilen ulanyp, duşmany aldawa salyp bilýän, garym gazdyryp, öz esgerleriniň howpsuzlygyny-da üpjün edip bilýän eserdeň serkerde bolupdyr. Temire boýun bolman,

onuň garşysyna çykanlaryň arasynda Gara Ýusup iň bir başarnykly hereket eden serkerdedir. Duşmanyň söweşde ejiz ýerlerine ondan belet başga bir harby adam bolmandyr. Eýranda türkmen döwletiniň täzedan dikeldilmegi-de garadan gaýtmaz söweşijiniň görkezen gaýraty, edermenligi bilen baglydyr. Ol öz aladasyny etmän, halk ugrunda janyny orta goýýan adamlardan bolupdyr. Ol Şahruhyň garşysyna

Gara Ýusup beg Türkmen
(1389 – 1420)

söweşe gitmekçi bolanda-da ähli altyn-kümşi hazynadan çykaryp, esgerlerine paýlaýar. Olaryň hak-heşdegini-de wagtynda beripdir. Bu beýik türkmen şahsyýeti barada Hasan beg Rumly: «Söweş meýdanynda gan içen bir arslan dek, dynç alynýan mahalynda bolsa göwher seçýän bir bulut kimin bolup, adalatly hem merhemetli adam hökmünde tanalyp, ahlak ýolunda her kesden ýokarda saýlanyp duran kişidi. Zalymlaryň degerli temmisini berýän, ekerançylygy ösdürmäge çalyşýan, ülkesinde asudalygy, düzgün-tertibi saklamagy başaryan şahsyýetdi. Esgerleriniň hak-heşdegini wagtynda artygy bilen bererdi» diýip belleýär.

Gara Ýusup garagoýunlynyň paýhasly adam bolandygyny ermeni taryhçylary-da belläp geçýärler. Onuň döwründe köpsanly salgyt tölenilýän hem bolsa, ilatyň boletinlikde ýaşandygyny, ýurduň abadançylykda saklanandygyny, isäýy ybadathanalarynyň işlemegine-de rugsat edilendigini olar buýsanç bilen belleýärler.

Gara Ýusup ölerden soň, onuň ornuna ogly Isgender (1420–1439) geçýär. 1421-nji ýylda Alaşkerte diýen ýerde Isgender üç gije-gündizläp Şahruha garşy söweşe-de, ondan ýeňlip gaçýar. Şahruh Horasana dolanandan soň, Isgender Töwrize gelip, kakasynyň tagtynda oturýar. Isgender 1422–1436-njy ýyllarda Şahruha we Şirwanşa Halylulla I-ä garşy söweşmeli bolupdyr. Ol Şahruhdan ýeňlip, goşuny bilen Osmanly türkmenleriň ýerine gidýär. Şol arada Gara Ýusubyň ogly Jahanşa Şahruhyň özüne tabyn bolup, Töwriz tagtynda oturmak teklibini kabul edýär. Jahanşa temirler bilen ylalaşykda bolup, Şahruhyň agalygyny ykrar edýär. Şahruh Horasana dolanandan soň, Isgender 1438-nji ýylyň gýşynda Töwrize gelip, Jahanşa bilen söweşip, ondan ýeňilýär. Isgender ýanyndaky goşuny bilen Nahçywanyň golaýyndaky Alynjak galasyna gelýär. Jahanşa goşuny bilen galany gabaýar. Galada Isgender 1439-njy ýylyň başynda öz ogly Kubat tarapyndan öldürilýär. Şol wagtdan soň Jahanşa resmi ýagdaýda döwleti dolandyryp başlaýar. Garagoýunly taýpa birleşiginiň beýleki bölegi-de Jahanşa tabyndyklaryny ykrar edýärler.

Jahaňşanyň patyşalyk eden döwürlerinde (1437–1467) Garagoýunlylar döwleti has berkeýär. Boýun bolmaýan çarwa begzadalarynyň merkezi döwlete boýun egmegini başaran patyşa döwletde dürli özgerişlikler geçirýär. Jahaňşa Şahruh ölýänçä (1447) onuň agalygyny ykrar edip, oňa we onuň ýarany Şirwanşa garşy açyk çykyş etmekden saklanýar. Şahruh ölendenden soň, Jahaňşa 1453 – 1457-nji ýyllar aralygynda Pars Yragyny, Huzystany, Parsy, Kermany, Omany basyp alýar. Şeýlelikde, Garagoýunly döwletiniň patyşasy Günbatar Eýrandan el üzen Temiriler döwleti bilen 1459-njy ýylda harby ýaranlyk ylalaşygyny baglaýýar. Jahaňşa 1467-nji ýylda Akgoýunly Uzyn Hasan bilen bolan söweşde ölýär. Kakasynyň ölenini eşiden Hasan Aly Töwrize dolanýar. Emma ony garagoýunly emirleri goldamaýar-

Garagoýunly türkmenleriň döwleti (1380–1469)

lar we ol 1469-njy ýylda öldürilýär. Şeýlelikde, Garagoýunly türkmen döwleti dargaýar. Orta asyr taryhçylarynyň berýän maglumatyna görä, Jahanşa öz döwrüniň binagärlik ýadygärlikleriniň içinde owadanlygy bilen tapawutlanýan «Gök metjit» ymaratyny gurdurypdyr.

«Hakyky» diýen lakam bilen meşhur bolan Jahanşa türkmen we pars dillerinde gazal, rubagy düzüpdir. Onuň golýazmalary Britan muzeýinde we Ermenistanyň ylmy-barlag institutyna degişli Matenadaranyň golýazmalar gaznasynda saklanýar. Şahyryň Ermenistandaky golýazmasyna onuň 85 sahypadan ybarat diwany hem-de 105 sany gazaly, şeýle-de beýleki eserleri ýerleşdirilipdir. Jahanşa Hakyky Abdyrahman Jamy we Alyşir Nowaýy bilen ýakyndan aragatnaşykda bolupdyr. Şygyrlarynyň 29-syny Abdyrahman Jama iberipdir. Ol köp sanly yşky goşgulary hem ýazyypdyr.

1. Garagoýunly türkmenleriň döwleti näçenji ýylda we kim tarapyndan döredilýär?
2. Gara Ýusup barada gürrüň beriň.
3. Jahanşanyň şalyk süren döwrüne degişli wakalary aýdyp beriň.
4. Türkmenleriň Garagoýunly döwleti kim tarapyndan ýykylýar?

§28. Akgoýunly türkmenleriň döwleti

Akgoýunly taýpa birleşigi türkmen taýpalarynyň birleşmesi esasynda döredilýär. Olaryň döreden döwletiniň esasyny türkmeniň baýyndyr taýpasy düzýär. Döwletiň baýdagynda ak goýnuň şekiliniň bolandygy üçin, döwlete Akgoýunly türkmenleriň döwleti, onuň şalaryna bolsa «Akgoýunly türkmenleriň patyşalary» diýlipdir. Akgoýunly türkmenleriň döwletini guran, Gara Ýülük ady bilen meşhur bolan Gara Osman begdir. Ol özüniň nesil daragtyny Oguzyň 24 agtygynyň biri bolan Baýyndyrdan alyp gaýdýar.

Akgoýunly taýpa birleşigi we begligi 1340-njy ýylda esaslandyrylýar. Akgoýunly begligi Gara Ýülük Osmanyň

(1389–1435) döwründe has güýçlenýär we döwlet derejesine ýetýär. Ol Osmanly türkmenleriň imperiýasynyň we garagoýunly türkmenleriň garşysyna durmak üçin, 1399-njy ýylda Temiriň agalygyny ykrar edýär. Temiriň özi we onuň ogullary akgoýunlylar bilen bolan ýaranlyga uly ähmiýet beripdir. Sebäbi ol Temiriň türkmenleriň agzyny alardyp, üstlerinden agalyk etmek syýasatyna mümkinçilik berýärdi. Garagoýunlylara, osmanly türkmenlere garşy alnyp barlan söweşlerde akgoýunlylar Temire wepaly hyzmatlar edýärler. Temir ölendenden soň hem akgoýunlylar Temiriň ogy Şahruh bilen gowy aragatnaşykda bolýarlar we Şahruhyň adyna zikge kakdyrýarlar. Gara Ýülük Osmanyň döwründe akgoýunlylar Erzinjany, Siwasy eýeleýärler.

Akgoýunly, garagoýunly türkmenleriň arasynda Ermenistanyň, Häzirbegjanyň, Kürdüstanyň ýerlerine eýelik etmek ugrundaky söweşler häli-şindi bolup durýar. Gara Ýülük Osman 1435-nji ýylda Gara Ýusubyň ogy Isgender bilen bolan söweşde ölýär.

Gara Ýülük Osman ölendenden soň, ogullarynyň hersi ölkäniň bir welaýatynda häkim bolýarlar.

Akgoýunly döwletiniň zehinli, başarnykly, akylyly, pähimli patyşasy Uzyn Hasanyň (1453–1478) döwründe döwlet ösüp, giňäp, güýçlenip, ýetjek derejesine ýetýär. Ol adaty adam boýundan hem ýokary saýlanyp duran uzyn boýly, arryk adam bolupdyr. Şonuň üçin hem Hasan bege türkmenler Uzyn Hasan diýipdirler. Ol 1453-nji ýylda garamanogullarynyň üstüne ýöriş eden Arslan begi ýeňlişe sezewar edip, yza çekilmäge mej-

Uzyn Hasan beg Türkmen
(1424 – 1478)

bur edýär. 1459-njy ýylda bolsa Gürjüstanda alty galany eýeläp, birnäçe asyrdan bäri hökümdarlyk edip gelyän Egil beglerini dargadýar. Şondan soň akgoýunly begi goňşusy – osmanly türkmenleriň soltany Muhammet II Fatyh bilen syýasy göreşe girişýär. Uzyn Hasan osmanly türkmenleriň garşysyna söweşmek üçin isaýy dinine uýýan döwletler bilen ýaranlyga girýär. Gara deňziň kenarynda ýerleşen Trabzon Rum imperatory Komninos Kalo Ioanes IV (1429–1458) bilen 1456-1457-nji ýyllarda gepleşikler geçirýär. Rum imperatory 1458-nji ýylda ýogalýar. Onuň mirasdüşeri we dogany Dawid agasy Komninos Kalo Ioanes IV gyzy Teodorany Uzyn Hasana durmuşa çykarýar. Uzyn Hasan bolsa, osmanlylara garşy birleşige girýändigini we Rum imperatoryna arka durýandygy baradaky hata gol çekýär.

Uzyn Hasanyň döwründe akgoýunly türkmenleriň döwletiniň esasy garşydaşlarynyň biri Osmanly türkmenleriň imperiýasy bolupdyr. Uzyn Hasan osmanlylaryň garşysyna söweşmek üçin Wenesiýa bilen ýaranlyga girýär. Ol Wengriýa, Polşa we başga Günbatar döwletlerini-de ýaranlyga çekmäge çalyşýar.

Uzyn Hasanyň köşgünde hemişelik diýen ýaly Wenesiýa ilçileri – Katerino Zeno, Barbaro, Kontarini bolupdyrlar. Wengriýanyň, Polşanyň ilçileri-de gelip-gidip durupdyrlar. Bu bileleşige Rim papasy, Wenesiýa, Neapol korollygy, Wengriýa we Kipr Osmanly döwletiniň garşysyna göreşmek üçin gatnaşypdyrlar. Akgoýunly döwleti hem osmanly türkmenleriň garşysyna döredilen bileleşige giripdir. Akgoýunly türkmenleriň serdary Uzyn Hasan Günorta Häzirebegjany, Garabagy, Ermenistany, Kürdüstany, Diýarbakiri, Eýrany, Yragy we günortada Horasana we Pars aýlagyna çenli aralygy öz içine alýan uly döwlet gurýar.

XV asyryň 70-nji ýyllarynda Uzyn Hasanyň ýöriş geçirmedik ýyly bolmandyr. Ol birnäçe gezek Gürjüstanyň üstüne ýöriş edip, Tiflisi, Gorini basyp alýar. Şol şäherleri we olaryň töweregindäki obalary hem öz golastyna geçirýär. Ýurdu-na dolananda ýany bilen baş mün ýesir alyp gidýär. Gür-

Akgoýunly türkmenleriň döwleti(1389 - 1502)

ji patyşasy Bagrat VI ýaraşyk şertnamasyny baglaşmaga mejbur bolýar. Şeýlelikde, Tiflis bilen birlikde Gürjüstanyň gündogar bölegi akgoýunlylaryň golastyna düşýär.

Uzyn Hasan ýurduň içinde we daşynda osmanlylaryň garşysyna urşa taýýarlyk görüp başlaýar. Şol wagtlar akgoýunly türkmenleriň atly goşuny dünýäde iň ýokary meşhurlyk gazanypdyr. 1472-nji ýylda Garamanogullary begligi Osmanly türkmenleriň imperiýasyna garşy çykyş edýär. Uzyn Hasan, «Garamanogullaryna hemaýat edýäriň» bahanasy bilen, atly goşunyny Kiçi Aziýa iberip, şol bir wagtyň özünde-de Ýewropa ýurtlaryndan özüne ýaran gözleýär. Ol munuň üçin Günbatar Ýewropa döwletlerine ilçiler iberýär. Olaryň arasynda Nahçywandan bolan ermeni täjiri Hoja Mirak (1471) we başgalar aýratyn tapawutlanypdyr-

lar. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň arasynda osmanlylara garşy çykyş etmek meselesinde söweşmek üçin agzalalyk döreyär. Şonuň üçin hem osmanlylaryň garşysyna Uzyn Hasanyň ýeke özi göreşmeli bolýar.

1473-nji ýylyň baharynda soltan Muhammet II Fatyh yüz mün adamly goşun bilen Siwasdan Erzinjana – Uzyn Hasanyň garşysyna ugraýar. Malatiýanyň golaýynda, Ýewfrat derýasynyň boýunda 1473-nji ýylyň awgustynda bolan ilkinji söweşde Uzyn Hasan ýeňiş gazanýar. Emma şondan ýedi gün soň, Ýewfrat derýasynyň boýunda, Tarjan (Otlukbel) diýen ýerde soltan Muhammet II Fatyh doly ýeňiş gazanýar.

1478-nji ýylyň ýanwarynda Uzyn Hasan 54 ýaşynda ýogalýar. Ol öz eden wesýetine görä, Töwrizde Nasyryýe medresesinde jaýlanýar.

Uzyn Hasanyň patyşalyk eden döwründe Akgoýunlylaryň döwleti uly hem güýçli döwlet derejesine ýetýär. Uzyn Hasanyň Halyl, Ugurly, Mämmet, Ýakup, Mesih, Ýusup, Maksut we Zeýnel atly ogullary, Elwent, Myrat atly agtyklary bolupdyr.

Uzyn Hasanyň wesýetine görä, uly ogly Halyl 1478-nji ýylyň ýanwar aýynda 35 ýaşynda tagta çykýar. Uzyn Hasan ýogalandan soň, onuň ogullarydyr agtyklarynyň arasynda tagt üstünde göreş başlanýar. Onuň hersi bir şäheriň häkimi bolan mirasdüşerleri merkezi häkimiýete boýun bolmajak bolýarlar. Halyl kakasy ölen badyna inisi Maksudyň ýanyna ýörite adam iberip, ony zäherläp öldürdýär. Beýle ýagdaýy duýan doganlary Halyldan ätiýaç edip başlaýarlar.

Halylyň şeýle hereketine gahary gelen doganlarynyň tagt üstündäki göreşi has-da güýçlenýär. 15 ýaşly Ýakup (1479–1490) goşun ýygnaý, Halylyň garşysyna ýöriş edýär. 1479-njy ýylyň iýulynda iki doganyň goşuny Mardiniň eteginde duşuşýar. Şol söweşde Halyl öldürilýär. Ýakup bolsa ýeňiji hökmünde Uzyn Hasanyň tagtyna geçýär. Uzyn Hasandan soň, Ýakup patyşa Akgoýunly döwletinde iň bir başarnykly adam bolup ýetişýär. Ol 1490-njy ýylda 27

ýaşynda ýokanç keselden ýogalýar. Ýakup patyşa kakasy ýaly alymlary, şahyrlary we sungat işgärlerini goldaýan hem-de döwlet işlerinden boş wagtyny olar bilen söhbetdeşlikde geçirmegi gowy gören adam bolupdyr. Ol türkmen hem pars dillerinde goşgy ýazyypdyr.

Soltan Ýakupdan soň, akgoýunly türkmenleriň tagtyna Baýsunkar (1490–1491), Rüstem (1491–1496), Ahmet (1496–1496) geçýärler we şol bir wagtda hem Akgoýunly döwletiniň dargamak döwri başlanýar. 1499-njy ýylda Töwriziň golaýynda Abhar diýen ýerde tagt üçin göreşýän iki şazadanyň arasynda ýaraşyk şertnamasy baglaşylýar. Şol şertnama görä, Günorta Häzirbegjan, Garabag, Ermenistan Elwent mürzäniň paýyna düşýär, ol Töwrizi paýtagt edinýär. Eýran, Yrak, Pars bolsa Myrat patyşanyň ygtyýaryna geçýär. Myrat Yspyhan şäherini paýtagt edinýär. Ol bölünişik Uzyn Hasanyň köp azap bilen guran döwletiniň dargamagyna getirýär. Şeýle pajygaly ýagdaýda türkmen adyny göteren ikinji bir türkmen döwleti öz möwritini tamamlaýar. Döwletiň ýerine Uzyn Hasanyň gyzyndan bolan Ysmaýyl şa I Sefewiler döwletini esaslandyrýar.

1. Akgoýunly taýpa birleşiginiň esasy türkmeniň haýsy taýpasy düzýär?
2. Haýsy sebäplere görä, akgoýunlylar emir Temiriň tarapyny tutupdyrlar?
3. Akgoýunlylar döwletini ýokary derejä ýetiren patyşa kim?
4. Akgoýunly türkmenleriň döwleti haýsy Ýewropa döwletleri bilen bileleşige girýär?
5. Otlukbel söweşi kimleriň arasynda we näçenji ýylda bolýar?
6. Akgoýunly türkmenleriň döwletiniň ýykylyşy barada öz garaýyşyzy beýan ediň.

§29. Türkmenleriň sefewiler döwleti

XVI asyryň başynda, Sefewiler döwleti ady bilen taryha giren döwleti Ysmaýyl I (1502–1524) esaslandyrýar. Ol 1499-njy ýylda sefewileriň başyna geçýär. Sefewiler Akgoýunly türkmenleriň döwletiniň şalary bilen garyndaşlyk açypdyrlar. Jüneyit akgoýunly patyşasy Uzyn Hasanyň

uýasyna, onuň ogly Haýdar bolsa Uzyn Hasanyň gyzy Älem şa hatyna (onuň ikinji ady Halyma bike) öýlenipdir. Ondan hem Ysmaýyl I dünýä inipdir.

XV asyryň ahyrlary Akgoýunly türkmenleriň döwletiniň pese gaçan döwri bolýar. Anadolydaky, Diýarbakir, Töwriz töwereklerindäki akgoýunlylardan närazy türkmen taýpalary 12 ýaşly Ysmaýyly goldaýarlar.

1502-nji ýylda Ysmaýyl bütin Günorta Häzirbegjany paýtagty Töwriz bilen eýeläp, özüni şalaryň şasy diýip yglan edýär. Şeýlelik bilen, XVI asyrda täze bir güýçli türkmen döwleti döreýär. Döwletiň çäkleri giňäp, ol Eýranyň, Yrak Arabystanynyň, Häzirbegjanyň, Gürjüstanyň, Dagystanyň we 1510-njy ýyldan başlap Türkmenistanyň ýerlerini, Anadolynyň we Gündogar Arabystanyň käbir böleklerini öz içine alypdyr.

Şeýle uly döwleti gurmakda sefewiler ýerlerde güýçli garşylyklara duçar bolupdyrlar. Şol wagt XVI asyryň başynda Orta Aziýada Temirileriň döwletini ýykan Muhammet Şeýbany han (1500 – 1510) hem güýçli döwlet gurup, Sefewiler döwletine garşy durýar. Sefewiler we şeýbanylar ilaty urşa çekmek üçin, urşy dini (gazawat) uruş hökmünde alyp barmaga çalşypdyrlar. Şeýlelikde, şeýbanylaryň hanynyň gyzylbaşlaryň şasy Ysmaýyl şa ýazan kemsidiji hatynyň netijesinde, 1510-njy ýylda Ysmaýyl şa Mary şäherini goşuny bilen gabaýar. Birnäçe güne çeken uly bolmadyk söweşden soň, berk galany köp ýitgi çekmän alyp bolmajakdygyna göz ýetirip, ol hilegärlige ýüz urup, Talhatanbaba diýen ýere yza çekilýär. Şeýbany han sefewi patyşasynyň yza çekilmegine ejizlik diýip düşünýär. Şeýlelikde, Talhatanbabada iki goşun çaknyşýar we Şeýbany han ýeňlişe sezewar edilýär. Şeýbany han we onuň goşuny emirleri bilen gyzylbaşlar tarapyndan öldürilýär.

Ol söweşden soň, Ysmaýyl şa Mara gelýär. Şäheriň ilaty Hoja Kemaleddin Muhammet Sagerçiniň ýolbaşçylygynda, tabaga altyn salyp, şanyň önünden çykýar. Şa bu ýagdaýy görüp, Marynyň ilatyna azar bermeýär.

Talhatanbaba söweşinden soň, Ysmaýyl I has gylawlanýar we özüniň Osmanly türkmenleriň imperiýasyna bolan syýasatyny üýtgedýär. Şeýlelikde, olaryň özara gapma-garşylyklary netijesinde 1514-nji ýylda Çaldyran düzlüginde gazaply söweş bolup, söweşde sefewi patyşasy ýeňilýär.

Şol söweşden soň, Ysmaýyl şa uly söweşlere gatnaşmaýar we 1524-nji ýylda 35 ýaşynda dünýäden ötýär. Ysmaýyl patyşanyň tarpa-taýyn ölümi sefewileriň döwletini kyn ýagdaýda goýýar. 10-11 ýaşly Tahmasp I (1524 – 1576) tagtda oturdylýar. Şol wagtlar Osmanly türkmenleriň döwleti bilen serhetde parahatçylyk ýokdy. Osmanly türkmenleriň döwletiniň soltany Süleýman Kanuny tarapyndan guralýan zygiderli uruşlar Tahmasp I-i kyn ýagdaýa düşürýär. Şeýle kynçylykly ýagdaýda, Tahmasp I syýasy-diplomatik ýeňiş gazanýar. Onuň Soltan Kanuny bilen ylalaşygy netijesinde, 1555-nji ýylda Amasýa şäherinde iki döwletiň arasynda ýaraşyk şertnamasyna gol çekilýär. Netijede, Arap Yragy, Kürdüstan, Günbatar Ermenistan, Günbatar Gürjüstan Osmanly döwletiniň garamagyna geçýär. Häzirbegjan, Gündogar Ermenistan, Gündogar Gürjüstan Sefewileriň döwletiniň düzüminde galýar.

1576-njy ýylda Tahmasp I ýogalandan soň, tagta Ysmaýyl II (1576–1578) geçýär. Soňra bolsa 1578-nji ýylda Tahmaspyň beýleki ogly Muhammet Hudabende (1578–1587) patyşa bolýar. Şol döwürlerde sefewi şazadalarynyň arasynda tagt üstünde özara göreş gidýär. Netijede, 1587-nji ýylda 16 ýaşly Abbas I (1587–1628) tagta çykýar. Ol ýaşlygyna garamazdan, özüni gysajynda saklaýan gyzylbaş atalyk emirlerinden dynmagy başarýar. Ýurduň içindäki topalaňçylary basyp ýatyrýar. Şol döwür taryhda Sefewi türkmenleriň döwletiniň has güýçlenen döwri hasaplanylýar. Ol özüniň hökmürowanlygy wagtynda türkmen döwletinde köp özgertmeler geçirýär. Goşunda patyşa ynamly ýörite harbylardan ybarat «şasöýenler» diýen goşun topary döredilýär. Paýtagty 1598-nji ýylda Kazwinden Ysphyhana geçirýär. Ol «apbasy» atly täze pul birligini girizýär. Döwlet

has giňän çagynda Eýranyň, Gündogar Horasanyň, Yragyň, Gürjüstanyň, Häzirbegjanyň, Dagystanyň, Türkmenistanyň ýerlerini, Gündogar Arabystan kenarlaryny, Gündogar Anadolynyň käbir böleklerini öz içine alypdyr.

Aýratyn-da, onuň iň güýçli döwlet bolan wagty şa Abbasyň wagtyna gabat gelyär. Döwletiň pajarlap ösüşi tä 1628-nji ýyla, ýagny onuň ölümüne çenli dowam edýär. Ol ýurtdaky ykdysady ösüşi Kawkaz welaýatlaryny, Bahreýn adalaryny, Ormuz adasyny, Kandagary basyp alyp, baýlyk ýygnamak esasynda gazanýar. Buhara hanlygy bilen 1597-1598-nji ýyllarda bolan söweşlerde uly üstünlikler gazanyp, Horasany gaýtadan öz döwletine birikdirýär. Osmanly döwletine garşy üstünlikli uruş alyp barýar. Ýewropa döwletleri bilen syýasy we söwda gatnaşyklaryny berkidýär. Içki syýasatda ol söwdany we senetçiligi ösdürýär. Gurluşyk güýçli depginlerde alnyp barylýar. Merkezi şäher Yspyhan yslam binagärçiliginiň ajaýyp merkezine öwrülýär. Şa Abbasyň mürzesi Isgender beg Türkmen oňa bagyşlap, «Taryhy Alam ara-i Abbasy» atly ajaýyp taryhy işini ýazýar.

Şa Abbas tagta çykan ilkinji günlerinden başlap, seresaply syýasat alyp barýar. Ol öleninden soň, Sefewi türkmenleriniň döwletiniň tagtyna onuň ogly Sefi I (1629–1642) geçýär. Ýöne onda kakasynyň ägirtliginden, döwleti dolandyrmakdaky ukybyndan nam-nyşan ýokdy. Onuň üstesine-de, Abbas şanyň öňki zehinli, başarnykly egindeşleri, serdarlary köşkden daşlaşdyrylypdy ýa-da jezalandyrylypdy. Ýerliksiz bahanalar bilen Abbas şanyň görnükli serkerdesi Ymamguly han jezalandyrylyp öldürilýär. Ýurduň içerki we daşarky syýasatynda çökgünlik başlanýar. Halkyň hal-ýagdaýy erbetleşýär. Agyr salgytlar zerarly 1629-njy ýylda Gilýanda ilat topalaň turuzýar. Gozgalaňçylaryň sany 30 müňe ýetipdir. Olar talaňçylyga-da baş goşup, köp bidüzgünçilikler edýärler. Gozgalaň şa goşuny tarapyndan basylyp ýatyrylýar.

1642-nji ýylda Sefewi türkmenleriniň döwletiniň tagtyna Sefi şanyň ogly Abbas II (1642–1666) geçýär. Ol ýumşak

häsiýetli, ynsanperwer, parahatçylyk söýüji adam bolupdyr. Onuň döwründe ýurduň ykdysady ýagdaýy ýokary göterilip, ilatyň hal-ýagdaýy gowulaşyp başlaýar. Daşary ýurtlar bilen söwda we syýasy-diplomatik gatnaşyklar kadaly alnyp barylýar.

Daşarky syýasatda Abbas II özüni ynamly duýýar. Onuň goşuny 1649-njy ýylda Kandahary Beýik mogollar döwletiniň patyşasy Jahan şanyň elinden gaýtaryp alýar. Jahan şa bu şäheri Abbas II-niň tagta oturan ilkinji ýyly basyp alypdy. Jahan şanyň 1651-1652-nji we 1654-nji ýyllarda şol şäheri täzeden eýelemek üçin eden synanyşyklary başa barmaýar. Türkmenler şäheri gorap saklamagy başarýarlar.

Süleýman şa (1666–1694) wagtynda Sefewi türkmenleriniň döwletiniň syýasy we ykdysady ýagdaýynyň pese gaçyş döwri başlanýar. Gündogarda özbek hanlarynyň yörişlerine Süleýman şanyň goşuny ygtybarly gaýtawul berip bilmeýär. Gollandiýanyň goşuny Pars aýlagyndaky Keşm adasyny bökdençsiz eýeleýär. Sefewi türkmenleriniň döwletiniň syýasy we ykdysady ýagdaýynyň pese gaçyşy, aýratyn hem, Soltan Hüseyin şanyň (1694 – 1722) patyşalyk eden wagtynda aýdyň görünýär. Ilat garyp düşýär. Içki toparlar döräp, ýurduň içinde eden-etdilikler güýçlenip, döwleti has ysgyndan gaçyrýar. Sefewiler döwletiniň gowşamagyndan peýdalanyp, Kandahar şäheriniň häkimi, owganlaryň gilzaý taýpasyndan bolan Mir Mahmyt merkezi döwlete garşy baş göterýär. Ol 1722-nji ýylda Ysphyhana gelip, şany tagtdan agdarýar we özüni şa diýip yglan edýär. Ýöne şeýle ýagdaý bilen türkmenler ylalaşyp biljek däldi. Soltan Hüseyiniň ogly Tahmasp şol wagtlar Eýranyň demirgazyk welaýatlaryna gaçyp gidipdi. Şol ýerde ol özüni Sefewi türkmenleriniň döwletiniň şasy diýip yglan edýär.

Mahmydyň özi bolsa 1725-nji ýylyň aprel aýynda dildüwşüjiler tarapyndan öldürilýär. Şondan soň Mahmydyň doganoglany Aşraf tagta çykarylýar. Soltan Hüseyin şanyň ogly Tahmasp II Mazenderanda ymykly ornaşýar. Owganlardan närazy gyzylbaş serdarlary ýigitleri bilen onuň

daşyna üýşüp başlaýarlar. Şolaryň biri hem türkmenleriň owşar taýpasyndan bolan Nedirguly bolupdyr. Ol özüniň köp sanly ýigitleri bilen 1726-njy ýylda Tahmaspyň ýany-na gelýär. Nedirguly Horasanda öz garşydaşlaryndan üstün çykyp, özüni şol ýeriň häkimi hasap edýär. Ol 1729-njy ýylda Hyrady owganlardan arassalaýar. Şol ýylyň sentýabrynda Damganyň eteginde Nedirguly Aşrafyň goşunyny ýeňlişe sezewar edýär. Owganlaryň goşuny şol ýylyň noýabrynda bolan söweşde-de ýeňilýär. Şondan soň Tahmasp Yspyhana geçirilip, şa diýlip yglan edilýär. Şeýlelikde, 1730-njy ýyla çenli owganlar ýurtdan kowlup çykarylýar. Owganlaryň agalygy döwründe ýurt 1 mln adam ýitirýär. Yspyhanyň ilaty birnäçe esse azalýar.

Owganlar kowlup çykarylandan soň, Nedirguly Osmanly türkmenleriň döwletiniň garşysyna üstünlikli ýöriş geçirýär. Ol 1730-njy ýylda Hemedan, Kermaňşa, Erdebil, Töwriz şäherlerini eýeleýär. Ýurtda Nedirgulyň abraýy artyp başlaýar. Şa bilen ikisiniň arasynda bäsleşik başlanýar. Nedir 1732-nji ýylda Tahmasp II-ni tagtdan düşürýär. Şanyň 8 aýlyk ogly Abbas III-ni (1732–1736) şa diýip yglan edýär we ýurdy onuň adyndan dolandyrýar. Nedirguly ýurdy keski basybalýjylardan arassalaýar, elden giderilen ähli ýerleri gaýtaryp alýar. 1736-njy ýylda çenli ony merkezleşen döwlet halyna getirýär. Şeýlelikde, 1736-njy ýylda sefewiler döwlet hökmünde synyp, onuň ýerine täze bir güýçli hökümdar – türkmenleriň owşar taýpasyndan bolan Nedir şanyň patyşalygynda Owşar türkmenleriniň döwleti döreýär.

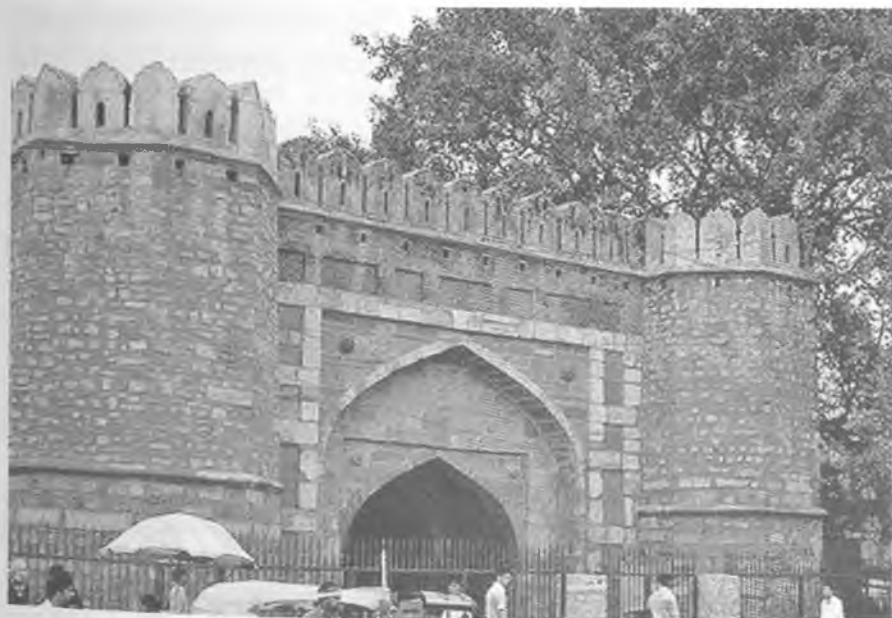
1. Türkmenleriň Sefewiler döwleti näçenji ýylda we kim tarapyndan eslandyrylýar?
2. Sefewi türkmenleriniň hökümdary döwleti gurmakda türkmen taýpalarynyň haýsylaryna daýanýar?
3. Sefewileriň ikinji meşhur patyşasy barada gürrüň beriň.
4. Sefewiler döwletiniň pese gaçan we ýykylan döwri barada gürrüň beriň.

§30. Türkmenleriň Hindistandaky soltanlyklary

Gaznaly türkmen döwleti synandan soň, «Türkmenleriň Deli soltanlygy» ady bilen Hindistanda birnäçe soltanlyklar emele gelýär. Olardan Deli türkmenleriniň soltanlygynda dörän Aýbegleriň, Halajy türkmenleriniň, Togalaklar türkmenleriniň döwletlerini mysal görkezmek bolar. Ol döwletleriň ählisi diýen ýaly biri-birlerinden soň atlandyrylan soltanlygy dolandyrypdyrlar.

Lahor şäheri Mahmyt Gaznalynyň döwletiniň Gaznadan soň ikinji paýtagty bolan bolsa, Deli şäheri Kutbeddin Aýbeg, Iltutmyş, Balban ýaly türkmen soltanlarynyň soltanlygynyň merkezi şäheri bolupdyr.

1192-nji ýylda Gaznaly türkmenleriniň döwletiniň Gurdaky soltany Muizeddin Muhammet Tafaýynyň hindi goşunyň ýeňenden soňra, goşun serdary Aýbegi Hindistanda goýup, özi Gazna şäherine dolanýar.

Delidäki Türkmen derwezesi (XVI a)

Aýbeg 1193-nji ýylda Delini eýeleýär we şol şäheriň häkimi bolýar. Ýöne Muizeddin Muhammede bagly bolýar. Onuň asly türkmenistanly türkmenlerden eken. Ol ýaş wagty Nişapur kazysy Fahreddin Abdyleziz al-Kufiniň maşgalasynda, onuň çagalary bilen bilelikde terbiýelenýär. Aýbeg batyrgaý, mergen nöker bolanlygyndan serdarlyga ýetişýär.

Soltan Muizeddin Muhammet 1206-njy ýylda çadyrynda ýatan wagty öldürilipdir.

Aýbegiler türkmenleriniň döwleti

Soltan Muizeddin Muhammet öldürilenden soň, Kutbeddin Aýbeg 1206-njy ýylda şa tagtyna çykýar we ol döwletiň garaşsyzlygyny yglan edýär. Şol günden soň hem Deli soltanlygynda Aýbegileriň garaşsyz döwleti başlanýar. Ol garaşsyz hökümdar bolan gününden golastyndaky türkmenleri bir ýere jemleýär. Olara ene dilinde geplemäge mümkinçilik döredýär. Türkmen dili arap dili bilen bir hatarda döwlet dili hasaplanylýar. Ýazyjylar, şahyrlar türkmen dilinde eser ýazmaga mümkinçilik alýarlar. Goşunda türkmen dili esasy dil hasaplanylýar.

Kutbeddin Aýbeg türkmenleri goldandygy üçin, olaryň serdary Muhammet Halaç we ogly Yhtyýareddin oňa gulluk edipdirler. Ol bolsa öz gezeginde Bihar, Bengal topraklarynyň hökümdarlygyny olara berýär. Aýbeg olaryň kömegi bilen Demirgazyk Hindistanda Sind, Hugla aralygyny, Gimalaý daglaryndan Tibete çenli ýerleri öz döwletine birikdirýär. Onuň döwletiniň ýerleri Kaşmirde Orta Hindi ýaýlasyna, Penjapdan Buhara çenli aralygy tutýar. Soltan Aýbeg Deli şäherini abadanlaşdyrmaga-da köp üns berýär. Onuň döwründe ençeme metjit-medreseler gurulýar. Ol Delide gyzyk kerpiç bilen bezelen ajaýyp minaranyň gurluşygyna başlaýar. 1210-njy ýylda soltan Kutbeddin Aýbegiň ölümi sebäpli, minaranyň gurluşygy tamamlanman galýar. Aýbegiň ýerine Aram şa geçýär. Ýöne bu ýagdaý bilen Aýbegiň giýewsi Iltutmyş (1211–1236) ylalaşman, tagta özi geçýär. Şemseddin Iltutmyş adyl, musulman dininiň

kada-kanunlaryna uly hormat goýýan soltan bolupdyr. Onuň döwründe soltan Aýbegiň başlan minarasynyň gurluşygy tamamlanýar. Oňa «Kutb minarasy» diýlip at berilýär. Soltan Iltutmyş 1226-njy ýylda Gur welaýatyna ýöriş geçirip, onuň Bhakkor, Multan, Uç diýen ýerlerini öz soltanlygyna birikdirýär. Hökümdaryň bütin Demirgazyk Hindistany öz soltanlygyna birikdirmek hyýalyna Jeleddin Meňburny yzarlap gelyän mongollar päsgel berýärler. 1236-njy ýylda Iltutmyş ýogalýar. Onuň ýerine geçen ogly Rukneddin Firuz döwlet dolandyrmaga ukypsyz bolup çykýar. Şonuň üçin hem şol ýylyň ahyrlarynda döwleti dolandyrmagy Şemseddin Iltutmyşyň gyzy Razyýa öz eline alýar. Razyýa Demirgazyk Hindistanda mälik Altuniýa bilen bolan söweşde oňa ýesir düşýär we ikisi nikalaşýar.

1240-njy ýylda Iltutmyşyň başga bir ogly Bahram şa soltanlygyň tagtyna münýär. 1242-nji ýylda ol öldürilenden soň, Iltutmyşyň ogly Alaeddin Mesut (1242–1246) soltan diýlip yglan edilen hem bolsa, ol hem dildüwşügiň pidasy bolýar. Nobat Iltutmyşyň kiçi ogly Nasreddin Mahmyda (1246–1266) ýetýär. Ol başarjaň patyşa bolupdyr. Nasreddin Mahmyt mongollardan heder edip, ähli güýji Deliniň goragyna sarp edýär.

Aýbegiler döwletiniň iň soňky hökümdary Muizeddin Key Kubat bolup, onuň döwründe döwlet dargap başlaýar. Ol döwlet işine seretmän, wagtyny keýpi-sapalykda geçirýär. Döwletiň dargap barýandygyny gören türkmenleriň halajy taýpasyndan bolan serdar Jeleddin Firuz Halajy 1290-njy ýylda soltanyň tagtyny eýeleýär.

Delidäki Kutb minarasy (XIII a)

Halajy türkmenleriň döwleti

Orta asyrlarda Hindistanyň taryhynda öçmejek yz galdyran halajy türkmenlerdir. Olar VII-VIII asyrlarda Jeýhun derýasynyň ýakasyndan Owganystana, Pakistana geçip, oturymly görnüşde kowçum bolup ýaşapdyrlar. Olar soltan Mahmyt Gaznalynyň, Gur hökümdarlarynyň goşunlarynyň düzüminde Hindistanyň ýerlerine aralaşypdyrlar.

Halajy türkmenleriň döwletini 1290-njy ýylda Jelaeddin Firuz Halaç esaslandyrýar. Onuň ýegeni Alaeddin Halaç 1296-njy ýylda soltan tagtyny eýeleýär. Täze hökümdaryň tagta geçmegi bilen bütin Hindistanyň taryhynda täze bir özgertmeler döwri başlanýar. Şol günden soltanlyk giňäp, güýçli derejesine ýetýär. Başda Alaeddin Halaja döwleti dolandyrmak kyn düşýär. Çünki oňa Jelaeddiniň tarapdarlary, maşgalasy päsgel berýärler. Şonuň üçin hem Alaeddin Jelaeddiniň tarapdarlaryny mülk, sowgatlar berip öz tarapyna çekmegi başarýar. Ol mongol howpunyň önüni alýar. Demirgazyk Hindistandaky Güjerat, Çittor, Rangambor we başga-da soltanlykdan daşda durýan ýerleri öz döwletine birikdirýär. Alaeddin Halaç 1297–1306-njy ýyllardaky mongollara garşy bolan söweşlerde ýeňip, olary ýurda goýbermeýär.

Alaeddin Halaç Günorta Hindistandaky ýerleri-de öz döwletine birikdirýär. Ol 1299–1312-nji ýyllarda Sind, Penjap, Jarangary, Çanderi, Güjerat, Mandu, Ujjeýn, Elliçpur welaýatlaryny öz döwletine birikdirýär. Şonuň ýaly hem Günorta Hindistandaky Kokatiýa, Hoýsala, Ýadawa patşalyklaryny-da özüne tabyn edýär. Hökümdar döwlet dolandyrylyşyna hem özgertmeler girizýär. Ol döwlet diwanyna, esasan, aşakdaky ýaly özgertmeler girizýär:

- 1) dini hadymlara degişli salgyt tölenilýän ýerleri döwlet emlägi hasaplamaly;
- 2) döwletde aňtaw ulgamyny döretmeli we güýçlendirmeli;
- 3) bihuş ediji içgileri içmekligi gadagan etmeli;

4) barly adamlara, emirlere, häkimlere, serdarlara soltandan rugsatsyz özara garyndaşlyk gatnaşyklaryny açmaklygy gadagan etmeli.

Soltanyň ýurtda geçiren ykdysady özgertmeleri hem şowly bolýar. Bazarlardaky görnüşine garamazdan, ähli harytlara durnukly baha kesilýär. Oňa gözegçilik edýän gözegçiler bellenilýär.

Ýurduň salgyt ýygnaýan edaralarynda hem özgertmeler girizilýär. Salgyt ýygnamak işi döwletiň diwanynyň ygtyýarynda bolýar. Parahorlyk, kezzaplyk ýaly ýaramazlyklaryň bolmazlygy üçin salgyt ýygnaýjynyň aýlyk haky köpeldilýär.

Döwletiň merkezi diwany welaýatlar bilen sazlaşykly işläpdir. Soltanyň geçiren özgertmeleri soltanlygyň harby we ykdysady taýdan güýçlenmegine getirýär.

Alaeddin Halajyň görnükli serdarlaryndan biri Gyýaseddin Togalak duşmana garşy söweşlerde batyrlyk görkezendigi üçin, Alaeddin Halaç oňa Penjabyň häkimligini ynanýar. Ol mongollara garşy söweşlerde gahrymançylyk görkezip, olary Hindistana goýbermändir.

Soltan Alaeddin 1316-njy ýylda weziri Mälik Naýyp tarapyndan zäherlenip öldürilýär. Onuň ölüminden soň, şazadalaryň arasynda tagt dawasy netijesinde soltanlygyň başyna-kakasynyň tagtyna Mübäreksa geçýär.

Mübäreksanyň ýakyn dostlaryndan bolan Hysrow goşun serdarybolup, öz töwergine hindilerden esger ýygnaýar. Halajy türkmenleriň hem döwletiniň dargaýandygyny görüp, ol soltan Mübäreksany öldürip, 1320-nji ýylda özüni hökümdar diýip yglan edýär. Hysrow döwletiň ýokary wezipelerine hindileri geçirip başlaýar. Boýun bolmadyk ýa-da nägilelik bildiren türkmen serdarlaryny öldürýär.

Mübäreksa öldürilenden soň, Gyýaseddin Togalak bilen Kişilu han Delä gelyärler. Kişilu hanyň teklibi netijesinde 1320-nji ýylda Gyýaseddin Togalak Deli soltanlygynyň tagtyna çykypdyr. Şol gün Deli soltanlygynda Halajy türkmenleriň döwleti ýykylyp, Togalaklar türkmen döwleti adyny göterýän döwlet döreýär.

Togalaklar türkmen döwleti

Hindistanda türkmenleriň halaç, salyr taýpalarynyň wekilleri «hindi» we «tuglak» atlary bilen meşhurdyr. Olar «Togalaklar» ady bilen meşhur bolan döwleti 1320-nji ýylda esaslandyryşlar.

Gyáseddin Togalak galasy (XIII-XIV a.)

Gyáseddin Togalak halaçlaryň iň soňky soltany Hysrowa we ony goldanlara berk darapdyr. Olardan döwletiň hazynasyndan alan pullaryny gaýdyp bermeklerini talap edýär. Gaýtaryp bermedikleri jezalandyryşlar. Gyáseddin Togalak Alaeddin Halajyň durmuş-ykdysady özgertmelerini goldamaýar. Şol özgertmelere birnäçe täzelikler girizýär. Döwlet ýerleri baradaky kanuny üýtgedýär. Ähli ýerleri halka paýlap berýär. Olardan alynýan salgydyň mukdaryny hasylyň ondan bir görnüşine çenli azaldýar. Şonuň bilen birlikde mülkdarlara, daýhanlara ýeňillik döretmek üçin, döwletiň hasabyna kanallar çekdirýär. Daýhanlardan artyk salgyt almazlygy ol berk gözegçilikde saklaýar.

Gyáseddin Togalak döwletde maliýe işlerine seredýän, harby işleri dolandyryş, dini işleri alyp barýan gulluklary

döredýär. Ol Deli şäherinden 20 kilometrlikde gyrmyzy mermer daşdan Togalagabat diýlip atlandyrylan şäher gurdurýar. Hökümdar mongollardan goranmak üçin şol şäheriň demirgazyk-gündogarynda serhede golaýda ençeme galalar gurdurýar. Ol ýurduň içine-de köp üns berýär. Tertip-düzgüni berk saklamak üçin welaýatlaryň häkimlikleriniň hukugyny güýçlendirýär. Hökümdar ençeme köprüler, oňat ýollar, galalar gurdurýar. Onuň döwründe aragatnaşyk ulgamy gowy işleýär. Gyýaseddin Togalak Deli soltanlygynyň yerlerini giňeltmek üçin 1323-nji ýylda birnäçe harby ýörişler edýär. Şol ýörişleriň üstünlikli bolmagy mynasybetli, hökümdaryň ogly Juan kakasynyň hormatyna Togalagabat şäherinde dabara guraýar. Şol dabara gatnaşdyrylan piller adamlary basgylap, weýrançylyk edýärler. Şonda pajygaly ýagdaýda Gyýaseddin Togalak wepat bolupdyr. Hökümdarlygy ogly Juan yöredýär. Ol özüne Muhammet adyny alýar. Ol 1332-nji ýylda paýtagty Deliden Dewrige geçirip, uly ýalňyş goýberýär. Çünki ilat Deliden göçürilenden soň, şäher tozap galýar. Muhammet Togalak 1351-nji ýylda ýogalýar. Onuň ornuna dogany Firuz şa (1351–1388) geçýär. Ol doganynyň goýberen ýalňyşlyklaryny gaýtalajak bolup çalyşýar. Şonuň üçin hem döwleti güýçlendirmek üçin birnäçe çäreleri geçirýär. Firuz şa oba hojalygyna köp üns berýär. Guýy gazyp, kanal çekip, ekinleri suwarmak işi ýola goýulýar. Köpsanly miweli baglar ekilýär. Döwletiň bazarlarynda ähli zerur zatlar tapylypdyr. Adamlar bollelinlikde ýaşapdyrlar. Hökümdar dindar adam bolsa-da, sungata-da köp üns berýär. Onuň döwründe 90-a golaý obadyr şäher gurulýar. Şonuň ýaly hem metjit-medreseler, köşkler, kerwensaraýlar, hassahanalar, diňler, köprüler, ýollar, ýadygärlikler gurdurýar. Ýöne onuň geçiren harby ýörişleri şowsuz bolýar. Netijede, Sind, Bengal welaýatlary özbaşdaklyklaryny gazanýarlar.

Firuz şa 1388-nji ýylda ýogalýar. Onuň agtygy Gyýaseddin Togalak II tagta çykandan soň, 1398-nji ýylda agsak Temiriň Hindistana saparyna çenli on ýylyň içinde Deli

soltanlygynyň tagtyna ýedi hökümdar geçýär.

Agsak Temir soltanlygy talandan soň, Mawerannahra yzyna dolanýar.

Şondan soň Togalaklar hökümdarlygynyň soltanlygy dargap, ownuk begliklere bölünýär. Deli soltanlygynda Togalaklar türkmen döwleti 1555-nji ýylda synýar.

1. Deli soltanlygynda Aýbegiler türkmen döwleti kim tarapyndan we näçenji ýylda döredilýär?
2. Döwletiň çäkleri nireleri öz içine alýar?
3. Halajy türkmenleriň döwletini kimiň esaslandyrandygy barada gürrüň beriň.
4. Halajy türkmenleriň döwletinde nähili özgertmeler geçirilýär?
5. Deli soltanlygynda Togalaklar türkmen döwletiniň döredilmegine nämeler sebäp bolýar?
6. Şol döwletiň gülläp ösen wagtyny haýsy döwür bilen baglanyşdyrmak bolar?

§31. Kutubşa türkmen döwleti

Türkmenleriň baharly taýpasyndan Soltanguly Kutbulmülk 1512-nji ýylda Hindistanyň Gulkent diýen ýerinde Kutubşa türkmenleriniň döwletini gurýar. Soltanguly meşhur Aly Şükür beg Baharlynyň neberelerinden bolupdyr. Baharlylar Töwrizden, Hemedandan, Günorta Häzirbegjandan Uzyn Hasan döwründe Horasana, Hindistana göçýärler. Soltanguly bolsa Hemedandan Horasana, 1480-nji ýylda bolsa Hindistanyň Bidar şäherine gelip, Bahmany patyşasyna sygynýar. Özünüň başarnygy mynasybetli, ol ilki 1493-nji ýylda Goa etrabyna, soňra 1496-njy ýylda Telingiana welaýatyna häkim bolýar. Netijede, Bahmanlaryň döwletinde täsirli, başarnykly emeldarlaryň birine öwrülýär. Ýöne dürli milletlerden bolan Bahmany patyşalygynyň baş welaýatynyň emeldarlary özara göreşe girişýärler. Iň soňky Bahmany hökümdary hem olara temmi bermekden ejiz gelyär. Netijede, ol döwlet 5 nesilsalyga öwrülýär. Şol wagtky Telingiana welaýatynyň häkimi Soltanguly Kutub

hem 1512-nji ýylda Kutubşa türkmenleriniň döwletiniň özbaşdaklygyny yglan edýär. Soltanguly Kutubşa garaşsyz döwleti berkitmekde uly işler bitirýär. Döwletiň çäklerini kesgitlep, ýurtda tertip-düzgüni ýola goýýar.

Kutubşa 1543-nji ýylyň sentýabr aýynda Golkonda galasynyň häkimi Mir Mahmyt Hemedany tarapyndan öldürilýär.

Onuň ogly Ýarguly Jemşit 1543-nji ýylda Kutubşalar döwletiniň tagtyna geçýär. Ol doganlarynyň hemmesini diýen ýaly ölüme buýurýar. Diňe Ybraýym Kutuba daşary ýurda geçmek başardýar.

1550-nji ýylyň ýanwar aýynda Ýarguly Jemşit ýogalýar. Türkmen serdarlary Ybraýymy daşary ýurtdan getirip, onuň ornuna oturdýarlar. Ybraýym Kutubşa özüniň 30 ýyllyk hökümdarlygynda özüne bildirilen ynamy ödeýär. Onuň döwründe tertip-düzgün berk bolup, ýurt gülläp ösýär. Bozgaklara garşy berk çäre görülýär. Şol zamanda diňe ol adylygy üçin soltan diýip atlandyrylýar. Haryt-sowda dolanyşygynda onuň adyna zikgelenen altyn pullar ulanylýar.

Soltan Ybraýym Kutubşa goňsulary bilen asudalykda ýaşamagyň tarapdary bolýar. Düşünişmezlikleri gepleşikler arkaly parahatçylykly ýol bilen çözüýär. Ol 1580-nji ýylda ýogalýar. Onuň wesýetine görä, ogly Muhammetguly tagta çykarylýar. Ol 1611-nji ýylda aradan çykýança hökümdarlyk edýär. 1609-njy ýylda Muhammet Hudabende hökümdar agasyna garşy gozgalaň turuzýar. Gozgalaň basylyp ýatyrylýar.

Muhammetguly Kutubşanyň buýrugy bilen 1590-1591-nji ýyllarda döwletiň geljekki mer-

Haýdarabat şäherindäki
Çarminar derwezesi
(XVI-XVII a.)

kezi şäheri Haýdarabadyň düýbi tutulýar.

Muhammetgulynyň ölüminden soňra ýerine ogly Muhammet (1612–1626) geçýär. Muhammet patyşanyň mirasdüşer ogly Abdylla hem terbiýeli adam bolupdyr. Oňa soltan derejesi berlip, 1626-njy ýylda kakasynyň ornuna oturdylýar. Soltan Abdylla 1636-njy ýylda Beýik mogollar döwletine salgyt tölemek borjy bilen şol döwletiň tabynlygyna düşýär. Ol ýagdaýyň bähbitli tarapy hem bolupdyr. Öňler Wijeyanalar döwletine tabyn bolan, Madrasyň golaýyndaky Polar deňzine çenli aralykda ýerleşýän kiçijik Hindi şazadalyklaryny öz döwletine birikdiripdir.

Abdylla 1672-nji ýylda ýogalýar. Döwlet başyna onuň giýewsi Abul Hasan geçýär. Şondan soň Kutubşa türkmenleriniň döwleti Beýik mogollar döwletiniň täsirine gutarnykly düşüp, 1687-nji ýylda bu döwlet doly dargaýar. Kutubşa türkmenleriniň döwletiniň hökümdarlary özleriniň daşary syýasatlarynda, Türkmenleriň Sefewiler döwletiniň patyşalary bilen gowy gatnaşykda bolýarlar. Esasan hem, olaryň arasynda ilçi alyşmak şa Abbas I döwründe has güýçlenýär.

Türkmenleriň şol wagtky döwletiniň wekilleri dünýä medeniýetine öz goşantlaryny goşupdyrlar. Olaryň döwletinde arap, pars, dahny, telegu dilleri ulanylypdyr. Döwletde iki dil bilýän kätipler, terjimeçiler köpelişdir. Resmi dil hökmünde pars we telegu dilleri ulanylypdyr.

1. Kutubşa türkmenleriniň döwleti türkmeniň haýsy tiresiniň wekili tarapyndan näçenji ýylda esaslandyrylýar?
2. Ybraýym soltanyň döwründäki özgertmeler nämelerden ybarat?
3. Täze paýtagt şäheri gurmakda soltan Muhammetguly Kutubşanyň bitiren işleri barada gürrüň beriň.
4. Kutubşa soltanlary daşary syýasatda haýsy döwletiň patyşalary bilen aragatnaşykda bolupdyrlar?

§32. Beýik mogollar döwleti

Beýik mogollar döwleti Mawerannahrdan gaçyp gelen soňky temirlerden bolan Fergananyň häkimi Zahyreddin Muhammet Babyr tarapyndan 1526-njy ýylda esaslandyrylýar. Ol ençeme gezek özbek hanlary bilen alyp baran uruşlarynda ýeňilýär we Owganystana gidýär. Şol ýerde ol kakasynyň Käbildäki mülkünde ornaşýar.

1467-nji ýylda Garagoýunly türkmenleriň döwletiniň we döwleti dolandyran Baharly hökümdarlygynyň dargadylanlygy sebäpli, Hemedanda, Töwrizde, Günorta Häzirbegjanda ýaşaýan baharlylar Eýrana, Horasana göçüp başlaýarlar. Şolardan Baýram han Baharlynyň kakasy Seýfaly, atasy Ýaraly töweregindäkiler bilen 1504-1505-nji ýyllarda Zahyreddin Muhammet Babyryň gullugynda durup, Badahşanda ýerleşýärler. Baharlylar Babyryň esasy goşun daýanjyna öwrülýärler.

1497-1498-nji ýyllarda Badahşan welaýatynyň Gala-i Zafar diýen ýerinde Baýram han dogulýar. Ol ýaş wagtynda ejesi Nagina hanym aradan çykýar. Oňa terbiýe bermekde atasy Ýaraly begiň baştutanlygynda hossarlary ähli mümkinçilikleri döredipdirler. Garyndaşlary Baýram hany Balha äkidip medresede okadýarlar. Ol ylahyýet ylymlaryny, edebiýaty gowy öwrenýär. Türkmen, pars dillerini suwara bilip, sowatly adam bolup ýetişýär. Baýram han harby sungat bilen hem gyzyklanýar. Ol şygry düzmekde kämillik derejä ýetýär. Baýram hanyň saz çalmakdan hem oňat başy çykypdyr.

Baýram han 16 ýaşa ýetende Babyryň ogly Humayınyň hyzmatyna geçýär. Ol ýaş şazada tüýs ýürekden hyzmat edýär. Baýram hanyň edermenligini, başarnyklylygyny gören Babyr patyşa 1523-nji ýylda ony ogly Humayına terbiýeçi belleýär. Ogly Humayına bolsa Baýram hanyň aňyrsynyň türkmen beglerindendigini, onuň bilen mylakatly, hormatly bolmalydygyny tabşyrýar.

1530-njy ýylda Babyr patyşa ýogalansoň, onuň orna 22 ýaşly Humayıun tagta geçýär. Baýram han bolsa baş

weziriň wezipesine bellenilýär. Ol şol bir wagtda goşunbaşy wezipesini hem ýerine ýetirýär. Döwleti dolandyrmakda Humaýunyň ýakyn kömekçisine öwrülýär.

1539-njy ýylda Biharyň häkimi Şir han Humaýuna garşy gozgalaň turuzýar. Ol Beýik mogollar döwletiniň tagtyny eýeleýär. Baýram han Humaýuny halas etmek üçin, özi Şir hanyň esgerlerine ýesir düşýär. Soňra ol ýesirlikden gaçýar. Oňa diňe iki ýyldan soň, köp bolmadyk esgerleri bilen gahrymanlarça söweşip, Humaýunyň ýanyna gelmek başardýar. Baýram han uly syýasy-diplomatik işleri alyp barypdyr. Humaýulny doganlary bilen ylalaşdyrýar. Baýram han Beýik mogollar döwletiniň Hindistanda patyşasy bolmak umydyny ýitiren Humaýunda ynam döredýär. Ony türkmenleriň sefewiler döwletiniň patyşasy Tahmasp I-iň ýanyna äkidip, Şir hana garşy harby kömek sorayar. Iki patyşanyň hökümi esasynda Baýram hana «Hanlar hany» derejesi berilýär. Ol Şir hanyň garşysyna gitjek iki goşunyň hem serdary edilip bellenilýär. Patyşalar tarapyndan Baýram hana ähli türkmenleriň ýaşulusy diýen hormatly ady bermek pikiri orta atylýar.

Baýram hanyň kömegi bilen 1554-nji ýylda Humaýun ikinji gezek Beýik mogollar döwletiniň tagtyna geçýär. Humaýun berlen kömek üçin, Kandahar welaýatyny sefewilere sowgat berýär. Baýram han bolsa Kandahara Beýik mogollar döwletiniň ilçisi edilip iberilýär. Şol wagtlar Kandaharyň häkimi Tahmasp şanyň ogly Myrat bolupdyr. Ol aradan çykan-dan soň, Kandaharyň häkimligi Baýram hanyň ygtyýaryna geçýär. Baýram han şol ýere taýpadaşlary bolan baharlylary göçürip getirýär. Çünki oňa-da daýanara güýç gerekdi. Baýram han Kandahary adalatly dolandyrýar. Onuň ýolbaşçylyk eden döwründe Kandaharda asudalyk, bolelinlik bolupdyr.

Humaýun Baýram hany özüne iň ýakyn adam hasaplap, ogly Ekber atalyk belleýär. Baýram han Ekber ynsanperwerlik terbiýesini, ylym-bilimi, harby tälimleri öwredýär. Ekber ony hormatlap, Han Baba diýýän ekeni.

1555-nji ýylda Baýram han ýene-de Humaýun tarapyndan goşun başlygy wezipesine bellenilýär. Şol ýylda ol Penjabyň hökümdary Isgenderiň 80 müňlük goşunyňy Mahçiwar diýen ýerde derbi-dagyn edýär. 1555-nji ýylyň ahyrynda Baýram han Isgenderiň üstüne ýöriş geçirende ýanynda Ekber hem bardy. 1556-njy ýylyň 28-nji ýanwarynda Humaýunyň tarpa-taýyn ölendigi baradaky habar Baýram hana Penjabyň Kalanur diýlen ýerinde gowuşýar. Ýaňy 13 ýaşyny dolduran Ekber şol ýerde imperator diýlip yglan edilýär.

1557-nji ýylyň ahyrynda Baýram han Babyr patyşanyň gzyzandan bolan agtygy Selime Soltan Begime öýlenýär. Selime Soltan Begim hem meşhur garagoýunly emiri Aly Şükür beg baharlynyň çowlugydy.

Humaýun patyşa ölerden soň 1556–1560-njy ýyllar arasynda Beýik mogollar döwletini Baýram hanyň özi dolandyryýar.

Baýram han Kandahardan Hindistana gidenden soň, şol ýerde 1557-nji ýylda uly gozgalaň turýar. Kandahar Baýram hanyň mülki bolany üçin, Tahmasp şa dostuna kömek etmek üçin, gozgalaňy basyp ýatyrмага goşun iberýär. Baýram hanyň mekir duşmanlary ýagdaýdan peýdalanyp, «Beýik mogollar döwletini eýelemäge synanyşýar» diýip, Baýram hany ýamanlaýarlar. Şol sebäpli hem, 1560-njy ýylda Baýram han köşkden daşlaşdyrylýar. Ýöne Ekber Baýram hanyň günäsiz, wepaly serkerdedigine düşünişip, oňa täze wezipe hödürleýär. Baýram han hödürlenlen wezipelerden ýüz dönderip, özüne Mekgä haja gitmäge rugsat soraýar. Ol Mekgä sapara çykýar. Patan diýen ýerde birnäçe günläp dynç alýar. Şol ýerde hem Baýram hanyň ganym duşmany, haýyn Mübärek Loha diýen adamyň ýolbaşçylygyndaky topar 1561-nji ýylyň 31-nji ýanwarynda ony gapylykda öldürýärler. Baýram han ilki Şyh Hysamuddin gonamçylygynda jaýlanylýar. Soň bolsa Delä getirilýär. Baýram hanyň ýegeni Hüseyinguly han 17 ýyldan soň daýysynyň jesedini Maşada getirip, Şyh Gedäý metjidiniň ýanynda jaýlaýar.

Bayram han Türkmen
(1498 – 1561)

Baýram han Beýik mogollar döwletini berkitmekde, Şir han eýeländen soň, täzeden dikeltmekde uly işler bitirýär. Ol Humaýuna dost hem dogan hökmünde wepadar bolupdyr. Baýram han bolmadyk bolsa, Humaýunyň, Ekberiniň döwürlerinde Beýik mogollar döwleti hem bolmazdy. Ol imperiýanyň hemme ýerinde tertip-düzgünli goşun birikmelerini döredýär. Şol birikmeleriň söweşeň ukybyna aýratyn üns berýär. Goşundaky bölümleriň serkerdeleriniň ylym derejesine, ukybyna, esgerlere bolan garaýyşlaryna-da üns berýär. Baýram han baharly türkmenleriň ajaýyp şahyry we beýik serkerdebaşysy bolupdyr. Ol akylyly-başlylyk, parasatlylyk, edermenlik, wepalylyk, ylymly-sowatlylyk ýaly ýagşy adamkärçilik häsiýetleri, sypatlary özünde jemläpdir.

Baýram han Türkmen nähili derejeli wezipede bolsa-da, öz kowumyny unutmandyr. Ol Garagoýunly döwletiniň synmagy bilen baharly türkmenleriniň watanyny ýitirip, sergezdandçylyga duçar bolup, agyr durmuşy başlaryndan geçirýändiglerine tüýs ýürekden gynanýar. Humaýun bilen Tahmasp I-iň razylygyny alyp, Horasandaky we Hemedandaky baharly türkmenleri Kandahara göçürüp getirmegini-de şonuň bilen düşündürmek bolar. Ol beýik şahsyň 500 ýyllyk senesi 2000-nji ýylda Türkmenistanda, Hindistanda, Pakistanda uly dabara bilen bellenildi.

Beýik mogollar döwletine jany-teni bilen hyzmat eden akyldar, şahyr, serdar türkmen ogly Abdyrahym Baharlydyr. 1556-njy ýylyň 17-nji dekabrynda Abdyrahym dünýä inýär. Baýram han öldürilende Abdyrahym 4 ýaşynda eken. Ol ejeligi Selime Soltan Begim bilen Ahmedabada getirilýär. Şondan sekiz aý soň bolsa, olar Ekberiniň köşgüne getirilýär. Ekber Abdyrahymy köşkde galdyrýar. Şol ýerde

hem Abdyrahym terbiýelenip, gowy bilim alýar. Ol arap, pars, türkmen, hindi, urdu dillerini suwara bilipdir. Onuň terbiýesine, alýan bilimine Ekberini özi gözegçilik edýär. Kakasynyň Humaýuna wepaly bolşy ýaly, Abdyrahym hem Ekbere wepaly hyzmat edipdir. Abdyrahyma gaýduwsyzlyk ýaşlykdan mahsus bolupdyr. Ol 16 ýaşyna ýetende Ekberini harby ýörişlerine gatnaşypdyr.

Ekber Abdyrahymyň maşgala gurmak barada aladasyny hem edýär. Ol Abdyrahymy özüniň aýal dogany Mahbanu begime öýeripdir. Şol nikadan Abdyrahymyň dört ogly, bir gyzy bolupdyr.

Güjeratda Hindistan üçin möhüm ençeme portlar bolupdyr. Şol portlar deňiz üsti bilen täjirçilik söwdasyny etmeklikde uly rol oýnapdyr. Bu ýer hünärmentçilik önümlerini, nah mata dokma önümlerini öndürýän merkeze öwürlip, Hindistan boýunça baý welaýat hasaplanypdyr. Şol welaýaty eýelemek üçin Ekber 1572-nji ýylda Güjerata ýöriş edýär. Şol ýörişe Abdyrahym hem gatnaşýar. Güjerat eýelenenden soň, Ekber Agra gaýdyp gelen dessine, Baýram hanyň öldürilen Patan welaýatynyň häkimligini Abdyrahyma ynanýar. Ýöne Abdyrahymyň häkimligi uzaga çekmeýär. Ekber gidenden soň, ýerli emeldarlar täzedan gozgalaň turuzýarlar. 1573-nji ýylyň awgustynda Ekberini ýolbaşçylygynda, Abdyrahym gozgalaňy ýatyrýar.

1576-njy ýylda Ekber Abdyrahymy bütin Güjerata häkim belleýär. Abdyrahym bir wagtda ençeme wezipeleri ýerine ýetirmeli bolýar. Ýaşlygyna garamazdan, ol Ekberini goşun başlygy wezipesini-de ýerine ýetirýär. Şonuň üçin hem Ekber Abdyrahymda wepalylygy, gaýduwsyzlygy, edermenligi görüp, oňa Baýram hana berlen «Hanlar hany», «Mürzejan» diýen derejeleri berýär.

1578-nji ýylda Abdyrahym Kumbhalmeri, Udaýpury eýeläp, Beýik mogollar döwletine birikdirýär. 1582-nji ýylda Ekber Abdyrahyma 13 ýaşly ogly Selimi hem terbiýelemegi buýurýar.

1583-nji ýylda Güjeratyň oňki häkimi Soltan Muzaffar

**Abdyrahym han
Türkmen (1556-1628)**

Ahmedabady basyp alýar, özüni hökümdar diýip yglan edýär. Onuň garşysyna Abdyrahym iberilýär. Ol Soltan Muzaffaryň sany boýunça ençeme esse artyk esgerli goşunyň özüniň 10 müň atly goşuny bilen ýeňmegi başaryar.

Abdyrahym Güjeratda häkimlik wezipesini-de ýerine ýetirýär. Ol şol ýerde berk tertip-düzgün girizýär. Özüni tanatmaz ýaly köne-sana eşik geýip, durkuny üýtgedip, ilatyň arasynda köçelere aýlanypdyr. Mätäçlik çekýänlere kö-

mek etmegi ýola goýupdyr. Abdyrahym Güjeratyň ilatynyň kynçylyklaryny ýeňilleşdirmäge, welaýaty gülläp ösdürmäge çalşypdyr. Güjeratyň musulmanlarynyň Mekgä gidip, haç parzlaryny ýerine ýetirmekde çekýän kynçylyklaryny görüp, Rahymy, Salary, Kerimi at bilen öz hasabyna üç sany gämi ýasadyp, olara haja gitmäge mümkinçilik döredýär.

1589-njy ýylda Abdyrahym Beýik mogollar döwletiniň baş wezirligine bellenýär.

Hanlar hany Abdyrahym şeýle agyr işler bilen birlikde, şol ýyl Zahyreddin Muhammet Babyryň «Babyrna» atly meşhur eserini türki dilden pars diline terjime edýär. Onuň bu bitiren hyzmaty üçin Ekber oňa Joinpur mülküni sowgat berýär.

Abdyrahym baş wezir hökmünde Sindi, Kabuly, Kandahary Beýik mogollar döwletine birikdirýär.

Abdyrahymyň gazanan ýeňişleriniň köpeldigiçe, abraýynyň artdygyça, duşmanlary-da köpeliýär. Olar Abdyrahymyň garşysyna patyşanyň ýakyn adamlaryny – ogullaryny, aýallaryny küşgürmegi başarypdyrlar.

Abdyrahymyň harby ýörişlerinde şowlulygyň bolmadyk wagty hem bolupdyr. Ol 1592–1598-nji ýyllarda Dekkan begligini basyp almak ugrundaky ýörişe ýolbaşçylyk edýär. Şol söweşe hökümdaryň ogly Myrat hem gatnaşýar. Myrat

duşmanlaryň gepine gidip, Abdyrahymyň abraýyny gaçyrmak üçin, döwlet goşunyny ýeňlişe sezewar hala getirýär. Bu ýagdaýy duýan Abdyrahym şazada Myrada duýdurman, şol şäheriň üstüne duýdansyz çozup, ony eýeleýär. Onuň bu hereketini Ekberniň geňeşdarlary halamaýarlar. Olar ony hökümdara ýamanlapdyrlar. Ekber Abdyrahymy özbaşdaklykda aýyplap, ähli wezipelerinden çetleşdirýär. Ol öz mülkünde goşgy düzmek, ylmy işleri bilen meşgullanypdyr.

Ekber ogly Myradyň bimamladygyna düşünyär. Abdyrahymyň ýanyna ýörite çapar iberip, oňa uly hormat goýýandygyny nygtaýar we hanlar hanyň gyzy Jana Begimi öz ogly Danyýala durmuşa çykarmagyny haýyş edýär.

Ekber 1600-nji ýylyň awgustynda ogly Danyýal bilen Abdyrahymy Ahmetnagar şäherini gaýtadan boýun egdirmek üçin iberýär. Abdyrahym bu wezipäni ýerine ýetirenden soň, Berar, Burhanpur şäherlerini eýeläp, Handeş welaýatyna birikdirýär.

Uzak keselden soň, hanlar hany Abdyrahymyň söýgüli aýaly Mahbanu begim aradan çykýar. Uzak wagt geçmäňkä, 1605-nji ýylyň oktýabrynda hökümdar Ekber şa hem ýogalýar. Ol ölümler beýik şahyr üçin uly urgy bolýar. Sebäbi ol ýanýoldaşyny hem howandaryny ýitirýär.

Kakasynyň ölüminden birnäçe gün geçenden soň, ogly Selim – Nureddin Muhammet Jahangir (1605–1627) ady alyp, Beýik mogollar döwletiniň tagtyna çykýar.

Abdyrahym Beýik mogollar döwletine ak ýürekden hyzmat eden hem bolsa, ömrüniň ahrynda ykbal oňa güllüp bakmaýar. Köşkdäki duşmanlarynyň, aýratyn hem, Ekberniň aýaly Nurjahan, goşun başlygy Mahabbat hanyň tagallalary bilen beýik şahyr bendi edilýär. Maşgalasy yzarlanylýar. Şahyryň ogly Darap han Mahabbat han tarapyndan öldürilýär.

1626-njy ýylda Mahabbat hanyň haýynlygy aýan bolýar. Ol bolsa Bengaliýa gaçyp, gozgalan edýär.

Abdyrahym tussaglykdan boşadylyp, köşge çagyrylýar. Oňa goşun bilen Mahabbat hanyň garşysyna gidip, oglunyň aryny almak mümkinçiligi döreyär. Ýöne köp

muşakgatlary gören şahyr saglygyny ýitiripdi. Taryhda yz galdyran türkmeniň beýik şahsy Abdyrahym 1628-nji ýylda 72 ýaşynda ýogalýar.

Abdyrahym beýik döwlet işgäri, syýasatdan, harby ugurdan ussatlyk bilen başy çykan, öz döwründe ajaýyp ýeňişleri gazanan, adalatyň tarapdary, ylym-bilime howandarlyk eden beýik şahsdyr. Ol şol döwrüň edebiyatynda belli orun tutýar. Ajaýyp şygrylar döredýär. Onuň düzen şygrylary hindileriň parasatly sözlerine öwürilipdir. Abdyrahym hindi şiwelerini-de gowy bilipdir. Şol şiwelerde-de goşgy ýazýar. Onuň «Rahymy» lakamy edebiyatda meşhurdyr. Ol her ugurlardan başy çykýan akyldar maslahatçy bolupdyr. Onuň ýanyna köşk şahyrlaryndan başga-da, Ekberiniň maslahatçylary-da gelipdir. Ekberiniň esasy maslahatçysy hasaplanylýan senenamaçy Abul Fazl hem hanlar hany Abdyrahymdan maslahat sorapdyr. Abul Fazl «Ekbernama» kitabyňy hem ýazýar. Onuň nähili derejede sowatlydygyny aşakdaky ýagdaý hem subut edýär. Arabystan ýarym adasynda ýaşayan şeýhleriň birinden Ekbere arap dilinde hat gelýär. Ol haty Abul Fazl hem okap bilmeýär. Hat Abdyrahyma getirilende, ol haty şemiň ýagtysynda aňsatlyk bilen okap, terjime edýär. Ol hat araplaryň hijaz şiwesiniň gepleşiginde ýazylan ekeni. Şol bir wagtda, ýokarda hem belleýşimiz ýaly, Abdyrahym durmuşyň gamgyn, agyr günlerini-de başdan geçirýär. Onuň dört ogly özi diri wagty ölýär ýa-da öldürilýär. Diňe Danyýala durmuşa çykarylan Jana begim galypdyr.

1. Baýram han Türkmeniň şahsýetini häsiýetlendirin.
2. Baýram han haýsy döwletiň şalaryna hyzmat edýär?
3. Baýram hana haýsy bitiren işleri üçin «Hanlar hany» lakamy berilýär?
4. Baýram hanyň nirede we kim tarapyndan öldürilişi barada gürrüň beriň.
5. Türkmeniň beýik şahsýetleriniň biri bolan Abdyrahym ýaşlykda kimiň howandarlygynynda terbiýelenýär?
6. Abdyrahym Ekber patyşanyň döwründe nähili wezipeleri ýerine ýetirýär?
7. Abdyrahymyň Güjeratda halk bähbitli geçiren işleri barada gürrüň beriň.
8. Abdyrahym Zahyreddin Babyryň haýsy kitabyňy pars diline terjime edýär?

§33. Türkmenleriň döreden we dolandyran döwletlerinde medeniýet. Binagärçilik. Şäher gurluşygy we olaryň abadanlaşdyrylyşy

Türkmenler medeniýeti dowamly ösdürip, dünýä medeniýetine özleriniň ýeterlik derejede goşantlaryny goşupdyrlar.

Deli soltanlygynda türkmen şalarynyň patyşalyk eden döwürlerinde (1206–1555) türkmen hökümdarlary hem şol ýurduň medeniýetine öz goşantlaryny goşupdyrlar. Gyýaseddin Togalak köp galalar, köprüler bilen bilelikde, gyrmyzy mermer daşyndan Togalagabat şäherini bina etdirýär.

Delide gurlan «Kuwwatyl yslam» metjidiniň daş-iç diwarlarynda gazma görnüşinde ýazylan arap hatynyň owadanlygyny taryplamaga söz gerek. Delidäki Iletmişň, soltan Muhammediň, Multanda Şeýh Rukneddiniň, Dekende Muhammet Adylşanyň, Ybrahymyň ajaýyp nagyşly gümmezleri bar. Pandunda, ýagny Bengalda gurlan ajaýyp juma metjidi, Ahmetabatda (Güjerat welaýaty) gurlan owadan nagyşly juma metjidi ýaly taryhy ýadygärlikler türkmen hökümdarlarynyň tagallalary bilen gurlandyr.

Kutubşa türkmenleriniň döwletiniň soltanlary köpsanly ýadygärlikleri gurdurýarlar. Muhammet Kutubşanyň tagallasy bilen 1550-1551-nji ýylda Haýdarabat şäheri gurlup başlanýar. Ol şäher 1590-njy ýylda doly gurlup gutarýar. Kutubşalar tarapyndan ençeme metjit-medreseler, aýratyn hem, olaryň Delide gurduran Kutb minarasy Gündogaryň arhitektura ýadygärlikleriniň in owadanlarynyň biri hasaplanylýar.

Seljukly soltanlar Abbasy halyflary bilen ylalaşykly ýaşapdyrlar. Soltan Togrul beg 1057-nji ýylda Bagdatda içi bazarly, metjit-medreseli köşk gurdurýar. Ol ýer «Togrul begiň şäherçesi» diýen ady göteripdir.

Nyzamymülk otuz ýyllap seljukly soltanlaryň weziri bolýar. Ol soltan Alp Arslan we soltan Mälikşanyň weziri bolýar. Oňa soltanlar tarapyndan bimöçber serişde berlip, ylma, medeniýete degişli ähli ugurlary ösdürmäge hemaýat edilýär. Ol bolsa «Nyzamiýe» atly 9 sany kitaphana we metjit-medreseleri gurdurýar. Olar, esasan, Maryda, Bagdatda, Nişapurda, Balhda, Hyratda, Ysphyhanda, Amulda, Basrada, Mosulda gurlupdyr. Onuň gurduran «Nyzamiýeleri» iki görnüşde bolupdyr. Bir görnüşinde ýokary okuw mekdepleri, ikinji görnüşinde kitaphanalar bolupdyr. Şol medreselerde Hoja Ýusup Hemedany (1048–1140), Gazaly (1058–1111), Abulkasym Zamahşary ýaly beýik alymlar işläpdirlir.

Medreselerde atly mugallymlar işläpdirlir. Nişapurda seljuklylaryň gurduran medresesiniň görnükli mugallymy Juweýniniň üç talyby pikir we din ylmyndan uly şöhrata mynasyp bolupdyr. Ol medreselerde diňe bir ylym adamlary däl, beýik şahyrlar hem ýetişipdir. Meşhur Enweri Nişapur medresesini, Sagdy Şirazy Bagdatdaky seljukly medresesini, Reşideddin Watwat Balhdaky seljukly medresesini, Jamy Hyratdaky seljukly medresesini gutaran meşhur şahsyýetlerdir.

Türkmen halkynyň medeni mirasy diýseň baý hem köp taraplydyr. Onuň nesil daragty dürli sebäplere görä dünýäniň dürli künjeklerinde mekan tutup, şol ýerlerde döwletleri gurupdyrlar. Şeýle döwlet guranlaryň biri hem türkmeniň baharly taýpasyndan bolan garagoýunlylardyr. Garagoýunly türkmen patyşalarynyň biri Jahansha Garagoýunlynyň döwleti Günorta Azerbaýjany, Ermenistany, Yragy öz içine alypdyr. Ol merkezi şäher – Töwrize köp üns berýär. Ol öz döwrüniň arhitektura ýadygärlikleriniň arasynda iň kaşaňlarynyň biri bolan «Gök metjidi» gurdurýar.

Türkmenleriň sefewiler döwleti, aýratyn hem, Abbas şanyň döwründe merkezi şäher Ysphyhan täzedan özgerdip, giň köçeli, ýarym million halkly şähere öwrülýär. Şähäriň ortasynda «Şanyň meýdany» atly ýer gönüburçluk görnüşinde gurlup, onuň uzynlygy 500 metre, ini 160 metre

deň bolupdyr. Ol ajaýyp bina dünýäniň iň bir owadan arhitektura ýadygärligine öwürlipdir.

Ylmyň ösmegi. Edebiýat, alymlar, şahyrlar

Türkmen hökümdarlary döreden we dolandyran döwletlerinde ylmyň, bilimiň we sungatyň ösmegine hem uly ähmiýet beripdirler. Türkmenler özleriniň görnükli ýazyjy-şahyrlary, alymlary, nakgaşlary bilen tanalypdyr.

Beýik mogollar döwletini berkitmekde we gaýtadan dikeltmekde beýik serdar we döwlet işgäri bolan Baýram han Baharlynyň we onuň ogly Abdyrahym han hananyň bitiren hyzmatlary örän uludyr. Olaryň XVI asyryň ajaýyp şahyrlarydyklaryny-da nygtamak ýerliklidir. Baýram hanyň türkmen, pars dillerinde ýazan liriki eserleri-de öz okyjylaryny begendiren, ruhy lezzet beren, terbiýeleýji çeper döredijilikdir. Ol üç zady – hökümdarlaryň ýanynda özüni alyp barmagy başarmagy, garyplara duýgudaşlyk etmegi, alymlaryň ýanynda diýjek sözüni pikirlenip aýtmagy zerur hasaplapdyr.

Baýram hanyň ogly Abdyrahym hem türkmen, hindi, arap dillerinde goşgy ýazyp, şöhrat gazanan türkmen şahyrydyr. Onuň hindi dilinde 2 müň setirden ybarat ýazan eseri Aziýa halklarynyň syýasy-ykdysadyýetiniň, edebi gatnaşyklarynyň taryhyna degişlidir.

Beýik mogollar döwletini gurmakda we berkitmekde türkmenlere daýanan Zahyreddin Muhammet Babyryň «Babyrnama» atly eseri döwrüniň iň gymmatly taryhy eserleriniň biridir. Şol eserde agsak Temiriň we onuň nebereleriniň nesilýazgylary, temirileriň hereketlerine türkmenleriň işjeň gatnaşyklary beýan edilýär. Şonuň ýaly hem Babyryň Owganystana, Hindistana ýörişleri, şol ýurt-daky wakalar teswirlenýär.

Zahyreddin Babyryň gyzy Gülbeden hanymyň Beýik mogollar döwletiniň ikinji soltany Humayuna bagyşlap ýazan «Humayunname» atly işinden türkmenler hakyndaky, aýratyn hem, Baýram han Türkmen we onuň maşgalasy

hakyndaky gymmatly maglumatlary okap, öwrenmek bolýar.

Yslam äleminde Abbasylyk halyflygynyň (750–1258) iki döwre bölünendigi bize mälim. Ýagny onuň birinji döwri 750–847-nji ýyllary öz içine alyp, «Gündogaryň Renessansy», ýagny «Musulman ylmynyň we medeniýetiniň altyn eýýamy» ady bilen taryha girendir. Ikinji döwri bolsa 847–1258-nji ýyllary öz içine alýar. Ol döwürde türkmenleriň kömegi bilen musulman medeniýetiniň, ylmynyň ösüş çägi örän giňäpdir. Türkmen serdarlary Aziýada, Afrikada, Ýewropada hem öz musulman döwletlerini gurup başlaýarlar. Aýratyn hem, seljukly soltanlarynyň XI asyryň ortalaryndan başlap, öz döwletlerini ata watanlaryndan uzaklarda gurandyklary bellidir. Olaryň soltanlyk eden döwürlerinde musulman ylmy we medeniýeti ösüp, özüniň iň ýokarky derejelerine ýetýär. Şol ýerlerde görnükli türkmen alymlary, şahyrlary, sazandalary, binagärleri ýüze çykyp, meşhurlyk gazanypdyrlar.

Gaznaly türkmenleriň, Seljukly türkmenleriň we Türkmenleriň Horezmşalar-Mamunylar, Horezmşalar–Anuşteginler döwletleriniň döwleti dolandyran döwürlerinde medeniýete goşan gymmatly goşantlarynyň hemmesini ýatlap geçmek mümkin däl. Şol nukdaýnazardan şolaryň käbirlerini ýatlamak-da ýeterlikdir. Olardan Seýit Ysmaýyl Zeýneddin al Jürjany öz döwrüniň örän meşhur tebibini hem dermançy alymy bolupdyr. Oňa meşhurlyk getiren «Zahyre-ýi Horezmşahy» atly işi türkmenleriň Horezmşalar–Anuşteginler döwletiniň soltanlaryna bagyşlanypdyr. Onuň ýazan «Tebipçiligiň ýan kitaby» atly eseri aýratyn bellemäge mynasypdyr.

Sopuçylyk ylmynda, şahyrçylykda taryhda «Möwlan» ady bilen meşhurlyk gazanan Jelaleddin Rumydyr. Onuň meşhur eseri «Mesnewidir». Möwlan Gündogar edebiýatynda döwrüniň we özünden soňkularyň saýrak bilibili hasaplanypdyr.

Muhammet Gaýmaz Türkmen XIII asyrdan Siriýada

ýaşap geçýär. Ol tebipçilige bagyşlap «Pygamber tebipçiligi» atly işini ýazýar. Beýik alym-lukmanyň şahyrçylykdan hem başy çykypdyr.

XIII–XIV asyrlarda ýaşap geçen türkmeniň tanyml şahslaryndan biri, türkmen-türk edebiýatyny arşa çykaran, sopy şahyr Ýunus Emredir.

Ýunus Emraniň gazallary bilen birlikde, onuň halk aýdymy görnüşindäki ýazan goşgulary halk tarapyndan häzirki wagtda-da söýlüp okalýar. Onuň eserlerinde ahlak päkligini wasp etmek uly orun tutýar. Ýunus Emre özüniň «Risalat unnuskiýa» atly işini 1307-nji ýylda ýazýar. Akyldaryň şol işinde, esasan, şahyryň pelsepe, ahlak we etiki garaýyşlary hakyky öz beýanyny tapýar.

«Siwasly» lakamy bilen meşhur bolan hem-de öz adyna Siwasda beglik döreden Abulfath Kazy Ahmet ibn Muhammet Burhaneddiniň 1500-e golaý gazaly, 20 bent rubagyny, 119 bent beýleki görnüşli şygyrlary özünde jemläň diwany bar. Ol goşgularyny türkmen, arap, pars dillerinde ýazypdyr. Şahyryň goşgularynyň tematikasy ahlaga, adamkärçilige, mertlige, jomartlyga, söýgä bagyşlanypdyr.

Görnükli alym Aly Guşçy Uzyn Hasanyň maslahaty bilen türkmen soltany Muhammet II tarapyndan gowy garşylanyp, ilki Stambuldaky Aýa Sofiýa Ýokary mekdebiniň ýolbaşçysy bolýar. Oňa şol döwrüň iň ýokary iş haky tölenýär. Aly Guşçy ylymda uly açyşlar edýär. Ol talantly binagär, ökde gurluşykçy bolupdyr. Samarkant obserwatoriýasy hem onuň ýolbaşçylygynda bina edilýär. Ol onlarça düşündirişli kitaplaryň awtory, matematik, astronom, şeýle hem güýçli lukman bolupdyr.

Türkmenistanyň we türkmenleriň medeniýetine, durmuşyna, taryhyna degişli pars we türk dillerinde XV–XVII asyrlarda ýazylan birnäçe taryhy çeşmeler bar. Olardan awtory näbelli «Alam-araýy Sefewi», «Taryhy şah Ysmaýyl», «Alam araýy şah Ysmaýyl», «Tawarihi guzida-Nusrat-name», Muhammet Salyhyň «Şaýboniýnama», Benaýynyň «Şeýbany-name», Fazlallah ibn Ruzbihan Ysphyhanyň

«Myhman-name-ýi Buhara», Zaýn-ad-Din Wasyfynyň «Badai al-wakai», Hofiz Toniş ibn Mir Muhammediň «Abdullanoma», Muhammed Ýusuf Munşiniň «Tarih-i Mukimhany», Hasan bek Rumlynyň «Ahsan at-tawaryh», Şaraf han Bidlisiniň «Şaraf-nama», Budak Kazwininiň «Jawahyr al-ahbar», Kazy Ahmet Kumynyň «Hulasat-at-tawaryh», Kazy Ahmed Gaffary Kazwininiň «Taryhy jahan ara», Feridun begiň «Munşat-as-salatyn», Isgender beg Türkmen Münşiniň «Taryhy alam ara-i Abbasy» ýaly birnäçe ululy-kigili taryhy eserler bar.

Temiriler Şahruhyň we Soltan Hüseyin Baýkaranyň (1469–1506) häkimlik eden döwürlerinde Hyratda Mir Alyşir Nowaýynyň ýolbaşçylygynda «Horasan mekdebi» önjeýli işläpdir. Şol ýerde şahyrlaryň bäsleşikleridir çekişmeleri yzygiderli guralypdyr. Şolar ýaly çekişmelere temiriler şazadalarynyň özleri hem gatnaşypdyrlar. Goşgy düzmegiň dürli usullary ulanylyp, sygyrlaryň kämilligine köp üns berlipdir.

Nesimi, Fizuly Gündogaryň beýik türkmen şahyrlarydyr.

Seýit Ymameddin Nesimi 1370-nji ýylda Yrakda, Bagdat şäheriniň töwereginde balykçy maşgalasynda doglup, dinsizlikde aýyplanyp, 47 ýaşynda Siriýanyň Halap (Aleppo) şäherinde jezalandyrylyp öldürilýär.

Nesiminiň ölümi, onuň mertligi we öz ideýasyna wepalylygy bütin Gündogary tolgundyrdy. Ildeşimiz nusgawy şahyr Nurmuhammet Andalyp Nesimä bagyşlap «Nesimi» atly taryhy poemasyny ýazýar.

Muhammet Süleýman Fizuly 1498-nji ýylda Kerkukda doglup, takmynan, 1556-njy ýylda aradan çykydyr.

Şa Ysmaýyl Hataýynyň ogly Sam mürze 1550-nji ýylda ýazan «Tohfeýe samy» eserinde Fizulynyň Sefewiler döwleti wagtynda uly şöhrat gazanandygyny we Bagdatda onuň ýaly türkçe we arapça sygyr ýazan bir şahyryň hem bolmandygyny belleýär.

Fizulynyň arapça, parsça, türkmençe diwanlary, «Söhbetul esmar», «Bengu bade», «Ýedi jam» poemalary,

«Sikayatnama», «Ruhnama», «Rindu Zahyt» ýaly eserleri, köpsanly mesnewileri, rubaglary öndürijilikli işländigine şaýatlyk edýär.

Beýik Nowaýynyň ussady Abdyrahman Jama türkmenleriň arasynda uly hormat goýulýar. Bu edebiýat danasynyň ata-babalary Ýsphyhanyň Deşt diýen ýerinden bolup, soňra Horasanyň Jam diýen ýerine göçüp baryp, şol ýerde müftüçilik, kazyçylyk edipdirler. Soňra Hyrada göçüp barýarlar. Beýik şahyr 1414-nji ýylda Jamda doglany üçin «Jamy» diýen edebi lakamy alýar.

Öz döwründe Nowaýy Jamyny hertaraplaýyn goldaýar we ony öz ussady hasaplap, ýazan şygrylaryny ussadynda gözden geçirmäge iberýär. Nowaýy Jama oňşuk taýdan goldaw hem berip durýar. Jamynyň baý edebi mirasy dünýäniň köp ýurtlarynda öwrenilip, işleri dürli dillerde neşir edildi. Onuň eserleri medreselerde hem okadylypdyr. Jamynyň eserleri türkmenleriň arasynda has meşhurlyk gazanypdyr. Jamynyň baý döredijiligi köp taraply bolup, ol ylym, bilim, adalatlylyk, adalatsyzlyk, öwüt-nesihatlar, sopusylyk pelsepesi, diniň taglymatlary, şygryýetiň hem sazyň teoriýalary we başga-da köp meselelere bagyşlanypdyr. Abdyrahman Jamy «Arbany», «Leýli–Mejnun», «Ýusup–Züleyha», «Sibhatyl–Abrar», «Nifahatyl–üns», «Baharystan», «Salaman we Afzal», «Tuhfatyl–Ahrar», «Risalai Aruz», «Häft ýewren» ýaly dünýä belli çeper eserleriň awtorydyr. Jamynyň at-owazasy musulman ýurtlarynyň köpüsine ýaýrandyr. Ol Garagoýunly we Akgoýunly türkmen patyşalary bilen gowy aragatnaşykda bolýar. Olar oňa uly hormat goýupdyrlar. Jamy olara bagyşlap birnäçe şygyr hem ýazýar. Beýik şahyr 1492-nji ýylda aradan çykýar.

Jahanşa Garagoýunlynyň edebi mirasy henize çenli bir ýere jemlenip öwrenilmändir. Onuň golýazmalary Britan muzeyinde we Ermenistanyň ylmy-barlag institutynyň – Matenedaranyň golýazmalar gaznasynda saklanýar. Ol pars we türkmen dillerinde gazal, rubagy ýazypdyr. Ermenistandaky golýazmada onuň 85 sahypadan ybarat bir diwany

bolup, onda 105 gazal ýerleşdirilipdir. Ol Jamy we Nowaýy bilen ýakyndan aragatnaşyk saklapdyr. Özünüň 29 sany şygryny Abdyrahman Jama iberýär. Ýşky söýgä bagyşlap köp goşgy ýazypdyr.

Eýranda patyşalyk eden, Sefewiler döwletini esaslandyran Ysmaýyl şa «Hataýy» lakamy bilen türkmen dilinde ajaýyp şygrylary düzüpdir. Ol bolsa sefewileriň döwletinde türkmen diliniň-de işjeň ulanylandygyny görkezýär.

1. Soltan Mahmyt Gaznalynyň döwründäki meşhur alymlar, şahyrlar barada gürrüň beriň.
2. Deli soltanlygynda nähili binalar, şäherler gurlupdyr?
3. Nyzamylmülk nämeler gurdurýar?
4. Möwlana Jeleddin Romy we Ýunus Emre barada gürrüň beriň.
5. Temiriler Horasanyň medeniýetini ösdürmekde nämeler edipdirler?
6. XV – XVII asyrlara degişli taryhy çeşmeler barada gürrüň beriň.
7. Nesimi, Fizuly barada nämeler bilýärsiňiz?

III BÖLÜM

I BAP. TÜRKMENISTAN XIII ASYRYŇ IKINJI ÝARYMYNDA—XVI ASYRDA

§34. Türkmenistan Hulaguiler, Altyn Orda döwletleriniň düzüminde

1251-nji ýylda «Beýik han» saýlamak üçin mongollar gurultaý geçirýärler. Şol gurultaýyň netijesinde Müňke han beýik hanlyga saýlanýar. Gurultaýyň kararyna görä, Müňke hanyň dogany Hulagu han Günorta Türkmenistany, Eýrany basyp almaga girişýär. Şol wagtlar Baty han bilen Berke han Hazar deňzinden günbatarda we demirgazykda hereket edip, Altyn Orda döwletini döredýärler. Oňa horezmli türkmenleriň ýurdy giripdir. Türkmenistanyň gündogary bolsa Mawerannahrda gurlan Çagataý döwletine birikdirilýär. Şol döwürde Türkmenistanyň çingizileriň döwletleriniň araçäkleriniň çatrygynda bolandygy 1331-nji ýylda düzülen Hytaý kartasynda görkezilipdir. Kartada Türkmenistanyň günorta, günbatar böleginiň Hulaguiler döwletine, demirgazygynyň Altyn Orda, gündogarynyň bolsa Çagataý döwletine degişlidigi görkezilýär.

Hakykatdan hem, türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwleti Çingiz hanyň ordasy tarapyndan dargadylandan soň, türkmenleriň gülläp ösen watany weýran edilýär. Mongollaryň diňe maldarçylyk bilen meşgul bolandyklary üçin, olar ekerançylykly ýerlerde hem öz mallaryny bakypdyrlar. Netijede, giden üzümçilikdir miweçilikler gurap galýar. Çingizileriň häkimlik eden ýerlerinde tagt üstündäki göreşler zygiderli alnyp barlypdyr.

Hulagu han 1257–1258-nji ýyllarda Türkmenistanyň günorta-günbataryny, bütin Eýrany eýeläp, Bagdat halyf-

lygyny dargadyar. Özünüň Hulaguiler döwletini gurýar. Hulagu han (1217–1265) 1261-nji ýylda özüne «Ilhan» derejesini alýar. Ol Siriýany, Kawkazyň aňrasyndaky ýurtlary basyp alypdyr.

Günorta Türkmenistan we Dehistan XIV asyryň başynda Hulaguiler döwletiniň düzüminde bolýar. Şol döwürde Gazan han (1295–1304) hulaguileriň iň bir edenli hökümdary bolupdyr. Ol öz dogany Oljaýtyny (1304–1316) özüne mirasdüşer han belleýär. Oljaýty özüni musulman hasaplan, ýagny Muhammet Hudabende adyny alan mongol hanydyr. Ol agasynyň hanlyk süren döwründe-de Horasanyň häkimi eken. Şonuň bilen birlikde Oljaýty han döwründe ogly Abu Seýidi (1317–1335) Horasana häkim belläp, onuň han tagtyna mirasdüşerdigini tassyklaýar. Abu Seýitden soň, hulaguileriň neberesinde han göterere adam galmaýar we öňki ösen döwlet ýuwaş-yuwaş dargap başlaýar. Talaňçylyklaryň, baş-başdaklyklardyr zorluklaryň güýjemegi ýerli ilatyň arasynda närazylyklaryň artmagyna getirýär. Argun şanyň ýolbaşçylygyndaky jangurbany türkmenleri ýagdaýdan dogry baş çykaryp, Kelat, Tus, Guçan, Abiwerd, Nusay şäherleriniň we Mary welaýatynyň häkimligini öz ellerine geçiren hem bolsalar, öz döwletini gurup bilmeýärler. Çünki Hulaguileriň döwleti gowşasa-da, türkmenlere döwlet gurdurmandyr. Şol bir wagtda, hulaguiler özara urşupdyrlar. Şeýle ýagdaýdan Çagataý döwletiniň, Altyn Ordanyň hanlary peýdalanyp, Günorta Türkmenistana ýöriş geçirip, ilaty talaýarlar. Şol söweşleriň netijesinde, Altyn Ordanyň hany Jany beg 1354-nji ýylda Horasany eýeleýär. Hulaguileriň Türkmenistandaky döwleti ýykylýar. Ýöne Altyn Ordanyň döwleti hem özara çaknyşyklar sebäpli, Günorta Türkmenistany uzak wagtlap elinde saklap bilmeýär.

Altyn Orda döwleti Baty hanyň 1236–1242-nji ýyllarda Günbatara eden ýörişleriniň esasynda döreyär. Döwletiň düzümine Günbatar Sibir, Demirgazyk Kawkaz, Krym, Wolga-Bulgarystany, Horezm, Demirgazyk-Günbatar Türk-

menistan we Gypjak sáhralary girýär. Döwletiň merkezi Saraý-Baty şäheri bolupdyr. Baty hanyň gurduran şol şäheri häzirki Astrahan şäheriniň golaýynda ýerleşipdir. XIV asyryň birinji ýarymynda paýtagt Saraý-Berkä geçirilýär. Ol şäher häzirki Wolgogradyň golaýynda Wolga derýasynyň çep kenarynda ýerleşipdir.

Altyn Ordanyň häkimi Togtanyň (1290–1312) döwründe üç ýyl gurakçylyk bolup, ilat açlykdan ejir çekýär. Olary täjirler Müsüre äkidip, gul edip satypdyrlar. Togtanyň häkimliginiň soňky ýyllarynda Altyn Ordanyň ýagdaýy gowulaşyp başlaýar. Togtanyň ogly Özbek hanyň (1312–1341) häkimlik eden döwründe döwlet güýçlenip, ösüşiň ýokary derejesine ýetýär. Häkimiň Gutluk Temir diýen derejesi bolupdyr. Ol «güýçli patyşa, araplaryň we arap dälleriň hossary» diýmekdir. Özbek han köp ýurtlara ýoriş edýär. Ol 1341-nji ýylda Litwa ýoriş etmek üçin taýýarlyk gören döwründe Täze Saraý (Saraý Berke) şäherinde ýogalýar. Özbek handan soň, Altyn Ordanyň tagtyna hökümdaryň ogly Jany beg (1341–1357) çykýar.

Müňgýşlak – Demirgazyk-Günbatar Türkmenistan, Astrabada çenli aralykda ýaşaýan türkmenler Jany begiň garamagynda bolupdyrlar. Han türkmenlerden salgyt alypdyr.

Jany begiň döwründe ýerli ilatyň närazylygy artyp, ýurduň içinde topalaňlar döräp başlaýar. Ýurtda dörän gyr-gyn keseli zerarly ýüzlerçe müň adam ýogalýar. Jany begiň özi-de ogly Berdi begiň (1357–1359) gizlin dildüwşügi zerarly boglup öldürilýär. Berdi beg häkim bolmak üçin 12 doganyny öldürdýär, netijede, 1359-njy ýylda özi-de zäherlenip öldürilýär. Berdi begden soň onuň dogany Kulpa tagta çykýar. Ol hem dogany Nowruz tarapyndan öldürilýär. Ýurtda 1360–1380-nji ýyllar aralygynda ýigrimi bäşden hem köp han bir-birlerini çalşyrýar. Şolaryň hemmesi diýen ýaly tagta çykanlaryndan soň, öz atlaryna zikge kakdyrýar. Oňki Ak Ordanyň häkimi Togtamys 1380-nji ýylda hiç bir kynçylyksyz Altyn Ordanyň hanlaryny ýeňlişe sezewar edip, ýurda han bolýar. 1395-nji ýylda Togtamys bilen Temirleňiň

arasynnda bolan uruşda Altyn Ordanyň hany ýeňlenden soň, onuň Demirgazyk Türkmenistandaky häkimligi tamamlanýar.

Türkmenistanyň ýeriniň üçünji böleginde hökümdarlyk eden Çagataý hanlarynyň Temiriň döwrüne çenli türkmenlere uly bir täsiri bolmaýar. XIV asyrdan Çagataý ýurduna, esasan, Köpek han (1318–1326), Tarmaşirin (1326–1334) hökümdarlyk edipdirler. Olardan Tarmaşirin yslymy kabul edip Alaeddin ady alýar.

1. Hulaguiler barada gürrüň beriň.
2. Türkmenistanyň ýeri nämäniň esasynda üç bölege bölünýär?
3. Altyn Ordanyň döwletine nireler degişli?
4. Çagataý ýurduna Türkmenistanyň haýsy bölegi giripdir?

§35. Türkmenistan temirleriň döwründe

Çagataýlar döwletini dolandyrmagy emir Temir dowam edipdir. Ol Temirleň (Temir agsak) ady bilen taryha girendir. Onuň doglan wagty we ýaşlyk döwri barada maglumatlar ýeterlik däl. Temir Şehrisebziň golaýyndaky Hoja Ilgar diýen obada 1335-1336-njy ýyllaryň sepgidinde dogulýar. Onuň kakasy Taragaý asly mongol beglerinden bolupdyr. Temir ýaşlygynda öz töweregine ýaş ýigitleri ýygnaý, atly gezmegi gowy görýär. Ol ýigitleri bilen ýurtda dörän dürli çykyşlara hem gatnaşýar. Şonuň üçin Kaşgaderýadaky harbylaryň arasynda onuň abraýy uly bolupdyr. Temir ýaşlygyndan çagataý we täjik dillerini oňat öwrenýär. Ol atly-owazaly häkim bolmagy ýaşlykdan arzuw edýän eken. Temir Günorta Türkmenistana hem ýöriş edip, 1362-nji ýylda Mahana atly obanyň türkmenlerine gysga wagtlaýyn ýesir düşýär. Ol 1366-njy ýylda Samarkandy eýeleýär. 1370-nji ýylda bolsa bütin Mawerannahryň hökümdary bolýar.

Temire Demirgazyk Türkmenistany eýelemek ýeňil düşmeýär. Ol 1372–1388-nji ýyllar aralygynda Gürgenje

bäş gezek hüjüm edýär. 1388-nji ýylda Temir iň soňky gezek türkmenleriň gülläp ösen Gürgenç şäherine ýöriş edýär. Gündogar Ýewropa bilen Orta Aziýanyň arasynda möhüm söwda merkezi hasaplanan şäher weýran edilip, onuň ýerinde arpa ekilýär. Esgerler on günläp şäheri talap, garşy çykanlary öldürýärler, diri galanlary Samarkanda göçürýärler. Şeýlelik bilen, dünýäniň iň baý medeniýet ojaklaryndan biri bolan Gürgençde türkmenleriň häkimligi dowam etmegini bes edýär. Demirgazyk Türkmenistan tutuşlygyna Temiriň döwletine birikdirilýär.

Temiriň Demirgazyk Türkmenistana eden ýörişleri türkmen halkyna köp muşakgatlyklary getirýär. Mongol hanlary bilen Temiriň we onuň tarapdarlarynyň arasyndaky çaknysyklaryň aglabasy türkmenleriň ýaşaýan ýerlerinde bolýar. Iki tarap hem halkyň bähbidini aramandyr. Halk talanypdyr, tozdurylypdyr, gyrlypdyr. Oňa mysal hökmünde, weýran edilen Gürgenç şäherini tä 1391-nji ýyla çenli täzeden dikeltmäge rugsat berilmändigini görkezmek mümkin. Şäheriň indi özbaşdak merkezi şäher bolup bilmejekdigine göz ýetirilip, 1391-nji ýylda ony dikeltmeklige rugsat berilýär we diňe bir etrap dikeldilýär.

Öz döwletini giňeltmek üçin, Temir Günorta we Günbatar Türkmenistana hem ýörişler geçirýär. 1382-nji ýyldaky ýörişde Mary, Nusaý we Sarahs şäherleriniň häkimi Aly begi we Gürgeniň, Mazenderanyň, Dehistanyň häkimi Emir Walyny özüne tabyn etmegi başaryar. Emma türkmenler Aly beg bilen Emir Walynyň ýolbaşçylygynda täzeden Temire garşy çykýarlar, şäherlerini, galalaryny berkidýärler. Güýjüň deň dældigi sebäpli, türkmen goşuny 1384-nji ýylda ýeňlişe sezewar bolýar. Temir Sarahsy, Abiwerdi, Kelaty, Nusaýy we Duruny eýeläp, öz emeldarlaryny häkim belläp, Gürgene tarap ýörişini dowam etdirýär. Emir Walynyň esasy daýanç nokady Gürgendi. Temiriň garşysyna bilelikde çykyş etmek üçin, Gürgeniň häkimi Eýranyň, Yragyň, Häzirebegjanyň hökümdarlaryna ýüz tutýar. Hiç kimden kömek bolmansoň, Gürgen türk-

menleri Emir Walynyň ýolbaşçylygynda 19 günläp, Temir bilen gaýduwsyz söweşeler-de, ýeňlişe sezewar bolýarlar. Türkmen oba-şäherleri tozdurylýar. Onlarça müň adam öldürilýär.

Temir köp ýurtlary basyp alýar. Olardan Kawkazyň aňyrsyndaky ýerler, Hindistan, Eýran, Demirgazyk Kawkaz, Siriýa, Yrak, Kiçi Aziýa Temiriň goşunynyň at toýnagynyň astyna düşýär. «Onuň ady boýun egdirilen halklaryň aňyna urşuň we ählumumy tozgunçylygyň, gandöküşikli elhençlikleriň nyşany hökmünde giripdir. Temiriň goşunlary geçenden soň, onuň zynda ýakylan şäherler we obalar, inläp ýatan mazarçylyklar... galypdyr».

Temir osmanly soltany Ýyldyrym Baýezide garşy hem uruş alyp barýar. Ol 1402-nji ýylda Ankaranyň eteginde bolan söweşde ýeňiş gazanýar. Ýyldyrym Baýezit şol söweşde ýesir düşýär.

Temiriň göwnünde beslän in uly arzuwy Hytaýy basyp almakdy. Ol urşa oňat taýýarlyk görüp, 200 müň adamdan ybarat goşun bilen Hytaýa ýola düşýär. Emma 1405-nji ýylyň başynda ýolda 70 ýaşynda dünýäden ötýär. Onuň Hytaýy basyp almak arzuwy hasyl bolmaýar. Onuň jesedi Samarkanda getirilip jaýlanýar.

Temiriň ölümi sebäpli, ykdysady ýagdaýy örän pese düşen ägirt uly imperiýa dargap başlaýar. Onuň ogullary, agtyklary diňe bir öz aralaryndaky oňsuzlyga garşy däl-de, öňki basyp alan ýerlerindäki bakna ýurtlara garşy hem uruş alyp barmaly bolýarlar. Temirileriň tagt üstündäki özara bäsdeşliginde Temiriň diri wagtynda mirasdüşer bellenen Horasanyň hökümdary Şahruh 1409-njy ýylda üstün çykýar. Şol wagtdan başlap, Temirleňiň imperiýasynda iki döwlet emele gelýär. Birinjisi merkezi Samarkant şäheri bolan Mawerannahr döwleti bolup, onda Ulugbeg patyşalyk edýär. Ikinjisi bolsa merkezi Hyrat şäheri bolan, 1409-njy ýylda döredilen Horasan döwleti bolup, onda Şahruh patyşalyk edipdir. Temirden tapawutlylykda, Şahruh basybalyjylykly ýörişler etmeýär. Onuň köşgüne dürli ýurtlardan, şol sanda Hytaýdan hem ilçiler gelipdirler. Ol bolsa,

öz gezeginde, Hytaýa taryhçy Abdarrazzak Samarkandyny ilçi edip iberýär. Şahruh Horasan döwletini ösdürmek üçin köp işler edýär. Hyrat medeni we ykdysady, senetçilik merkezine öwrülipdir. Horasanyň hökümdary, esasan, türkmen we türki taýpalaryna bil baglapdyr.

1447-nji ýylda Şahruhyň ölümi sebäpli, temiriler şazadalarynyň aralaryndaky çaknyşyklar güýçlenip başlaýar. Türkmenleriň ýaşayan ýeri bolan Horasan bilen Demirgazyk Türkmenistanyň ilaty şol döwürlerde temirileriň dawa-jenjelleri zerarly, köp horluklara sezewar bolýar. Tagt üstündäki bäsdeşligiň netijesinde, Şahruhyň Baýsunkar atly oglundan bolan Abylkasym Babyr 1452-nji ýylda Horasanyň paýtagty Hyratda tagta çykýar we 1457-nji ýyla – ömrüniň ahyryna çenli hökümdarlyk edýär.

Abylkasym Babyr ölenden soň, Temirileriň Mawerannahrdaky döwletiniň patyşasy Abu Seýit (1451–1468) Türkmenistanyň ýerini-de öz içine alan Şahruhyň Horasandaky döwletini-de eýeleýär. Emma Horasandaky temirileriň şazadalary oňa doly derejede boýun egmeýärler.

1. Temir türkmenleriň haýsy şäherine ençeme ýörişler geçirip, ony weýran edýär?
2. Temiriň garşysyna çykan gaýduwsyz türkmen hökümdary barada gürrüň beriň.
3. Horasan döwleti kim tarapyndan we näçenji ýylda döredilýär?

§36. Horasan döwleti Soltan Hüseyin Baýkaranyň döwründe

Omar Şeýhiň agtygy Soltan Hüseyin Baýkara ýaş wagt-larynda Abylkasym Babyryň hyzmatynda bolýar. Ol Horasan döwletiniň Mawerannahra birikdirilmegine garşy çykýar. Öz ýanyna ynamdar ýigitleri jemläp, 12 ýyllap sergezdandçylykda bolup, Türkmenistanyň şäherlerinde, obalarynda Abu Seýide garşy deň bolmadyk söweşler alyp barýar.

Abu Seyit ýogalandan soň, onuň ogullary temirleriň Horasandaky döwletiniň ýerlerini boýun egdirmek tamsyndan el üzüp, Mawerannahra gidýärler. 1469-njy ýylyň martynda Soltan Hüseyin Baýkara Horasanyň hökümdary hökmünde dabara bilen paýtagt şäher Hyrada girýär. Ol 1506-njy ýyla çenli Horasan döwletiniň patyşasy bolýar. Onuň tagta çykan pursadyndan başlap, Türkmenistanyň çäGINE asudalyk aralaşyp başlaýar. Döwlet güýçlenip, ykdysady, medeni taýdan ösýär. Ýurduň abadançylygynda we berkemeginde Soltan Hüseyiniň egindeşi, baş wezir, köşk şahyrlarynyň we taryhçylarynyň howandary, dünýä belli şahyr Mir Alyşir Nowaýynyň – Myralynyň hyzmaty uly bolupdyr. Şol iki şahsyýetiň çeper keşbi türkmen edebiýatynda hem öz mynasyp beýanyňy tapýar.

Soltan Hüseyin Baýkaranyň hökümdarlyk üstünde göreş alyp baran we onuň patyşa bolan döwürlerinde türkmenler oňa ýardam berýärler hem-de ony özlerine howandar tutunýarlar.

Soltan Hüseyin Baýkara ýaşynyň soňunda Horasanyň welaýatlaryny ogullaryna paýlap berýär. Olar bolsa özlerini ýokary häkim hasaplap, merkezi döwlete boýun bolmaýarlar, Soltan Hüseyiniň ogullaryny ýaraşdyrjak we boýun etjek bolup eden synanyşyklary başa barmayar. Bu bolsa onuň döwletiniň synmagyny tizleşdirýär.

Temirleriň agzalalyklaryndan Şeýbanylar döwletiniň düýbünü tutujy Muhammet Şeýbany han (1500 – 1510) peýdalanýar.

Demirgazyk Türkmenistanda, Horasanda, Mawerannahrda halys degnasyna deglen halk köpçüligi aýaga galyp başlaýar. 1501-nji ýylda agyr süteme çydamadyk Garakölün ilaty çarşakdyr palta, ýaýdyr gylyç ýaly hojalyk gurallary bilen ýaraglanyp, Şeýbany hanyň dikmesi Hemze Soltany ýykyp, onuň deregine öz adamlaryny belleýärler. Şeýbany hanyň özünden kiçi dogany Mahmyt Soltan on müň adamy şäheri dört aýlap gabaýar. San taýdan artykmaç bolan goşun şäheri eýelemegi başarýar we ilaty uçdantutma jeza-

landyrýar. Şol aldym-berdimli söweşde garakölli türkmenlere lebaply, şeýle hem Marynyň häkimi, Soltan Hüseyiniň ogly Abul Muhsin mürzäniň ýolbaşçylygynda maryly türkmenler kömege gelýärler.

Demirgazyk Türkmenistanyň mes toprakly ýerleri, säharyklary, kaşaň ymaratly owadan şäherleri şeýbanylaryň ünsüni özüne çekip gelýärdi. Bu ýerde aglaba türkmenler ýaşaýardylar. Olar Soltan Hüseyiniň hökümdarlygyny ykrar edipdirler. XV asyryň ahyrlarynda we XVI asyryň başlarynda Şeýbany han özüniň çapawulçylykly çozuşlary bilen Demirgazyk Türkmenistanyň birgiden ýerlerini tala-sa-da, türkmenlerden güýçli garşylyk görüp, her gezek hem yzyna dolanmaly bolýar.

Gürgençde oňat söweş tälimini alan türkmen goşuny bolupdyr. 1504-nji ýylda Şeýbany han uly goşun bilen Gürgenjiň üstüne gelýär. Türkmenler Şeýbany hanyň sansyz goşunynyň oňünde açyk meýdanda söweşmegiň uly ýitgä sezewar etjegine düşünişip, Gürgenç şäheriniň daşky gala diwarlarynyň goragyny berkidip, basybalyjylara garşy gaça söweş edýärler. Galany goraýjylaryň serdary Çin Sufy türkmen bolupdyr. Ol eger galany tabşyrsa, öňki wezipesinde galdyrylyp, hormatlanjakdygy hakynda Şeýbany hanyň teklibini ret edýär. Galany goraýjylar ähli ätiýaçlyk azyklarynyň tamamlanandygyna garamazdan, on aýlap galany goraýarlar. Gürgenç basylyp alnandan soň, şeýbanylar şäher ilatyndan rehimsiz oç alýarlar.

Şeýbany han Temiriler döwletiniň iň soňky daýanjy Soltan Hüseyin Baýkaranyň ogullarynyň tagt üstündäki oňsuzlygyndan ýerlikli peýdalanýar. Ol Türkmenistanyň obadyr şäherlerini yzly-yzyna eýeleýär. 1506-njy ýylyň maýynda Soltan Hüseyin ýogalýar. Soltan ölendenden soň, onuň ogullarynyň agzalalygy has-da güýçlenýär. Olary ylalaşdyrmak maksady bilen, bir wagtda merkezi döwlete iki patyşa – Soltan Hüseyiniň ogullary Bediuzzaman mürze bilen Muzaffar Hüseyin mürze bellenilýär. Soltanyň ölenine ýyl geçip-geçmänkä, 1507-nji ýylyň maý aýynda Şeýbany

han Soltan Hüseyin Baýkaranyň döwletiniň ýerlerini basyp alýar. Ol Temirileriň döwletini eýeläp, ýokary gatlagyň, aýratyn hem, ýarym oturymly özbek baýlarynyň bähbidini araýar. Şeýbany han we onuň garyndaşlary, temirileriň baýlygyny talap, diýseň baýapdyrlar. Olar özlerine garşydyr diýip güman eden adamlarynyň mal-mülkünü talap, özlerini bolsa agyr jezalandyrypdyrlar.

1. Soltan Hüseyin Baýkaranyň Horasanda şa tagtyna geçişi barada maglumat beriň.
2. Soltan Hüseyin Baýkara kömek eden beýik şahyr, döwlet işgäri barada gürrüň beriň.
3. Garaköllü türkmenler kime garşy gozgalaň turuzýarlar?
4. Şeýbanylara garşy Gürgenç şäheriniň ýaşajylarynyň gahrymançylykly göreşine ýolbaşçylyk eden türkmen serkerdesi barada aýdyp beriň.
5. Soltan Hüseyin Baýkaranyň Horasan döwleti näçenji ýylda we kim tarapyndan ýykylýar?

§37. Türkmenistan Şeýbanylar döwründe

1507-nji ýyla çenli häzirki Türkmenistanyň ilaty Horasan döwletiniň düzüminde bolýar. Bu döwleti Soltan Hüseyin Baýkara dolandyrýar. 1506-njy ýylda ol ýogalandan soň, onuň ogullarynyň her haýsy bir şäheriň hökümdary bolsa-da, olaryň arasynda agzybirlik bolmaýar.

Temirileriň agzalalyklaryndan Muhammet Şeýbany han (1500–1510) peýdalanýar. Ol XV asyryň ahyrlarynda orta çykyp, Çingiz hanyň ogly Juçynyň başinji ogly Şeýbanynyň adyny alýar. Şeýbany Abulhaýr hanyň atasy bolupdyr. Muhammet Şeýbany han bolsa Abulhaýr hanyň agtygydyr. Abulhaýr han çarwa özbekleriň Deşti-Gypjakdaky¹ höküm-

¹ Deşti-Gypjak – Gypjak sährasy – Dneprden Gara deňziň demirgazyk kenary bilen Yrtyş derýasy we Balhaş köli aralygy, Horezmde Syrderýanyň aşak akymy aralygy tutýan ägirt giňişlik şeýle atlandyrylypdyr. Şeýle at XI asyrdan tutulyp başlanýar. Ol ýerde ýaşan taýpalary Gündogarda – gypjaklar, ruslarda – polowesler, Wizantiýada – kemandarlar diýip atlandyrypdyrlar.

dary bolýar. Abulhaýr han 24 ýaşyndaka Şahruh oňa Horezmden bir mülk berýär. Abulhaýr han 1428-nji ýylda Deşti Gypjakda öz döwletini gurýar. Soňra bolsa temiriler köşgünde dildüwşük dawa-jenjellere gatnaşyp, olary bir-birlere küşgürüp, hemişe öz peýdasyna çalyşýar. Ol Temiri Abuseýt mürzä Eýrany, Turany eýelemäge kömek edýär. Abulhaýr hanyň ogly Şa Budag soltan akylly, adalatly adam bolup, ýigit wagtynda ýogalýar. Ondan bolsa Muhammet Şeýbany han we Mahmut Soltan atly iki ogul galýar. Olar atalarynyň elinde terbiýelenýärler, ýöne uzak wagt geçmän, olaryň atasy Abulhaýr han ýogalýar. Iki dogan üçin sergedanlyk döwri başlanýar. Kyn günlere garamazdan, Şeýbany han Deşti Gypjakda öz töweregine pikirdeşlerini ýygnaýar. Töweregine ep-esli ýigit ýygnandan soň, Deşti Gypjakda we Mawerannahrda talaňçylyk bilen meşgul bolýar. Ýöne gerek ýerinde Şeýbany han özüni akylly hem mekir, gowy serdar hökmünde görkezip, temirileriň özara agzalalyklaryny, uruşlaryny özi üçin ýerlikli peýdalanyp, olary bir-birleriniň üstlerine küşgürýär.

Muhammet Şeýbany han 1486-njy ýylda, Deşti Gypjakdaky çarwa özbeklerden atly nöker toplap, Tirsek¹ galany basyp alyp, onuň diwarlaryny berkidýär. Şol ýerde maşgalasyny, kiçi dogany Mahmyt soltan bilen ähli gymmat bahaly zatlaryny goýupdyr.

Şeýbany hanyň türkmenleriň üstüne Horezme gelendigini eşidip, Soltan Hüseyin Baýkara Baýyndyr türkmeniň ogly Şa Budag soltany, Müňgyşlakdan Zeýnelbahadur begi, Adakdan Ýusup Sufy begi we şolar bilen birlikde Mirza Ahmet Aly Kary begi Horasandan düzülen goşuna serdar belläp, türkmenleriň ýaşaýan ýeri bolan Adak şäherine on müň goşun bilen iberýär. Gürgençdäki, Hywadaky, Kätdäki, Boldumsazdaky, Hazaraspdaky türkmenler hem goşuna degerli kömek beren bolsalar-da, Şeýbany han şol söweşde

¹ Tirsek – Daşoguz welaýatynda çöl bilen araçäkleşýän ýerde ýerleşip, orta asyryň berkidilen galasy.

ýeňýär. Şol ýeňişden soň, Soltan Hüseyiniň goşuny Hora-
sana yza çekilýär, Şeýbany hanyň goşunynyň öňünde diňe
türkmenler galýarlar.

Şeýbany han ýüzugra Adak şäherini eýeleýär. Orta asyr
taryhçylary türkmenleriň şol gowy berkidilen galasyny mun-
dan ozal güýç bilen hiç kimiň alyp bilmändigini belleýärler.
Bu wakadan soň, Şeýbany han özüne garaşylmaýan ýer bo-
lan Astrabat welaýatyna gelip, ol ýerde ýaşaýan türkmenleri
talaýar. Ol ägirt baýlyk bilen Tirsege dolanýar. Şeýlelikde,
türkmenler bir hökümdaryň golastyndan beýleki bir eziji
hökümdaryň golastyna düşýärler. Şeýbanylar rehimsizlige,
wagşyçylyga ýüz urýarlar.

Şeýbanylar bilen bilelikde gelen çarwa goşun we çar-
wa özbek taýpalary Türkmenistanda ornaşyp, esasan hem,
Horezmiň, Amyderýanyň sag we çep kenarlaryndaky iň
gowy ýerleri eýeleýärler.

Günorta, Günbatar ýaka türkmenleri täze basybalyjy
Şeýbany hana garşy göreşipdirler. Şeýbany hanyň
esgerleriniň wagşyçylygy iň soňky derejä ýetýär. Hormat-
lanýan adamlar hem dürli kemsitmelere sezewar bolýar-
lar. Sähelçe bahana tapylsa, basybalyjylar olaryň ýerlerini,
jaýlaryny ellerinden alypdyrlar.

Türkmenistanyň şäherleriniň we welaýatlarynyň hä-
kimligi Deşti-Gypjakdan gelen özbek hanlarynyň aralarynda
bölüşilýär. Şeýlelik bilen, Şeýbany han Hazar deňzinden
başlap Hytaýa çenli, Syrderýanyň sag tarapyndan merkezi
Owganystanyň aralygyny öz içine alan uly döwletiň patyşasy
bolýar.

XVI asyryň başynda iki sany güýçli ýaş döwlet –
Şeýbanylar bilen Sefewiler döwletleri bir-birlerine garşy du-
rupdyrlar. Olar bir-birlerine kemsidiji hatlar ýazýarlar. Ne-
tijede, Talhatanbabada iki goşun 1510-njy ýylda çaknyşýar.
Şol urşuň netijesinde Şeýbany hanyň goşuny ýeňlişe seze-
war edilip, özi-de öldürilýär.

Şeýbany hanyň Marydaky weziri Hoja Kemaleddin
Sagerçi Talhatanbabadaky söweşinde Şeýbany hanyň ýa-

nynda ekeni. Ol Şeýbany hanyň goşunynyň ýeňlenini görüp, uruşdan gaçyp sypmagy başarýar. Ol Mara gelip, galanyň derwezesini berk ýapmagy buýurýar.

Ysmaýyl şa Mara gelýär. Şäheriň ilaty Hoja Kemaleddin Muhammet Sagerçiniň ýolbaşçylygynda tabaga altyn salyp, şanyň önünden çykýar. Şa bu ýagdaýy görüp, Marynyň ilatyna azar bermeýär. Ysmaýyl şa Marynyň häkimligine Däde begi belleýär.

Şeýlelikde, türkmenistanlylar Sefewiler döwletiniň agalygynda galmaly bolýarlar.

?

1. Şeýbany hanyň nesil daragty barada gürrüň beriň.
2. Şeýbanylaryň zabunlygyny nähili häsiýetlendirip bolar?
3. Şeýbany hanyň döwletiniň çäkleri nirelere barypdyr?
4. Şeýbany han bilen Ysmaýyl şanyň arasyndaky söweşiň gidişini we tamamlanýşyny häsiýetlendiriiň.

§38. Günorta-Günbatar Türkmenistan Sefewiler döwletiniň düzüminde

XVI asyrdan Türkmenistanyň ýeri talaňçylykly uruşlaryň merkezine öwrülýär. Bir tarapdan, Buhara hany Ubeýdulla hanyň goşuny Maryny, Sarahsy, Hyrady, Maşady 1521–1532-nji ýyllarda eýeläp, beýleki tarapdan, Hywa hanlygynyň soltanlary Abiwerdi, Bagabady, Duruny, Mänäni, Nusaýy, Sarahsy, Çaçäni sefewileriň ellerinden alýarlar. XVI asyryň birinji ýarymynda Hywa hanlygynda tagt üstünde bolan özara dawalar, türkmenlere agyr ezyýetleri çekdirýär. Aýratyn hem, Awanyş hanyň ogly Dinmuhammediň zalymlygynyň çägi bolmandyr. Netijede, Dinmuhammet han merkezi Mary şäheri bolan Günorta Türkmenistana häkim bolýar. Häkim bolan döwürlerinde, tä 1553-nji ýylda kyrk ýaşynda aradan çykýança, Buhara hany Ubeýdulla hana, Türkmenleriň sefewiler döwletiniň şasy Tahmasp I-e garşy ençeme gezek çapawulçylykly uruşlar edýär. Olara töwella edýär, soňra ýene-de garşy çykyp başlaýar. Dinmuham-

met handan soň, onuň ýerine Maryda Nurmuhammet han bolýar. Beýle ýagdaý Hywa hany Hajymuhammet hana, onuň ogullaryna, inilerine ýaramaýar. 1597-nji ýylda Hajymuhammet han Günorta Türkmenistana ýöriş edip, Nusaýy, Duruny, Bagabady Nurmuhammet hanyň elinden alyp, öz adamlaryny häkim belleýär. Nurmuhammet han başga çykalga tapman, ozaldan Maryny eýelemegiň arzuwyny edip ýören Buhara hany Abdylla hana (1588–1598) Nusaýy, Duruny, Bagabady gaýtaryp alyp berse, Maryny oňa sowgat berjekdigini ýañzydýar. Nurmuhammet hanyň teklibi esasynda, Abdylla han Maryny eýeläp, öz häkimini belleýär. Nurmuhammet hana bolsa hiç hili kömek bermän, öz wadasynda tapylmaýar.

1593-nji ýylda bolsa Abdylla han Hywa hanlygyny we Günorta Türkmenistany basyp alýar. Hajymuhammet han bilen Nurmuhammet han Abbas şanyň ýurduna gaçýarlar.

Nurmuhammet han Abbas şanyň hökümdarlyk edýän ýurdunda baş ýyl bolýar. Abdylla han we onuň ogly Abdylmömin han ölenlerinden soň, 1598-nji ýylda Hajymuhammet han Hywa gelip, hanlyk tagtynda oturýar, Nurmuhammet han bolsa Günorta Türkmenistana gelip, Maryny eýeleýär. Türkmen han-begleri Nurmuhammet hany şatlykly garşylaýarlar we hemmetaraplaýyn goldaýarlar.

Nurmuhammet han, esasan, türkmenlere daýanyp, özbaşdak syýasat ýöredip başlaýar. Ol başardygyça sefewilere-de, Buhara hanlaryna-da boýun bolmazlyga çalyşýar. Bu ýagdaý türkmenleri kanagatlandyrypdyr. Türkmen taýpalarynyň wekilleri Nurmuhammet hanyň goşunynyň esasy bölegini düzüpdir. Beýle özbaşdaklyk XVI asyryň ahyrynda güýçlenip başlan sefewi şasy Abbasa ýaramaýar. Ol 1603-1604-nji ýyllarda Günorta Türkmenistana ýöriş edip, Nurmuhammet hany bolsa maşgalasy bilen Şiraza äkidipdir.

Şeýlelikde, Dinmuhammet hanyň Günorta Türkmenistanda esaslandyran, merkezi Durun bolan ýarym garaşly kiçiräk türkmen hanlygy 70 ýyla golaý dowam edýär. Şol

döwürde – XVI asyrdä Buhara hanlary – Ubeýdulla han, Abdyleziz han, Abdylla han we onuň ogly Abdylmömin han Şeýbany hanyň guran döwletini täzeden janlandyrjak bolup, Günorta Türkmenistana, umuman, bütin Horasana ýöriş üstüne ýöriş guraýarlar. Sefewi şalary Horasanda uly güýç saklap bilmeýärler, şonuň üçin hem Hywa hanlaryny we şazadalaryny Buhara hanlaryna garşy peýdalanmaga çalyşýarlar. Dowam edýän zygiderli çaknyşyklar ýurdy, halky tozdurýar. Ýerli ilat hem mümkinçilik tapsa, Buha-ra hanlarynyň dikmelerine garşy çykyşlary ýaly, sefewilere hem wagtal-wagtal garşy baş göterip durýarlar. Olaryň gozgalaňy uly goşuna garşy açyk, köpçülikleýin häsiýete eýe bolmandyr. Ilat aç-açan çykyşyň köpçülikleýin gyrgynçylyga getirjekdigine düşünişdir. Ýöne ýeri gelende uly güýç bolup çykyş etmegi hem başarypdyr.

XVI asyryň birinji ýarymynda köp çapawulçylyklara, talaňçylyklara sezewar bolan, Etrek-Gürgen derýalarynyň aralarynda we Hazar deňziniň kenarlarynda ýaşap, «ýaka türkmenleri» adyny alan türkmen taýpalary XVI asyryň ortalaryndan sefewileriň dikmelerine garşy köpçülikleýin çykyş edip başlaýarlar. Ýaka türkmenlerine, iň gadymy oguz türkmenler bolan imr (imreli, ýemreli), salyr taýpalary bilen okly ýa-da Abylgazynyň belleýşi ýaly, okly-gökleň taýpalary giripdirler. Elbetde, şol taýpa birleşmesine başga-da ownuk taýpalaryň giren bolmagy mümkin.

1514-nji ýylda Çaldyran diýen ýerde Osmanly türkmenleriň soltany Selim I (1512–1520) bilen Sefewiler döwletiniň patyşasy Ysmaýyl I-niň (1502–1524) goşunlarynyň arasynda bolan söweşde sefewileriň goşuny ýeňlişe sezewar edilýär. Şonda Soltan Hüseyin Baýkaranyň uly ogly Bediuzzaman mürze bilen 17-18 ýaşly ogly Muhammet Zaman mürze hem Ysmaýyl patyşanyň ýa-nynda ekenler. Patyşanyň ýeňlenini görüp, Muhammet Zaman mürze Horasana gaýdýar. Horasana barylýan ýolda ol ýaka türkmenleriniň ýaşayan ýeri bolan Etrek-Gür-

gen derýalarynyň kenaryna gelýär. Ol şol ýerde Ysmaýyl patyşa ölendir öýdüp, nädogry habar ýaýradýar we ýaka türkmenleriniň serdary Gazy han bilen bilelikde sefewileriň dikmesi Pirgub hany Astrabatdan kowup, özleri şäheri we töwereklerini dolandyryp başlaýarlar. Gazy han bolsa öz üstünden Muhammet Zaman mürzäniň agalygyny ykrar edýär. Ýöne bu özbaşdaklyk uzak dowam etmeýär. Gozgalaň ýeňlişe sezewar edilýär.

Türkmenleriň tolgunyşyklary, gozgalaňlary soň hem dowam edip durupdyr. Ysmaýyl patyşadan soň, ogly Tahmasp şa ýogalan Şa Aly soltana derek 1550-nji ýylda Astrabadyň häkimligine Şahberdi beg Keçelini belleýär. Şol häkimiň ýanyna ýaka türkmenleriniň wekilleri köp sowgatlar bilen barýarlar. Olaryň arasynda okly taýpasyndan bolan Aba atly görmegeý ýaş ýigide täze bellenen häkim onuň mertebesini kemsidýän sözleri aýdýar. Bu ýagdaýdan soň Aba Astrabatdan gaçyp, öz taýpasynyň arasynda gelýär. Aba öz ýigitleri bilen ýaka türkmenleriniň arasynda salgyt ýygnaýan şa wekilini öldürip, Astrabat häkimine garşy gozgalaň turuzýar. Astrabadyň häkimi Şahberdi beg türkmenleri talamak üçin nökerleri bilen gelýär. Şeýle ýagdaýdan ýerlikli peýdalanan Aba Şahberdi Keçeliniň üstüne çozup, ony öldürýär we Astrabady eýeleýär. Bolan ýagdaý Abanyň diňe bir okly taýpasynyň arasynda däl, eýsem, bütin ýaka türkmenleriniň arasynda hem abraýynyň artmagyna getirýär, olar ony goldapdyrlar. Hatda Astrabatdaky sefewileri goldaýan han-begler hem ýaka türkmenleriniň garşysyna hiç hili çäre görüp bilmeýärler. Sefewileriň Abanyň garşysyna eden çykyşlary ýaka türkmenleri tarapyndan basylyp ýatyrylýar. Özüniň gaýduwsyz batyrlýgy üçin, Aba «serdar» adyna mynasyp bolýar we ony hemmeler hormatlap «Aba serdar» diýip atlandyryp başlaýarlar.

1554-1555-nji ýyllaryň sepgidinde Tahmasp şa Aba serdara temmi bermek üçin Astrabada – türkmenleriň üstüne uly goşun iberyär. Birnäçe çaknyşyklardan soň, Astrabady

elden giderip, güýjüniň deň gelmejekdigine düşünen Aba serdar şol wagtlar Hywa hanlygyna degişli Durunyň häkimi Aly soltana kömek sorap ýüzlenýär. Kömege gelen Aly soltan bolsa sefewileriň goşunynyň güýjüniň agdykdygyna göz ýetirip, ylalaşyk teklipe edýär.

Bu ýagdaý türkmenleriň gozgalaňyny Aly soltanyň özüne bähbitli bolan wagtynda goldandygyny görkezýär. Aba serdar Astrabady elden gidermek islemän, 1557-1558-nji ýyllarda şäheri gaýtadan basyp alýar. Şäher ilaty Aba serdara garşylyk görkezmeýär. Şeýle ýagdaý Sefewiler döwletiniň patyşasy Tahmaspy uly alada goýýar. 1558-nji ýylda Tahmasp şa Şaguly Halypa bilen Bedr hany 12 müň goşuna baş edip, Türkmenähra ugradýar. Güýji deň bolmansoň, Aba serdar sefewilere garşy gaça uruş edýär. Aba serdaryň ýigitleri sefewileriň garaşmadyk ýerinde misli tüweleý ýaly peýda bolup, duşmana uly zarbalar urýarlar.

Sefewileriň Astrabada ýöriş eden wagty Aly soltan 3 müň goşuny bilen Türkmenähradaky türkmenlerden salgyt ýygnaýardy. Ol mejburi ýagdaýda sefewiler bilen çaknyşmaly bolýar. Şonuň üçin ol gyssagara Gürgen derýasynyň kenaryndaky amatly beýiklikde pyýada goşun urşar ýaly töwe-rekleýin gorag berkitmesini döredýär. Aba serdar 200 ýigidi bilen Aly soltana goşulyp, sefewileriň 12 müňlük goşunyny derbi-dagyn edýärler.

Şol söweşden soň, Aly Soltan sefewileriň goşunynyň ýygnan köp altyn-kümşüni, emlägini we sansyz atlaryny olja alyp, yzyna dolanýar.

Şeýle ýeňişden soň, Aba serdar özüni has arkaýyn duýup başlaýar. Bütin Astrabat welaýatyny özi dolandyryp, Astrabadyň görnükli adamlaryndan biri Hoja Muzaffaryň ogly Hoja Muhammediň gyzyna öýlenýär. Aba serdaryň aýaly hyzmatkärleri bilen dilleşip, gije ýatan wagty ol görnükli türkmen serkerdesiniň kellesini kesip, Kazwine, Tahmasp şa getirip berýär. Öz halkynyň azatlygy ugrunda göreşen görnükli türkmen serkerdesiniň ömri şeýle pajygaly

ýagdaýda tamamlanýar. Ýaka türkmenleri duşmanlara garşy döşlerini gerip, gahrymançylykly söweşeler hem, öz edermen serdaryny dildüwüşjilerden gorap bilmeyärler. Aba serdar edermen, gaýduwsyz, batyrgaý serdar, türkmen taýpalarynyň agzyny birikdirmegi başaran tanymlal döwlet işgäri hökmünde taryha giripdir.

Aba serdar öldürilenden soň hem ýaka türkmenleri tä XVI asyryň ahyryna çenli sefewileriň şasyna boýun bolmaýarlar. 1576-njy ýylda Tahmasp şa ölýär. Sefewileriň iň güýçli şasy Abbas tagta çykan ilkinji günlerinden, ýaka türkmenleri barada seresaply syýasat alyp barýar.

Aba serdar öldürilenden soň, türkmenleriň Astrabat şäherine täsiri peselýär. Oňa garamazdan, ýemrelilerden bolan Allaýar XVI asyryň ahyrynda hanlyk derejesini alýar. Sebäbi Abbas şa tarapyndan Astrabady dolandyrmak üçin iberilen dikme häkimler uzak häkimlik edip bilmeyärler. Şonuň üçin Abbas şa Allaýar hany goldamagy makul bilip, oňa «han» derejesini berýär. Allaýar han akylyly, sabyrly, iş başarjaň han bolup, ol beýleki türkmen taýpalary bilen-de oňat aragatnaşykda bolýar, olardan hemişe goldaw tapýar. 1596-njy ýylda Allaýar han aradan çykandan soň, Astrabadyň häkimligine onuň ogly Muhammetýar han bellenilýär. Ony oklular kabul etmän, 1597-nji ýylda öldürýärler. Hanlyga Abbas şa tarapyndan Allaýar hanyň ikinji ogly – Gylyç han bellenilýär. Emma oklular ony hem kabul etmeyärler. Şu ýagdaý hem agzybirlige daýanyp, öz azat-erkanalygyny saklap gelýän ýaka türkmenleriniň özbaşdaklygyny ýitirmeklerine getirýär.

Şa Abbas Sefewiler döwletini esaslandyran Ysmaýyl şa I-niň basyp alan ýerleri bolan Horasany, Astrabat welaýatyny boýun egdirmek üçin, 1597-nji ýylda Horasana, 1598-nji ýylda Türkmenşähra, ýagny Etrek-Gürgen derýalarynyň aralygyndaky ýaka türkmenleriniň üstüne goşun iberýär. Ýaka türkmenleri boýun bolmaýarlar. Abbas hanyň özi uly güýç bilen Türkmenşähra gelip, türkmenlerden rehimsiz oç alýar. Türkmenleriň gökleň, salyr, ýemreli

taýpalary köp ýitgilerden soň boýun egmäge mejbur bolup, uly salgyt tölemeli bolýarlar.

?

1. Günorta Türkmenistan haýsy agalyk ediji döwlete degişli bolupdyr?
2. Ýaka türkmenleri haýsy taýpalary öz içine alypdyr?
3. Muhammet Zaman mürzäniň gatnaşmagynda ýaka türkmenleriniň gozgalaňy barada gürrüň beriň.
4. Aba serdaryň ýolbaşçylygynda türkmenleriň gozgalaň turuzmaklarynyň sebäplerini aýdyp beriň.
5. Aba serdar sefewilere garşy haýsy soltandan kömek sorayar?
6. Allaýar han barada gürrüň beriň.

§39. Demirgazyk Türkmenistan XVI asyrdä

XV asyryň ahyrlarynda – XVI asyryň başynda Temiriler döwletiniň gowşamagy we özara uruşlary netijesinde Deşti-Gypjakdaky çarwa özbek taýpalary Horezme gelip başlaýarlar. Olaryň hanlary temirileriň maşgala dawlaryna gatnaşyp, olary bir-birlerine öjükdirip, temirileriň soňky döwletleriniň synmagyny tizleşdirýärler. Şeýle usuly Muhammet Şeýbany han ýerlikli peýdalanylýdyr. Geçen bölümde belläp geçişimiz ýaly, Horezm türkmenleri gelmişek özbek hanlaryna garşy gaýduwsyz göreşýärler, ýöne olaryň garşylyklary netijesiz gutarýar. Özbek hanlary bilen bilelikde çarwa taýpalar hem Horezme gelip agdyklyk edip başlaýarlar. 1510-njy ýylda Maryda Muhammet Şeýbany han Ysmaýyl şa I-den ýeňlip öldürilenden soň, Horezm sefewileriň ygtyýaryna geçýär. Ýerli halk gyzyldaşlara gaýtawul bermeyär. Ysmaýyl şa Horezmiň şäherleri Hywa bilen Hazaraspa bir häkim, Gürgenç bilen Wezire bolsa aýry-aýrylykda häkim belleýär. Weziriň häkimine Rahmanguly Arap, Gürgenjiň häkimine bolsa Suwhanguly Arap diýlipdir. Rahmanguly Arap şäheriň atly adamlaryny köşge ýygnan wagty, Seýit ata urugyndan bolup, özbekleriň arasynda uly abraýdan peýdalanan Weziriň gazysy Omar şyh keselliligi-

ni bahanalap, şol çagyryşa barmaýar. Ertesi ol assyrynlyk bilen şäheriň uly wezipeli adamlaryndan dört sanysyny ýa-nyna çagyryp, olaryň sefewileri goldandyklaryna närazylyk bildirýär. Şeýlelikde, Omar şyh Wezir şäheriniň ýokary gatlagynyň adamlary bilen dilleşip, Deşti-Gypjakda Çingiz hanyň neslinden bolan Ilbarsy Wezire çagyryp, sefewilere garşy çykyşlara onuň ýolbaşçylyk etmegini teklipe edýär. Şeýlelikde, 1511-nji ýylda Ilbars dogany Bilbars bilen gije Wezir şäheriniň derwezesini eýeläp, ähli gyzybaşlary öldürýärler. Ilbars Horezmiň hany diýlip yglan edilen hem bolsa, Gürgenç oňa boýun bolmaýar. Gürgenjiň häkimi Suwhanguly Arap şäheriň atly adamlaryny ýygnaý, olara şäher ilaty özüni goldamasa, Horezmi taşlap gitjekdigini aýdýar. Gürgenjiň ýolbaşçylary oňa wepalydyklaryny aýdyp, kasam edýärler. Üç aý geçenden soň, Ilbars gürgençlileri ýeňlişe sezewar edýär, Suwhanguly Arap ýigitleri bilen öldürilýär. Özbek hanlary Deşti-Gypjakdan kowum-garyndaşlaryny çagyryp, güýç toplap, gyzybaşlary Hywadan, Hazaraspdan, Kätiden çykyp gitmäge mejbur edýärler. Horezmiň ähli şäherlerini öz aralarynda paýlaşýarlar. Ilbarsyň çagyryşy bilen söweşeň çarwa özbek-kaňly, kypjak, naýman, mangyt, goňrat, nukus, kiýat, uýgur taýpalary Horezme gelýärler. Şeýlelikde, özbek hanlaryna Horezmde öz agalyklaryny gurmak başardýar. Horezm döwletinde Ilbars 1511-nji ýylda han diýlip yglan edilen hem bolsa, her şäheriň häkimi özüni garaşsyz han hasap edýär. Täze gelen çarwa özbek taýpalary oturymly we çarwa türkmenleriniň üstünden agalyk etmek isleýärler. Ol bolsa ýerli ilatyň olara bolan ýigrenjini has güýçlendirýär. Horezm hanlygynyň döremegi bilen Türkmenistanyň ýeri üçe bölünýär – Lebap welaýaty Buhara hanlygynyň ygtyýarynda bolýar, Horasan, Astrabat sefewileriň garamagynda, Horezmde ýaşayan türkmenler bolsa Horezm (Hywa) hanlygynyň ygtyýarynda bolmaly bolýarlar.

Çarwa özbek hanlary wagtal-wagtal Günorta Türkmenistanyň ilatyny çapawullap, talap başlaýarlar. Olar

1524-nji ýylda şa Ysmaýyl ölendenden soň goşun jemläp, Horasanyň üstüne ýöriş edip, Ahaly we Etregi sefewileriň elinden alýarlar. Şol döwürden başlap, Garagum çölüniň gü-nortasy – häzirki Türkmenistanyň Köpetdag etekleri – Dag boýy, Amyderýanyň akymynyň ugrundaky özleşdirilen eke-rançylykly ýerler – Suw boýy diýlip atlandyrylyp başlanýar. Horezm hanlary Balkan, Müňgýşlak türkmenleriniň üstüne ýöriş gurap, olaryň bellibir bölegini özlerine tabyn edipdir-ler.

Ilbars han ýogalandan soň, Sufiýan han 1526–1529-njy ýyllar aralygynda hanlyk edýär. Onuň hanlygynda Horezm hanlarynyň öz aralarynda gandöküşikli çak-nyşyklar başlanýar. Ondan peýdalanan Horasan, Bal-kan, Müňgýşlak türkmenleri Hywa hanlarynyň salgyt ýygnaýjylaryna salgyt tölemekden boýun gaçyrýarlar. Olar Sufiýan hanyň 40 sany salgytçysyny öldürýärler. Han muňa gahar edip, Gürgençden türkmenleriň üstüne ýörişe ugraýar. Şol wagtlar Horasan salyrlary ärsarylar bilen Balkana aralaşyp oturypdyrlar. Balkan dagynyň demirgazyk tarapynda, Çotak diýen ýerde mesgen tutupdyr-lar. Oňa barjak bolsaň, atly üç gün ýol ýöremeli bolupdyr. Şol ýere diňe ýükli düýe geçer ýaly ýol barypdyr. Ol ýeriň ýeke-täk kemçiligi – suw bolmandyr. Suw ýeterlik bolan ýagdaýynda, näçe gabalanda hem alyp bolmajak berk ýer bolupdyr. Sufiýan han bu berk galany gabaýar. Iki gün suwsuzlykdan horlanan türkmenler belentlikden aşak düşüp, duşmana boýun bolýarlar we öňküden hem agyr salgyt tölemäge mejburi ýagdaýda ylalaşýarlar. Her öldürilen 40 sany salgyt ýygnaýjynyň deregine bolsa yüz goýun tölemeli edilýär.

XVI asyryň ortalarynda, esasan hem, ikinji ýarymynda Hywa hanlygynda özbek hanlarynyň arasynda tagt üstün-de özara gandöküşikli söweşler bolýar. Şol sebäpli hem türkmenleriň Buhara hanlygynyň täsirine düşen wagtlary hem bolupdyr.

1. Horezmiň ýeriniň sefewileriň ygtyýarynda bolmagynyň sebäpleri näme?
2. Hywa hanlygyny kimler döredýär?
3. Horezmiň şäherleriniň häkimligini kimler öz aralarynda paýlaşýarlar?
4. Haýsy hanyň döwründe türkmenler salgyt tölemekden boýun gaçyrýarlar?

§40. Buhara hanlygyndaky türkmenler XVI asyrdaky

1510-njy ýylda Talhatanbaba söweşinde ýeňlenden soň, şeýbanylaryň döwletine Şeýbany hanyň kakasynyň dogany Daşkendiň häkimi Söýünç hoja bellenýär. Onuň hanlygyny şeýbanylaryň han agzalary makullamaýarlar. Olaryň arasynda gapma-garşylyk başlanýar. Şonuň üçin hem hanlyga täze han – Kuçgunçy (1510–1530) bellenilýär. Beýleki tarapdan, Ysmaýyl şa hiç bir päsgelçiliksiz Horasanyň paýtagty Hyrady eýeleýär. Hyradyň ilaty halasgär hökmünde Ysmaýyl şany uly dabara bilen garşyalaýar. Esasy metjitde şanyň adyna hutba okalýar. Ol Hyrat şäherine täze häkim, kazy we beýleki wajyp wezipelere öz adamlaryny beläp, şol ýerde gyslaýar. 1511-nji ýylyň baharynda, Şeýbany hanyň tagtyna özbek hanlary özara dalaş edýän wagtlary, Ysmaýyl şa Türkmenistanyň Lebap welaýatyny eýeläp, Amyderýanyň üsti bilen Mawerannahra goşunyny geçip başlaýar. Şol wagt hem Şeýbany hanyň ogly Muhammet Timur han Ysmaýyl şanyň ýanyna ilçi iberip, özüniň şa tabyndygyny, ýöne Mawerannahra goşun girizilmezligini haýyş edýär. Garşydaşlaryň arasynda parahatçylykly şertnama baglaşylýar. Şertnamanyň netijesinde, Amyderýanyň çep tarapy, ýagny Lebap welaýatynyň ýeri, Antguýy (Andhoý), Balh, Meýmene, Farýab Türkmenleriň sefewiler döwletiniň ygtyýaryna geçýär. Ýöne beýle ýagdaý uzak dowam etmeýär. 1512-1513-nji ýyllarda Ysmaýyl şanyň Mawerannahry Babyr patyşa gaýtaryp alyp bermek, ony-da öz döwletine tabyn etmek niýeti başa barmaýar.

Sefewileriň Nejmi Sanynyň ýolbaşçylygyndaky ägirt goşuny Gižduwanda uly ýeňlişe sezewar bolýar. Şol ýeňlişden soň, özbek hanlary Türkmenistanyň ýerine geçip, bütin Horasany talaýarlar.

Ysmaýyl şanyň 1514-nji ýylda Çaldyran söweşinde Osmanly türkmenleriň döwletiniň soltany Selimden ýeňilmeği, oňa Mawerannahra gaýtadan ýöriş geçirmäge mümkinçilik bermeýär. Şeýlelik bilen, Lebap welaýatynyň ýeri, Balh, Meýmene, Farýab, Şibyrhan, Antguýy Buhara hanlygyna ýarym tabyn ýagdaýda bolýar.

Şeýbany hanyň doganynyň ogly Ubeýdulla han (1533–1539) 1510-njy ýyldaky Talhatanbaba söweşinden öň hem Buharada häkimlik edýärdi. Şol söweşden soň, şeýbanylaryň Mawerannahrdaky merkezleşen döwleti gowşaýar. Ubeýdulla han döwletiň paýtagtyny Buhara geçirýär. Şeýlelikde, Mawerannahrda dörän döwlet Buhara emirligi diýlip atlandyrylyp başlaýar.

Türkmenistanyň Lebap welaýatynyň ýeri, käwagtlar Mary welaýatynyň ýeri-de Buhara hanlygynyň ygtyýarynda bolupdyr. Ubeýdulla han bolsa Horezm şazadalarynyň özara dawalaryna-da işjeň gatnaşýar.

Horezmli şazadalardan Omar Gazy soltan özüniň ýaşlygyna garamazdan, gujurly we ugurtapyjy bolupdyr. Ol Ubeýdulla hanyň hyzmatynda bolup, özbek hanyny Horezme ýöriş etmäge razy edýär. Şeýlelikde, 1538-nji ýylda Ubeýdulla han Horezmi basyp almak üçin Weziriň Baýat gyry diýen ýerinde Awanyş hanyň goşuny bilen çaknyşýar. Horezmliler ýeňilýärler, Awanyş han Omar Gazy soltan tarapyndan öldürilýär.

Özbek hanlarynyň özara çaknyşyklaryna, söweşlerine türkmenler hem çekilýärler. Ubeýdulla han Horezm türkmenlerine azar bermän, özbekleri Mawerannahra göçürýär. Olary dörde bölüp, bir bölegini Buharada öz garamagynda saklap, galanlaryny Hysara, Samarkanda, Daşkende ýerleşdirýär. Horezme bolsa öz ogly Abdylezizi häkim belleýär.

Sefewileriň ikinji patyşasy Tahmasp I Ubeýdulla hanyň Mawerannahrda güýçlenip, häli-şindi Horasana hüjüm edip, ol ýeriň esasy ilaty bolan türkmenleriň ikarada tozdurylyşyny görüp, uruş bilen Türkmenistanyň ýerini elinde saklap bilmejekdigine gözi ýetensoň, Horezm özbeklerini Mawerannahrdaky özbek hanlaryna garşy goýmak arkaly Dinmuhammedi goldamagy makul bilýär.

1536-1537-nji ýylda Ubeýdulla han dört aýlap, Hyrady elinde saklandan soň, Maşady eýelemekçi bolýar, ýöne 1537-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda Tahmasp şanyň goşun bilen Horasana gelyändigini eşidip, Deregeziň üsti bilen Buhara gaçyp gidýär. Tahmasp Horasana gelip, Nusaý bilen Abiwerdi eýeläp, olary Dinmuhammediň ygtyýaryna berýär. Bu bolsa Horezm özbekleri bilen sefewileriň ýakynlaşmagyna getirýär.

Horezmdäki Ubeýdulla hanyň elinden sypan özbek şazadalary Dinmuhammet soltanyň ýanyna Duruna gelyärler. Durun Ubeýdulla hana garşy durýanlaryň esasy daýanç nokady bolýar. Olar Horezmi gaýtaryp almak üçin taýýarlyk görüp başlaýarlar. Dinmuhammet Etrek-Gürgen derýalarynyň kenarlaryndaky türkmenlerden goşun ýygnap, goşunlarynyň sanyny 2 müňe ýetirýärler we Uzboýda Adak şäherine golaýlap, şol ýerde ýaşaýan türkmenleriň hyzryli taýpasynyň birnäçe ýolbaşçylaryny-ýaşulularyny ýanlaryna çagyryp, bile bolmaklygy teklip edýärler. Şeýlelik bilen, hyzryliden hem 1 müň goşun ýygnaýp, 3 müň goşun bilen Pişgaha gelyärler. Ilki bilen, Hywany, soňra Hazarasy eýeleýärler. Ubeýdulla hanyň Gürgençde oturan ogly Abdyleziz bolsa gyzylbaşlar goşun çekip gelendir öýdüp, Buhara gaçyp gidýär. Şeýlelik bilen, Dinmuhammet türkmenleriň kömegi bilen Horezmden buharalylary kowup, göçürilip äkidilen özbekleri yzyna gaýtaryp getirýär we ýene-de Nusaýy, Abiwerdi, Maryny özi dolandyryp başlaýar.

Ubeýdulla han ýogalandan soň, Şeýbanylaryň hökümdarlygy gowşap başlaýar. Kuçgunjy hanyň ogly Abdylla I (1539-1540) diňe alty aýlap hökümdar bolýar. Şondan soň Şeýbanylarda iki hökümdarlyk başlanýar. Samarkantda Kuçgunjy hanyň üçünji ogly Abdullatyf (1540 – 1551) hökümdarlyk etse, Buharada Ubeýdulla hanyň ogly Abdyleziz (1540–1549) hökümdarlyk edýär. Bu iki hökümdaryň arasyndaky gapma-garşylyklar ýitileşýär. Olaryň gandöküşikli uruşlary XVI asyryň ahylarlaryna çenli dowam edýär. Hanlygy täzedan birikdirmek üçin 1557-nji ýylda Buhara han bolan Abdylla han II (1588–1598) köp tagallalar edýär. Oňa hanlygyň iki şahasyny birikdirmek diňe 1583-nji ýylda başardýar. Ol Maryny Hyrady, Maşady, Horezmi basyp alyp, döwletiň çäginu giňeldýär.

1598-nji ýylda Abdylla hanyň ölüminden soň onuň ogly Abdylmömin kakasynyň tagtyna geçýär. Ol zabun we rehimsiz adam bolany sebäpli, alty aýlyk hökümdarlygyndan soň, dildüwşüjiler tarapyndan öldürilýär. Ol özi dirikä Abulhaýyr hanyň maşgalasyna degişli ähli erkek adamlary öldürmäge ýetişýär. Onuň ölüminden soň, ýurdy dolandyrar ýaly erkek adam galmaýar. Şeýlelikde, Mawerannahrda 100 ýyllap hökümdarlyk eden Şeýbanylar döwleti doly dargaýar.

1599-njy ýyldan başlap ýurdy Abdylla hanyň agtygy astrahanly Janybek dolandyryp başlaýar. Şonuň üçin hem olaryň hanedanlygyna aştarhanlyklar diýipdirler.

?

1. Haýsy söweşden soň Buhara hanlygy diýlip başlanýar?
2. Ubeýdulla hanyň hökümdarlyk eden ýyllary haýsy wakalary öz içine alýar?
3. Buhara hanlygynda iki hökümdarlygyň bolmagy nähili netijeler berýär?
4. Abdylla han II-niň hanlygy birleşdirmek üçin bitiren işleri barada gürrüň beriň.

Gürgençdäki Gutlug
Temiriň minarasy (XIV a.)

§41. XIII – XVI asyrlarda medeniýet

Medeni ymaratlar we binagärçilik. XIV asyrdä De-mirgazyk Türkmenistanda çeperçilik sungaty täzeden ösüp başlaýar. Gürgenç Gündogar Ýewropadan Aziýa baryan ýoluň ugrunda ýerleşip, şol ýurtlar bilen ykdysady, medeni gatnaşyklarda bolupdyr. Şol bir wagtda hem onuň Ýewropa bilen Aziýa söwdagärleriniň arasynda araçy bolmagy şäher durmuşyny janlandyryp, söwdanyň, sungatyň, medeniýetiň ösmegine ýardam edýär. XIV asyryň otuzynjy

ýyllarynda Gürgenç uly, giň köçeleri, baý bazarlary, köpsanly ymaratlary bolan owadan şähre öwrülýär. Gutlug Temiriň ýurdy dolandyran döwründe uly gurluşyk işleri amala aşyrylýar. Onuň aýaly Törebeğ hanym hanaka¹ we uly metjit gurdurýar. Gutlug Temiriň özi bolsa medrese we beýikligi 60 m-e golaý minara saldyrýar. Şol minara Gürgençde häzir hem bar. Minara bişen kerpiçden örülipdir. Ol togalak sütün görnüşinde bolup, ýokary galdygyça çürelýär. Onuň ýokary tarapy owadan, dikligine goýlan kerpiçleriň konsentrik guşaklary ýazgylý zolak bilen bezelipdir. Syýahatçy Ibn Battuta Gürgenjiň beýleki ajaýyp binalarynyň arasynda şypahanany, Abylkasym az Zamahşarynyň guburyny, şyh Jemaleddiniň hanakasyny, şyh Nejmeddin Kubranyň mazarynyň üstündäki hanakasyny ýatlap geçýär. Binalary dürli reňkli syrçalar bilen syrçalamakda бүтин Orta Gündogarda Gürgenjiň XVI asyrdaky küýzegärlik mekdebine taý tapylmandyr.

¹ Hanaka – derwüşlere düşlemäge, pikir alyşmaga, gürleşmäge niýetlenilip ýörite gurlan jaý.

Nejmeddin Kubranyň kümmeti (XIV a.)

Gürgenç kazysy Abylhafe Omaryň öýünde ýere düşelen ajaýyp halylar, kümüş we altyn çäýylan ýerli gap-çanaklar hem-de Ýrakdan getirilip, diwaryň tekjelerinde we diwarlaryň ýüzüne tutulan ýüpek matalar syýahatçy Ibn Battutany haýran galdyrypdyr. Dürli bezeg zynatlaryň hemmesi, matalar, gap-gaçlaryň aglabasy, köwölüp haşamlanan agaç mebeller Gürgenjiň ökde ussalary tarypyndan ýasalypdyr. Gürgençde XIV asyrdan nagyşylyk sungaty ýokary kämillige ýetýär. Gürgenç hünärmentleriniň öndüren önümleri ýurduň çäginde uzaklara – Russiýa, Mawerannahra, Hazar ýakasyndaky ýurtlara äkidilipdir.

1409-njy ýylda Şahruhyň buýrugy bilen Mary abadanlaşdyrylyp başlanýar. Soltan-

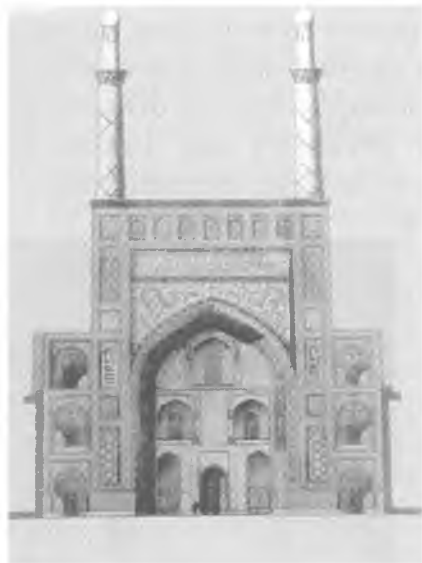

Törebeg hanymyň aramgähi

bent bina edilip, Murgapdan ýap çekilýär. 1418-nji ýylda kerwensaraýly, göni köçeli, hammamly, bagly şäher gurlup, durmuş möwç alyp başlaýar.

XV asyryň ikinji ýarymynda ol şäherden başga-da «Baýramalyhangala» adyny alan şäher bina edilýär. Şahruhyň bina etdiren Marysy özüniň tutýan ýeri boýunça Soltan Sanjaryň döwründäki Marydan has kiçi bolupdyr.

1948-nji ýylyň oktýabr aýynyň 6-synda ýer titremegi zerarly ýykylan Änewdäki metjit Demirgazyk Horasanyň temiriler wagtyndaky uly ýadygärlik ymaratçylygynyň ajaýyp nusgasydy. Metjidi, medresäni we şeýh Jemaleddiniň guburhanasyny hem öz içine alan toplumlaýyn ymarat 1456-njy ýylda bina edilýär. Ony şeýh Jemaleddiniň ogly Muhammet gurdurýar. Gadymy şäher bolan Änewde XV asyrdan galan sardoba¹ hem saklanypdyr. Türkmenistanyň suwsuz etraplarynda sardoba gurmaklyk giňden ýaýrapdyr.

Änew metjidi (XV a.)

XV asyryň bezeg sungaty şekilleriň ýokary derejede kämilligi bilen tapawutlanýar. Daş ýonuju binagärler uly ussatlyk bilen ajaýyp eserleri döredipdirler. Nusaýdaky, Marydaky, Kerkidäki (häzirki Atamyrat) we beýleki şäherlerdäki XV asyryň daşdan ýasalan mazarüsti ýadygärlikleri çylşyrymly, käýerlerde bolsa, gat-gat edilip köwlüp ýasalan haşamlary bolan çylşyrymly ýazgylyar, ösümlikleriň bir-biriniň içinden geçirilen şekilleri, owadan sütünjikler we arkajyk-

¹ Sardoba (sardaba) – ýokarsy gümmez görünüşinde bolup, yssy günlerde peýdalanmak üçin sowuk suw saklar ýaly, ýerastynda ýörite taýýarlanylýan kerpiçden örülen howuz (suw saklanýan ýerasty jaý).

lar bilen bezelipdir. Şol işler üçin başga ýerden getirilýän açyk reňkli mermer daşlarynyň ýumşak görnüşi hem-de ýerli garamtyl çägesiz daşlar ulanylypdyr. Nusayda, Durunda, Maryda, Abiwerdde we beýleki şäherlerde nepis küýze ýasalýan ussahanalaryň işi janlanyp başlaýar. Aýratyn-da, Nusay özüniň gowy önümleri bilen tapawutlanypdyr. Temirileriň döwründe ylym, edebiyat has ösýär. Temiriň döwründe kaşaň binalaryň diwarlaryna onuň ýörişlerini, dynç alýan ýerlerini şekillendirýän şekiller-suratlar bezeg beripdir.

Şol döwürde dünýäde iň oňat golýazmalar döredilýär. Ol golýazmalaryň kagyzlary, sahaplanýşy, owadan sünnälenilip ýazylan ýazgylary we çekilen suratlary sungatda kämilliğiň çür başyna ýetipdir.

Ady belli hatdatlar – kalligraflar we miniatýuraçylar Temiriler döwletiniň ähli ýerinde bolup, bu sungaty ýokary derejä ýetiripdirler. Şeýle sungat, esasan, Horasanda has ösýär. Bu hünärler onuň merkezi şäheri bolan Hyratda ýokary derejä ýetýär. XV asyryň birinji ýarymynda ol ugurlaryň ösmegi üçin ylma we sungata uly hormat goýýan Baýsunkar mürze köp alada edýär. Onuň döreden uly kitaphanasy diňe bir seýrek kitaplaryň we golýazmalaryň ýyg-nalan ýeri bolman, ol ýerde iň oňat miniatýuraçylary, hatdatlary, sahaplaýjylary özünde jemlän ussahana bolupdyr. Onuň kitaphanasynda hatdatlaryň kyrkysy işläpdir. Ondan başga-da Şahruhyň köşk kitaphana-ussahanasynda nepis surat eserleri we owadan ýazylan ýazuw eserleri döredilipdir. XV asyryň ikinji ýarymynda bolsa, Mir Alyşir Nowaýy, Soltan Hüseyin Baýkara ýaly adamlar zehinli sungat adamlaryna howandarlyk edipdirler. Olar täze ýaş zehinleri gözläp tapypdyrlar. XV asyr ýazuw çeşmelerinde birgiden ussat suratçylaryň atlary agzalýar. Olar öz döwürlerinde meşhur suratkeşler bolupdyrlar. Hyratdaky Baýsunkaryň kitaphanasynda Firdöwsiniň «Şanama» eseri tараşlanyp, täzeden göçürilipdir. Şol golýazma üçin 1429-1430-njy ýyllarda birnäçe suratkeş 20 sany surat çekýär. Çekilen suratlaryň

temirileriň başlangyç döwrüniň iň oňat nusgalarydygy bel-
lenilýär. XV asyryň ikinji ýarymynda Horasandaky Hyrat,
Mary suratkeşleriniň mekdepleri ösüşiň iň ýokary derejele-
rine ýetýär. Suratkeşleriň iň meşhurlaryndan biri Behzad
çen bilen 1450–1460-njy ýyllarda doglup, 1536-1537-nji ýyl-
larda ýogalýar. Öz döwrüniň tanymal nakgaşlaryndan biri
bolan Mirak Nakgaş Behzadda suratkeşlige bolan ukyby
görüň, oňa howandarlyk edýär. Ýaş suratkeşe Mir Alyşir
Nowaýy hem howandarlyk edip, oňa zehinli medeniýet
we sungat adamlarynyň arasyna goşulmaga mümkinçilik
döredýär. Behzad suratkeşleriň giden bir neslini terbiýeläp,
sungatda uly yz galdyran şahsyýetdir.

XIV asyrda Gürgençde, soňra Maryda ýaşap geçen
meşhur sazanda Möwlana Mirek Çangeýi Buhary çangda¹
saz çalmaga ussat bolupdyr. Onuň Çangeýi lakamyny-da
çang çalany üçin kabul edip alan bolmagy mümkin.

Türkmen halkynyň, onuň bilen garyşyk, goňsuçylykda
ýaşayan halklaryň XIV–XVI asyrlardaky taryhyny we me-
deniýetini şöhlelendirýän pars, arap, türkmen dillerinde ýa-
zylan birgiden taryhy çeşmeler bar.

XV asyr Horasan şahyrlaryna, taryhçylaryna, bilim
adamlaryna, medeniýetine howandarlyk eden beýik döwlet
işgäri we tanymal şahyr Mir Alyşir Nowaýydyr. Ol özüniň
sygyr setirlerinde türkmenleri hem beýan edýär:

«Eger bir kowm, gär ýüz, ýogsa müňdür,
Mugaýyan türk ulusy hut meniňdir.
Alyp men tagty-permanyma asan,
Çerik çekmeý, Hytadan ta Horasan.
Horasan diýme! Kim Şirwanu-Töwriz
Ki kylmyş naýy kilkim şeker - iriz.
Köňül bermiş sözümege türki jan hem,
Ne ýalguz türk, belki, türkmen hem».

XV asyr türkmen şahyry Wepaýy Hazar deňziniň gündo-
gar kenaryndaky türkmenlerden bolupdyr. Ol otuz bapdan

¹ Çang – 26 kirişli saz guraly, sitaranyň bir görnüşi.

ybarat «Rownakyl-yslam» atly eserini mesnewi görnüşinde ýazýar. Akademik Baýmuhammet Garryýew, şol eseri ýazany üçin, eseriň eýesine bir aýalyň 40 sany köşekli düýäni peşgeş berendigi hakynda rowaýat bolandygyny belleýär.

XV asyryň görnükli şahyrlaryndan biri hem asly baharlyly Möwlanana Ruhy Ýazyrydyr. Ol Mir Alyşir Nowaýy bilen gowy gatnaşykda bolýar. Ol liriki şygrylardan başga-da, «Bilbil bilen Gül», «Şem bilen Perwana» ýaly eserleri-de ýazýar. Ömrüni ýokary dini mekdeplerde we medreselerde talyp okatmaga bagyşlan, dokuz sany dini ylmy iş ýazan we onuň ýazan eserleri öz döwründe dini medreselerde okuw gollanmasy bolup hyzmat eden alym Sadaddyn Masud ibn Omar at Taftazany hem öz döwründe görnükli yz galdyran adamlaryň biridir. Ol Sarahs, Gürgenç, Samarkant ýaly şäherlerde mekdep-medreselerde işläpdir.

Meşhur eposlaryň biri «Görogly» hem döwrümize mahsus bolan taryhy eserdir. Türkmen halky özünü gul etmek islän şalaryň, hanlaryň, begleriň garşysyna söweşmekde arkadagy – hemaýatçysy, goragçysy bolan gaýduwsyz gahrymanyň keşbini Göroglynyň üsti bilen döredipdir. Görogly halk bilen baglanyşykly bolupdyr. Alymlar «Görogly» eposy XV–XVII asyrlarda döräpdir diýen netijä gelýärler. Ýöne eposyň käbir şahalary XII–XIII asyrlarda döräp başlapdyr diýen pikirler hem bar.

«Şasenem–Garyp» dessany türkmenleriň arasynda iň meşhur dessandyr. Türkmenler tarapyndan döredilen bu desan, çen bilen aýtsak, XVI–XVII asyrlarda dörän bolmagy mümkin. Onuň gahrymanlaryndan şa Abbas taryhy şahs bolup, 1587–1628-nji ýyllarda Sefewi-

Görogly beg Türkmen

ler döwletiniň meşhur patyşasy bolupdyr. Ýazary näbelli dessançy dessanyň baş gahrymany Şasenemi atlandyrylan patyşanyň gyzy edip görkezýär. «Şasenem–Garyp» dessany türkmenler tarapyndan döredilen iň gadymy we giňden ýaýran dessandyr. Bu dessan halk köpçüligine uludan-kiçä mälim bolan, söýlüp okalýan we liriki söýgini wasp eden dessandyr.

Günorta we Demirgazyk Türkmenistanda medeniýetiň ösen merkezleri – Mary, Sarahs, Maşat, Nohur, Hyrat, Gürgeňç, Amul, Zemm hasaplanypdyr.

Türkmenleriň ýerli mekdeplerinde, medreselerinde hat-sowat arap elipbiýinde öwredilipdir. Talyplar okuwларыny medresede ýatymlaýyn okapdyrlar. Olary okadýan mugallymlar-müderisler hem medresäniň hüjrelerinde ýaşapdyrlar.

Müňlerçe ýyllap dowam edip gelýän adat, dürli döp-desurdyr yrymlar türkmen halkynyň durmuşyna ymykly ornaşypdyr. Türkmenleriň durmuşynda adatyň ähmiýeti hakynda Wamberi «Adat görünmeýär, ýöne ol elmydama ähli zatda bardygyny bildirip dur» diýip belläp geçýär.

1. XIV-XVI asyrlarda nähili medeni ymaratlar we binalar gurulýar?
2. XV asyrdan bezeg sungaty nähili ösýär?
3. XV-XVI asyrlarda ylmyň we sungatyň ýagdaýy barada gürrüň beriň.
4. Türkmenleriň şol döwre degişli beýik şahyrlarynyň atларыny aýdyp beriň.
5. «Görogly» eposynyň dörän wagty barada gürrüň beriň.
6. «Şasenem-Garyp» dessanynyň dörän wagty barada gürrüň beriň.

MÖHÜM WAKALARYŇ SENELERI

744 – 840	Garlyk – Garahanly döwletiniň uýgur birleşiginiň düzüminde bolan döwri
840	Garlyk – Garahanly döwletiniň döwlet görnüşinde berkän döwri
870 – 950	Abu Nasyr Muhammet al-Farabynyň ýaşan ýyllary
900 – 1007	Seljuk beg Dukagyň ýaşan ýyllary
924	Garahanly hany Satuk bugranyň hanlygy yslam döwleti diýip yglan eden wagty
934 – 1027	Firdöwsiniň ýaşan ýyllary
963 – 1186	Gaznaly türkmenleriň döwletiniň dowam eden ýyllary
963	Alp teginiň Gaznaly türkmenleriň döwletiniň ilkinji düýbünü tutan ýyly
967 – 1049	Abuseýit Abulhaýr Mehneýiniň (Mäneliniň–Mäne baba) ýaşan ýyllary
973 – 1048	Abu Reýhan al-Birunynyň ýaşan ýyllary
977 – 997	Söbük teginiň Gaznaly türkmenleriň döwletini dolandyran ýyllary
980 – 1037	Abu Aly Ibn Sinanyň ýaşan ýyllary
991 – 1031	Abbasy halyfy al-Kadyr Billähiň Bagdatda halyfky eden döwri

998 – 1030	Soltan Mahmyt Gaznalynyň soltanlyk eden ýyllary
999	Samanylar döwletiniň patyşasy Nuh II-niň ölen wagty
1017 – 1032	Türkmenleriň gaznalylar döwletine tabyn Horezmşalar döwletine Altyn-daşyň hökümdar bolan ýyllary
1001 – 1026	Mahmyt Gaznalynyň Hindistana eden ýörişleriniň ýyllary
1008 – 1105	Mahmyt Kaşgarlynyň ýaşan ýyllary
1015 – 1075	Ýusup Balasagunlynyň ýaşan ýyllary
1030 – 1041	Masut Gaznalynyň dolandyran ýyllary
1040	Daňdanakan söweşi
1040 – 1063	Togrul begiň soltanlyk eden ýyllary
1042 ýa-da 1046/47	Gündogar we Günbatar Garahanyly türkmenleriň döwletlere bölünen wagty
1048 – 1131	Gyýaseddin Abul Fath Omar ibn Ibrahim al- Haýýamyň ýaşan ýyllary
1048 – 1117	Seljukly türkmenleriň Kermanda hökümdarlyk eden ýyllary
1048 – 1140	Hoja Ýusup Hemedanynyň ýaşan ýyllary
1055	Togrul begiň Bagdada girmegi
1058 – 1111	Abu Hamyt ibn Muhammet al-Gazalynyň ýaşan ýyllary
1058 – 1148	Muhammet Muizziniň ýaşan ýyllary
1063 – 1072	Alp Arslanyň soltanlyk eden ýyllary
1071	Malazgirt söweşi
1072 – 1092	Mälikşanyň soltanlyk eden ýyllary

1077 – 1308	Seljukly türkmenleriň Anadolyda soltanlyk eden ýyllary
1075 – 1144	Abul Kasym Ahmet az-Zamahşarynyň ýaşan ýyllary
1076/80 – 1153	Abulfath Muhammet ibn Abdylkerim aş-Şähristany – Durun sebitinde kemala gelen beýik pelsepe alymy hem-de ylym taryhçysy
1079 – 1117	Seljukly türkmenleriň Şamda hökümdarlyk eden ýyllary
1080/81 – 1177/78	Reşideddin Watwatyň ýaşan ýyllary
1097 – 1128	Kutbeddin Muhammediň dolandyran ýyllary
1103 – 1166	Hoja Ahmet Ýasawynyň ýaşan wagty
1110/15 – 1189/90	Owhadeddin ibn Aly ibn Muhammet ibn Ishakyň (Enweriniň) ýaşan ýyllary
1112 – 1166	Abu Sahyt as-Samanynyň ýaşan ýyllary
1118 – 1157	Soltan Sanjaryň soltanlyk eden döwri
1118 – 1194	Seljukly türkmenleriň Yrakda hökümdarlyk eden ýyllary
1128 – 1156	Gyzyl Arslan Atszyň hökümdarlyk eden döwri
XII-XIII asyrlar	Ferideddin Muhammet Attaryň ýaşan döwri
1145 – 1221	Nejmeddin Kubranyň ýaşan ýyllary
1153-nji ýylyň mart-aprel aýynda	Soltan Sanjaryň oguz türkmenlerine ýesir düşen wagty
1156 – 1172	II Arslanyň şalyk süren ýyllary
1171-1193	Salaheddin Eýýubynyň patyşalyk eden ýyllary

1171 – 1250	Türkmenleriň eýýubylar döwletiniň dowam eden ýyllary
1172 – 1200	Tekeşiň Türkmenleriň Horezmşalar-Anuşteginler döwletine şalyk eden ýyllary
1179 – 1229	Ýakut Hamawynyň ýaşan ýyllary
1191 – 1281	Ärtogrul Gazynyň ýaşan ýyllary
1200 – 1220	Alaeddin (Kutbeddin) Muhammediň patyşalyk eden ýyllary
1206 – 1290	Aýbegiler türkmen döwletiniň hökümdarlyk eden ýyllary
1206 – 1210	Kutbeddin Aýbegiň dolandyran ýyllary
1207 – 1273	Möwlana Jelaleddin Rumynyň ýaşan ýyllary
1220 – 1231	Jelaleddin Meňburnuň Horezmşa bolan ýyllary
XIII-XIV asyrlar	Ýunus Emräniň ýaşan döwri
1250 – 1517	Türkmenleriň memluklylar döwletiniň dowam eden ýyllary
1290 – 1320	Halajy türkmenleriň döwletiniň dowam eden ýyllary
1296 – 1316	Alaeddin Halajyň dolandyran ýyllary
1299 – 1922-nji ýyllar	Osmanly türkmenleriň döwletiniň dowam eden döwri
1258 – 1325	Osman Gazynyň ýaşan ýyllary
1320 – 1413	Togalaklar türkmen döwletiniň dowam eden ýyllary
1320 – 1361	Orhan begiň soltan bolan ýyllary
1359 – 1389	Myrat I Hudawendigäriň dolandyran döwri

1370 – 1417	Seyit Ymameddin Nesiminiň ýaşan ýyllary
1389 – 1402	Soltan Baýezidiň dolandyran ýyllary
1370 – 1405	Agsak Temiriň dolandyran döwri
1330 – 1380	Garagóunly türkmenleriň taýpa birleşiginiň we begliginiň dowam eden ýyllary
1380 – 1467	Garagóunly türkmenleriň döwletiniň dowam eden ýyllary
1389 – 1420	Gara Ýusup Baharlynyň dolandyran ýyllary
1420 – 1439	Isgenderiň patyşalyk eden ýyllary
1340 – 1389	Akgoýunly türkmenleriň taýpa birleşiginiň we begliginiň dowam eden ýyllary
1389 – 1502	Akgoýunly türkmenleriň döwletiniň dowam eden ýyllary
1389 – 1435	Gara Ýülük Osmanyň Akgoýunly döwletini dolandyran ýyllary
1381 – 1398	Kazy Burhaneddin Ahmet Siwaslynyň beglige baştutanlyk eden ýyllary
1389 – 1402	Soltan Ýyldyrym Baýezidiň dolandyran ýyllary
1402 – 1421	Muhammet I Çelebiniň soltan bolan ýyllary
1405 – 1477	Şahruhyň dolandyran ýyllary
1421 – 1451	Soltan Myrat II-niň dolandyran ýyllary
1439 – 1467	Jahanşanyň patyşalygy dolandyran ýyllary
1441 – 1501	Mir Alyşir Nowaýynyň ýaşan ýyllary

1444 – 1492	Abdyrahman Jamynyň ýaşan ýyllary
1451 – 1481	Muhammet II Fatyhyň dolandyran ýyllary
1453	Konstantinopolyň eýelenip, adynyň Stambula öwürülen ýyly
1453 – 1478	Uzyn Hasanyň dolandyran ýyllary
1469 – 1506	Soltan Hüseyin Baýkaranyň dolandyran ýyllary
1481 – 1512	Soltan Baýezit II-niň dolandyran ýyllary
1498 – 1556	Türkmen şahyry Muhammet Süleýman Fizulyň ýaşan ýyllary
XV – XVI asyrlar	Görogly begiň ýaşan döwri
1497 – 1561	Baýram han Baharlynyň ýaşan ýyllary
1500 – 1510	Muhammet Şeýbanynyň han bolan döwri
1502 – 1524	Şa Ysmaýylyň patyşa bolan ýyllary
1502 – 1736	Sefewi türkmenleriniň hökümdarlyk eden ýyllary
1512 – 1520	Soltan Selim Ýowuzyň soltanlyk eden ýyllary
1512 – 1687	Türkmenleriň Kutubşalar döwletiniň dowam eden ýyllary
1512 – 1543	Soltanguly Kutbulmülküň (Kutubşanyň) dolandyran ýyllary
1520 – 1566	Soltan Süleýman Kanunynyň dolandyran ýyllary
1524 – 1576	Tahmasp şanyň patyşalyk eden ýyllary
1550 – 1558	Aba serdaryň ýolbaşçylygynda ýaka türkmenleriniň gozgalaň eden ýyllary

XVI asyryň ikinji ýarymy	Allaýar hanyň Astrabada, Gürgene, Günbatar Türkmenistandaky ýaka türkmenlerine han bolan döwri
1556 – 1628	Abdyrahym han-hananyň ýaşan ýyllary
1566 – 1574	Soltan Selim II-niň dolandyran ýyllary
1574 – 1597	Soltan Myrat III-iň soltan bolan ýyllary
1580 – 1611	Muhammetguly Kutubşanyň dolandyran ýyllary
1587 – 1628	Şa Abbasyň patyşalyk eden döwri
1606 – 1679	Garajaoglanyň ýaşan ýyllary

Kartalar, meşhur şahsyýetleriň suratlary, arhitektura ýadygärlikleriň binalarynyň suratlary O.Ekäýew tarypandan ýerine ýetirildi.

MAZMUNY

Giriş	7
-------------	---

I BÖLÜM

I bap. Türkmenleriň döreden döwletleri

§1. Garahanly türkmenleriň döwleti	12
§2. Beýik oguz türkmen döwleti	17
§3. Gaznaly türkmenleriň döwleti	19

II bap. Beýik seljukly türkmenleriň döwleti

§4. Seljuklylaryň nesil daragty	29
§5. Seljukly türkmenleriň Horasana aralaşmaklary. Seljukly-gaznaly gatnaşyklarynda ilkinji çaknyşyklar	32
§6. Daňdanakan söweşi, onuň sebäpleri we netijeleri. Seljukly türkmenleriň döwletiniň döremegi	35
§7. Malazgirt söweşi we onuň netijeleri	42
§8. Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasy	47
§9. Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasy Soltan Sanjaryň döwründe.....	52
§10. Soltan Sanjaryň döwründe Beýik seljukly türkmenleriň imperiýasynyň daşary syýasaty	56
§11. Balhdaky oguz türkmenleriniň gozgalaňy we onuň zyýanlary	59

III bap. Köneürgenç türkmenleriniň (Horezmşalar-Anuşteginler) döwleti

§12. Tabyn Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň döremegi	62
§13. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň özbaşdaklygy	66

§14. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň gülläp ösen döwri	70
§15. Türkmenleriň mongol basybalyjylaryna garşy gahrymançylykly göreşi.....	74
§16. Ýazyr türkmenleriniň döwleti.....	81
§17. X – XII asyrlarda Türkmenistanda medeniýet	84

II BÖLÜM

I bap. Türkmenleriň dünýä ýaýramagy we olaryň döreden döwletleri

§18. Eýranda-Kermanda seljukly türkmenleriň döwleti.....	94
§19. Şamdaky seljukly türkmenleriň döwleti	97
§20. Ýrakdaky seljukly türkmenleriň döwleti	99
§21. Anadolydaky seljukly türkmenleriň döwleti.....	101
§22. Türkmenleriň Müsürde guran Eýýubylar döwleti ...	105
§23. Türkmenleriň memluklylar döwleti.....	109
§24. Türkmen atabeglikleri.....	113
§25. Türkmen beglikleri	120
§26. Osmanly türkmenleriň döwleti (1299 – 1922).....	138
§27. Garagoýunly türkmenleriň döwleti	145
§28. Akgöýunly türkmenleriň döwleti	152
§29. Türkmenleriň sefewiler döwleti	157
§30. Türkmenleriň Hindistandaky soltanlyklary	163
§31. Kutubşa türkmenleriniň döwleti	170
§32. Beýik mogollar döwleti	173
§33. Türkmenleriň döreden we dolandyran döwletlerinde medeniýet	181

III BÖLÜM

I bap. Türkmenistan XIII asyryň ikinji ýarymynda – XVI asyryda

§34. Türkmenistan Hulaguiler, Altyn Orda döwletleriniň düzümünde.....	189
§35. Türkmenistan temirileriň döwründe	192
§36. Horasan döwleti Soltan Hüseyin Baýkaranyň döwründe	195

§37. Türkmenistan Şeybanylar döwründe	198
§38. Günorta-Günbatar Türkmenistan Sefewiler döwletiniň düzüminde	201
§39. Demirgazyk Türkmenistan XVI asyrdaky	207
§40. Buhara hanlygyndaky türkmenler XVI asyrdaky	210
§41. XIII – XVI asyrlarda medeniýet.....	214
Möhüm wakalaryň seneleri.....	221

Orazpolat Ekäýew

TÜRKMENISTANYŇ TARYHY
(X-XVI asyrlar)

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň VIII synpy üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>B. Orazdurdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Korrektor	<i>M. Kiçiyewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>O. Atababayewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>M. Atajanowa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 03.10. 2016. Ölçeği 60x90^{1/16}.
Mekdep garniturasy. Çap listi 14,5. Şertli çap listi 14,5 .
Hasap-neşir listi 12,29. Şertli-reňkli ottiski 58,25.
Sargyt 1498. Sany 104.000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.

Okuw kitabynyň peýdalanylyşy barada maglumat

№	Okuwçynyň ady we atasynyň ady	Okuw ýyly	Kitabyň saklanyş ýagdaýy	
			Okuw ýylynyň başynda	Okuw ýylynyň ahyrynda
1				
2				
3				
4				
5				

